

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МИЛЛИЙ МАРКАЗИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҚОНУНЛАР БАЖАРИЛИШИ УСТИДАН ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий Маркази

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҚОНУНЛАР БАЖАРИЛИШИ УСТИДАН ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ташкент — 2019

УЎК 342.7(575.1)

КБК 67.404(5Ў)

С 21

Саидов, А.Х.

Ўзбекистон Республикасида қонунлар бажарилиши устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш [Матн] / А.Х.Саидов, Ф.Х. Бакаева, М.А. Тиллабаев. — Тошкент: Baktria press, 2019. — 256 б.

Ўзбек тилидаги тўлдирилган иккинчи нашри.

Масъул муҳаррир:

ю. ф. д., академик А. Х. Саидов

Муаллифлар жамоаси:

ю. ф. д., академик А. Х. Саидов

ю. ф. н. Ф. Х. Бакаева

ю. ф. д., доцент М. А. Тиллабаев

Ушбу ўқув-услубий қўлланмада Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назоратини ташкил этишнинг конституциявий-ҳуқуқий, илмий-назарий ва амалий асослари, халқаро ҳуқуқ нормаларининг ҳамда қонунларнинг бажарилиши устидан жамоатчилик назоратининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши баён қилинади. Ўзбекистонда жамоатчилик назорати ва мониторингини амалга оширишнинг шарт-шароитлари ва имкониятлари, жамоатчилик назоратининг мақсадлари, принциплари ва субъектларига алоҳида эътибор қаратилган. Китобда шунингдек, “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун ҳамда жамоатчилик назорати ва мониторинги тўғрисида бошқа қонунчилик ҳужжатлари асосида унинг асосий шакллари ва уларни амалга оширишнинг тартиби очиб берилади.

Қўлланма давлат органлари, фуқаролик жамияти институтлари, ўқув ва илмий таълим муассасаларининг вакилларига ҳамда Ўзбекистонда жамоатчилик назоратини ташкил этиш масалалари билан қизиқадиган фуқароларга мўлжалланган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий Маркази ЕХХТ лойиҳаларини мувофиқлаштирувчисига ушбу китобни ўзбек тилида нашр этишга ёрдам берганлиги учун ўз миннатдорчилигини билдиради.

ISBN 978-9943-5812-3-4 © Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2019

© ЕХХТнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари координатори, 2019

© Baktria press, 2019

**“Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари
халқимизга хизмат қилиши керак ва
бу ҳақиқатни, аввало, барча бўғиндаги
раҳбарлар яхши тушуниб олиши зарур”.**

*Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг
Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлиги-
нинг 24 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда қилган
маърузасидан*

МУНДАРИЖА

КИРИШ..... 7

**БИРИНЧИ БОБ. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ
НАЗАРИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ..... 21**

**БИРИНЧИ МАВЗУ. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ
ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ..... 22**

§1. Жамоатчилик назоратини халқаро-ҳуқуқий тартибга солишнинг
шаклланиши ва ривожлантирилиши..... 22

§2. ЕХХТнинг жамоатчилик назоратининг амалга ошириш
соҳасидаги стандартлари..... 39

§3. Қонунлар бажарилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга
оширишнинг чет эл тажрибаси..... 55

**ИККИНЧИ МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЖАМОАТЧИЛИК
НАЗОРАТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ..... 74**

§1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг жамоатчилик
назоратини ривожлантириш бўйича асосий қоидалари..... 74

§2. Жамоатчилик назоратининг қонунчилик асослари..... 84

§3. Жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун асосий сиёсий-ҳуқуқий
ва бошқа шарт-шароитлар..... 106

**УЧИНЧИ МАВЗУ: ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ТУШУНЧАСИ,
МАҚСАД-ВАЗИФАЛАРИ, ПРИНЦИПЛАРИ, ОБЪЕКТЛАРИ
ВА СУБЪЕКТЛАРИ..... 126**

§1. Жамоатчилик назоратининг тушунчаси, мақсад-вазифалари
ва принциплари..... 126

§2. Жамоатчилик назоратининг асосий субъектлари ва объектлари..... 136

§3. Жамоатчилик назорати субъектлари ва улар вакилларининг
ҳуқуқий мақоми..... 157

ИККИНЧИ БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНЛАРИ ИЖРОСИНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ.....	167
--	------------

ТЎРТИНЧИ МАВЗУ. ҚОНУНЛАР ИЖРОСИНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ.....	168
--	------------

§1. Давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар.....	168
§2. Давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок этиши	184
§4. Жамоатчилик мониторинги.....	195
§5. Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик экспертизаси	203
§6. Жамоатчилик фикрини ўрганиш.....	216
§7. Жамоатчилик назоратининг бошқа шакллари: жамоатчилик текшируви.....	221

БЕШИНЧИ МАВЗУ. ҚОНУНЛАР ИЖРОСИ УСТИДАН ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ НАТИЖАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ	229
--	------------

§1. Жамоатчилик назорати натижаларини расмийлаштириш.....	229
§2. Жамоатчилик назорати яқунларини эълон қилиш.....	235
§3. Давлат органларининг ўз фаолиятида жамоатчилик назорати соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари.....	238

ХУЛОСА	244
---------------------	------------

Тавсия этилаётган адабиётлар.....	247
--	------------

КИРИШ

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий, давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш Ўзбекистон Республикасининг асосий стратегик мақсадидир. Ўзбекистон бошқа мамалакатларнинг тажрибаси ва ривожланиш моделидан кўр-кўрона нусха кўчирмасдан, улардаги турмуш даражаси ва сифатига эришиш, миллати ва эътиқодидан қатъи назар ҳар бир инсон учун барча ҳуқуқ ва эркинликлар, фаровонлик ва муносиб турмуш кафолатланадиган мамлакатнинг демократик, иқтисодий барқарор ривожланишини таъминлашга интилоқда. Айни пайтда Ўзбекистон миллий ҳамда тарихий анъана ва қадриятларга содиқлигини сақлаб қолмоқда.

Очиқ фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шarti — жамоатчилик институтларининг роли ва аҳамиятини ошириш, “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамиятига” принципини амалда изчил таъминлаш, яъни мамлакатда қабул қилинаётган ва амал этаётган қонунчилик нормалари амалга оширилиши, шунингдек, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришдир.

Давлат ва фуқаролик жамиятининг нисбатини ўзгартириш — узоқ муддатли мақсаддир. Ана шунга эришиш қатор стратегик вазибаларни изчил ҳал қилишни талаб этади ва фақат самарали ривожланаётган демократик ҳуқуқий давлат бунга қодирдир.

Инсоният жамиятининг ривожланиш тарихи бундай жамиятнинг муваффақиятли амал этишини фақат давлат ва шахснинг ўзаро биргалишиб ҳаракат қилиши таъминлашидан далолат беради. Буни ҳисобга олмасдан жамиятда демократик ўзгартиришлар учун зарур бўлган тартибни ўрнатиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, тараққий этган демократик, ҳуқуқий, ижтимоий йўналтирилган, дунёвий давлат ҳамда аҳолининг фаол яратувчан қисми биргалиқда бир йўналишда, ижтимоий шериклик асосида иш кўришлари керак¹.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ислохотлар жараёнининг мақсадга йўналтирилиши, жўшқинлиги ва самарадорлиги аниқ шахслар, аниқ одамларга тўла-тўқис боғлиқлиги тушунчаси шаклланган. Ислохотларнинг муваффақияти, мамлакатнинг демократик келажаги яқин истиқболда бу шахс қандай бўлишига, у қандай маънавий, маданий ва ахлоқий қадриятларга содиқлигига боғлиқдир. Вазифа шундан иборатки, барча одамлар учун даставвалги кенг имкониятлар ишонарли кафолатланадиган ҳамда улар ўз қобилиятларини рўёбга чиқарадиган, эҳтиёжларини қондирадиган давлат-ҳуқуқий механизми яратилиши талаб қилинмоқда.

Шахс давлат билан биргалиқда иш кўрар экан, у сиёсий муносабатларга, сиёсий жараёнларга киришади, бу билан ўзининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширади. Бундай биргалиқдаги ҳаракатлар натижасида:

¹ Қаранг: Тихомиров Ю. А. О модернизации государства // Журнал российского права. 2004. №4. С. 3–16.

биринчидан, шахс фаоллашади, унинг турмуши ва фаолияти тартибга солинади, бу ҳам ўзи, ҳам умуман жамият учун собитқадамлик хусусиятига эга бўлади;

иккинчидан, шахс ва жамиятга таъсир ўтказиш самарали механизмларини яратадиган, инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини оладиган норматив доирани шакллантирадиган давлатнинг фаолияти кучаяди;

учинчидан, шахс ва жамият манфаатларининг мутаносиблиги ўрнатилади, фуқароларнинг сиёсий ташаббуси умуммиллий мақсадлар билан бирлашади¹.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатнинг демократия йўлидан боришининг ҳуқуқий кафолати бўлиб хизмат қилади. Асосий Қонуннинг демократик жамиятнинг шакллантиришдаги улкан ҳиссаси конституциянинг мавҳум жамият ёки умуман халқнинг эмас, балки аниқ бир инсоннинг эҳтиёжлари манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига йўналтирилганлигидир. Конституция инсонни олий қадрият сифатида белгилар экан, бу билан шахс, жамият давлат ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштиради. Конституциявий нормалар ва қонунларнинг устунлиги, инсонга йўналтирилганлиги ва ана шу доирада ижтимоий ўзаро муносабатларнинг мақуллаштирилиши мамлакатда барқарорликни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Давлат билан шахснинг самарали ўзаро муносабатлари ҳуқуққа асосланган ва бунинг негизида фуқароларнинг сиёсий фаолияти тартибга солинади. Давлат фуқароларнинг ташаббуси, фаоллиги ва ўзини-ўзи бошқаришини рағбатлантирадиган, оқилона, ичидан мувофиқлаштирилган тизимни яратади, уларнинг давлатни бошқаришдаги ролини оширади, давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатади. Шахс ва давлат Конституцияда мустақамлаб қўйилган, қонун билан кафолатланган ва муҳофаза қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлар ижро этилиши орқали ўзаро биргаликда ҳаракат қилади. Улар ҳуқуқий муносабатларда бўлиб, бир-бирларининг ҳуқуқларини бузганлик учун ҳуқуқий масъул бўлади.

Мустақиллик йилларида фуқаро ва давлат ўртасидаги ўзаро масъулият жиддий равишда янгиланди ҳамда Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши ва амал этишида сезиларли роль ўйнай бошлади. Шу билан бир қаторда бу ҳали давр талабига тўлиқ жавоб бермайди.

Бундай ҳуқуқий механизмни янада такомиллаштириш учун жумладан, қонунлар, қонун ости ҳужжатлари амалга оширилиши, давлат ҳокимияти ва бошқаруви фаолияти устидан жамоатчилик ва давлат назоратини кучайтириш зарур.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. М. Мирзиёев “Афсуски, ҳозирги кунда қонунларнинг ислоҳотлар самарасига таъсири етарлича

¹ Бакаева Ф. Х. Государство и личность: взаимные права и обязанности // Журнал «Гражданское общество», 2005. №1 С. 49.

сезилмаяпти. Уларнинг ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солишдаги роли пастлигича қолмоқда” деб таъкидлади².

Жамоатчилик назорати қонунга амал қилиниши таъминланишига, давлат органлари томонидан ўз вазифаларини масъулият билан ва малакали бажаришлари имконини беради.

Жаҳон тажрибаси жамоатчилик назорати ҳам жамият, ҳам давлат ҳокимияти учун манфаатли эканлигини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам бу давлатни масъулиятли бўлишга — қонун амал этишини таъминлашга, инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш ва ҳимоя қилишга, демак умумий манфаат йўлида самарали иш олиб боришга мажбур қилади. Жамоатчилик назорати давлатга ҳам ўзининг муттасил такомиллашишини рағбатлантириш учун манфаатлидир.

Биринчидан, жамоатчилик назорати давлат хизматчиларининг давлат ҳокимиятининг табиати туфайли уларга ҳамиша хос бўлган ноҳуқуқий қарорлар ва иш кўришлардан тийилиб туришига даъват этдиган таъсирчан куч сифатида намоён бўлади. Жамоатчилик назоратининг босими туфайли мансабдор шахслар ўз фаолиятига ўзгартиришлар киритади, масъулиятлироқ ва натижада малакалироқ бўлишади.

Иккинчидан, жамоатчилик назорати жамиятнинг ҳокимият билан алоқа қилиш воситаси сифатида намоён бўлиб, фуқароларга мамлакатнинг мақсадлари ва ривожланиш устуворликлари тўғрисида ҳокимият билан ҳалол ва очиқ мулоқот олиб боришга ёрдам беради. Давлат ҳокимияти жамият билан бундай ўзаро алоқа қилиш ёрдамида мавжуд муаммолардан хабардор бўлади ва фуқароларнинг мамлакатда демократик ислохотларни амалга оширишга қаратилган талабларини қўллаб-қувватлайди.

Учинчидан, жамият таъсири остида давлат самаралироқ иш олиб боради, бу билан жамоатчилик назорати фуқароларнинг давлатга ишончини ва уни қўллаб-қувватлашларини таъминлайди. Жамоатчилик назорати ваколатли ҳокимият фуқароларнинг конструктив таклифлари асосида мамлакатда зарур ислохотларни ўтказишига йўналтирилган³.

Ҳозирги пайтда давлат ва фуқароларнинг бир-бирига қарши турган — бошқарадиган ва бошқариладиган аъъанавий модели Ўзбекистонда бесамар эканини амалда кўрсатди. Бутун жаҳонда бўлгани каби фуқаролик жамияти институтлари томонидан назорат қилиш функцияларини амалга ошириш кўзда тутилмайдиган давлат бошқарувини такомиллаштириш зарурати англана бошланди. Бундай тенденция турли даражаларда ўз ифодасини топмоқда. Бунинг учун **“Очиқ ҳукумат”** тизими

² Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

³ Қаранг: Аринин А. Мировой опыт общественного контроля над деятельностью власти: уроки для России // URL: <http://www.lawinrussia.ru/mirovoi-opyt-obshchestvennogo-kontrolya-nad-deyatelnostyu-vlasti-uroki-dlya-rossii>, 22.03.2010.

яратилмоқда, эксперт жамоатчилик кенгашлари, жамотчилик назоратининг турли шакллари тизими жорий этилмоқда. Жамоатчилик ташкилотлари сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва гуманитар-маданий муҳитнинг фаол иштирокчиларига айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “Яна бир инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат борки, фуқароларда ҳам ислохотларга нисбатан дахлдорлик ҳисси шаклланиши керак. Ана шундагина кўзлаган мақсадларга эришиб, олдимизга қўйилган вазифаларнинг тўлиқ уддасидан чиқамиз.

Бу жараёнда кучли ва таъсирчан жамоатчилик назоратининг ўрни беқиёсдир. Шу мақсадда келгуси йилдан бошлаб “Жамоат фикри” порталини ишга туширишга қарор қилдик.

Ҳаммамиз яхши тушунамиз, жамоатчилик назоратини амалга оширишда оммавий ахборот воситалари ғоят муҳим ўрин тутди.

Мен оммавий ахборот воситалари фаолиятини мунтазам кузатиб бораман. Лекин, афсуски, ислохотлар моҳияти, қабул қилинаётган қонун ва қарорлар ижроси билан боғлиқ муаммолар, аҳоли мурожаатлари юзасидан газета, теле ва радиоканалларда танқидий мақола, кўрсатув ва эшиттиришлар жуда кам¹.

Ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш **жамоатчилик назорати — давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятини кузатиш ва текшириш бўйича турли чоралар мажмуаси** эканлигидан далолат бермоқда. Бу фуқаролар, фуқаролик жамияти институтлари (оммавий ахборот воситалари, сиёсий партиялар, жамоатчилик бирлашмалари, жамоатчилик палаталари, жамоатчилик кенгашлари ва касаба уюшмалари) томонидан амалга оширилмоқда. Агар 10–15 йил муқаддам жамоатчилик назоратининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида масала мунозарали бўлса, бугунги кунда тадқиқотчилар ва амалиётчилар бу муваффақиятли ижтимоий-давлат ва сиёсий-ҳуқуқий ривожланишнинг ажралмас унсури эканлиги тўғрисида яқдил фикрдалар.

Жамоатчилик назоратининг маҳаллий даражада муҳимлигини таъминлаш лозим. Бу маҳаллий раҳбарлар учун минтақада, худудда, ташкилотда нима бўлаётганлиги тўғрисида объектив маълумотга эга бўлиш, фаолиятни яхшилаш, янги имкониятларни излаш йўлларини топишнинг ноёб имкониятидир. Вазиятни мониторинг ва таҳлил этишга, қарорларни баҳолашга қанча кўп одам жалб этилган бўлса, марказий, минтақавий даражаларда, шунингдек, ташкилот ва корхоналар даражасида ривожланиш ва бошқариш жараёнлари шунча самарали бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг **“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти очиқлиги тўғрисида”** қонунининг қабул қилиниши жамоатчилик назорати давлат органларининг ахборот очиқлигини, фуқаролик жамияти-

¹ Мирзиёев Ш. М. Билимли авлод — буюк келажакнинг, тадбиркор халқ — фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2018 йил 7 декабрь.

нинг ижроия ҳокимият органларининг қарорларини тайёрлаш ва қабул қилишга таъсирини таъминлаш каби омилларни ривожлантиришга катта эътибордан далолат беради.

Фуқаролар ва фуқаролик жамиятининг давлат ва жамоатчилик ишларини бошқаришда фаол иштирок этишини уларнинг давлат органлари билан қалин ўзаро ҳамкорлигисиз имконияти йўқ. Бундай ўзаро ҳамкорлик, унинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини аниқлаш учун **“Ижтимоий шериклик тўғрисида”**ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун билан биргаликда қуйидагиларга йўналтирилган:

биринчидан, давлат ҳокимияти ҳамда жамиятнинг давлат амал этишини такомиллаштиришга йўналтирилган манфаатларининг вакили бўлган жамоатчилик тузилмаларининг қонунга асосланган биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга;

иккинчидан, давлат органлари фаолияти тўғрисидаги маълумотларнинг очиқ бўлишига;

учинчидан, тайёрланаётган қарорларнинг ошқора муҳокамасини ўтказишга;

тўртинчидан, ижроия ҳокимият органларининг ижтимоий жиҳатдан муҳим қарорларининг жамоатчилик экспертизасини ўтказишга;

бешинчидан, фуқаролик жамияти органларининг фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига тааллуқли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва бошқа қарорларни тайёрлаш бўйича назорат органлари, ишчи гуруҳлари, бошқа тузилмалар ҳайъатларига киритишга;

олтинчидан, ижроия ҳокимияти органларига фуқаролик жамияти вакиллари иштирокидаги жамоатчилик кенгашларини тузиш ва уларнинг фаолият олиб боришларига.

Давлат-жамоатчилик шериклиги давлат ҳокимияти ва барча даражадаги бошқарув органлари, бизнес ҳамжамияти, жамоатчилик бирлашмалари ва нотижорат ташкилотлари саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни назарда тутди. Бунда саъй-ҳаракатларни жамият ва давлатнинг манфаатлари муштарак бўлган муайян соҳаларда бирлаштириш кўзда тутилади.

Ўзбекистонда сўнги пайтда фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари фаолиятини назорат қилишда расман эмас, балки амалда иштирок этишларининг ижобий мисоллари пайдо бўлди. Қонунларга амал қилиниши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш устидан жамоатчилик мониторинги каби мансабдор шахсларнинг фаолияти қонунийлиги даражасига ижтимоий таъсир кўрсатиш шакли шакллана бошлади. Бунга «Хотин-қизлар манфаатларини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар давлат дастури»да асос солинди. Жумладан, Президент Ш. М. Мирзиёев асосли таъкидлаганидек, “Судьялар корпусини шакллантириш тизимини суд ҳокимиятининг мустақиллиги принципига тўлиқ мослаштириш, бу жараёнда кенг жамоатчилик иштирокини таъминлаш зарур.

Бунинг учун туман, шаҳар ва вилоят суди судьяларини танлаш ва тайинлаш вазифасини Судьялар олий кенгаши тўлиқ ўз зиммасига олиши мақсадга мувофиқдир. Бу борада жамоатчилик фикри ва судьяларнинг улар олдида ҳисобот бериш масаласи ўз ифодасини топиши зарур¹.

Ҳозирги пайтда ННТ фаолиятининг амалиётида экологик жамоатчилик назоратининг турли шаклларида фойдаланилмоқда, жумладан:

биринчидан, давлат органлари томонидан атроф-муҳитни ва аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунчиликка амал қилиниши бўйича парламент эшитишларида иштирок этиш;

иккинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар ва ташкилотлар томонидан экологик қонунчиликни бажариш бўйича жамоатчилик эшиттиришларини ўтказиш (парламент ва жамоатчилик эшиттиришлари иштирокчилари томонидан тегишли ташкилотлар ва идоралар ижро этишига йўналтирилган тавсиялари ишлаб чиқилган);

учинчидан, давлат органлари ва жамоатчилик ташкилотлари вакиллари иштирокида экологик ҳаракатнинг ишонч телефонлари маълумотлари асосида рейдлар ташкил этиш.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишда касаба уюшмалар салмоқли роль ўйнайди. Касаба уюшмаларининг жамоатчилик бирлашмаси сифатидаги ноёблиги шундан иборатки, улар ижтимоий-меҳнат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишда, қонунчиликнинг бузилишларини олдини олишда, шунингдек, ходимларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашда иштирок этади. Касаба уюшмаларининг бозор иқтисодиёти шароитларида ҳимоя қилиш функцияси, асосан, бандлик, иш ҳақи, меҳнат хавфсизлиги, ҳуқуқий ижтимоий ҳимоя каби йўналишларда амалга оширилади.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш мониторинги бўйича мустақил институт тадқиқотларига кўра, кейинги 4 йил давомида сўров ўтказилган ННТларнинг 72% да норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари жамоатчилик муҳокамасида иштирок этган. ННТнинг фаоллари 40 тадан кўпроқ фаолият олиб бораётган давлат раҳбари ва ҳукумат қарорларига мувофиқ ташкил этилган республика идораларо комиссиялари, кенгашлари, ишчи гуруҳларининг аъзолари ҳисобланади. ННТ ва давлат органларининг биргаликда тадбирларни ташкил этишлари кенг оммалашмоқда. Бунда ана шундай тадбирларни ўтказишнинг ташаббускорлари кўпроқ нодавлат нотижорат ташкилотлари (71%) бўлмоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан 85 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг жамоатчилик экспертизаси ўтказилиб, уларни кўриб чиқиш якунлари бўйича тегишли органларга амалдаги қонунчиликни такомиллаштириш

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга 2018 йилги Мурожаатномаси, Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

бўйича 1320 та таклиф тақдим этилган. 4,6 млн. дан кўпроқ одам ННТнинг иш билан бандликни таъминлаш, ёшлар ва аёлларга ахборот, услубий, таълим ва бошқа хизматларидан, шунингдек, аҳолининг энг ночор тушунчаларига руҳий ва моддий ёрдам кўрсатишларидан фойдаланган.

Ҳозирги пайтда давлат органлари ва ННТнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг таъминлаш бўйича қуйидагилар орқали фаол ҳамкорлик қилишлари кузатилмоқда:

- у ёки бу давлат органлари ёхуд у ёки бу минтақаларида ННТдан инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги вазият тўғрисида маълумот олиш;
- миллий маърузалар лойиҳаларини ННТдан таклифлар олиш учун юбориш;
- ННТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида ахборот алмашиш, маслаҳатлашувлар ўтказиш ва фаолиятни мувофиқлаштириш учун идоралараро органлар ишида иштирок этиши;
- ННТлар томонидан инсон ҳуқуқлари бўйича муқобил маърузалар тайёрлаш;
- БМТ Қўмиталарининг тавсияларини бажариш бўйича Миллий ҳаракат режаларини тайёрлашга ННТларни жалб этиш;
- ННТ вакилларини Миллий ҳаракат режасига ижрочилар сифатида киритиш;
- ННТнинг инсон ҳуқуқлари бузилишини аниқлашга йўналтирилган мониторинг ва тадқиқотларни ўтказишда иштирок этиши;
- ННТнинг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича ахборот-маърифий фаолиятида иштирок этиш;
- ННТ томонидан аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ночор тушунчаларига бепул ҳуқуқий ёрдам кўрсатиши;
- ННТларни давлатнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мажбуриятларини бажаришга кўмаклашишга йўналтирилган халқаро лойиҳаларда иштирок этишга жалб қилиш.

Қисқа муддат ичида Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим таркибий қисми — аҳолининг кенг қатламлар томонидан қўллаб-қувватланадиган мустақил барқарор ННТ ва фуқаролик жамияти институтлари тизимини ривожлантиришга йўналтирилган катта кўламли иш қилинди.

Моҳияти фуқаролик институтлари ҳуқуқлари ва ваколатларини, шу жумладан, нодавлат нотижорат ташкилотларининг, одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, фуқароларнинг ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқариш ва ташкил этишда кенг иштирок этишини таъминлаш кўзда тутилган “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамиятига” принципи амалга оширилмоқда.

Давлат томонидан яратилаётган қулай шарт-шароитлар ва имкониятлар ушбу фуқаролик институтларининг жамият ва давлатни бошқаришда фаол иштирок этишларини таъминламоқда, аҳолининг жамоатчилик, ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини оширишга ёрдамлашмоқда. ННТ одамлар онгида демократик қадриятлар ва нормаларни мустаҳкамлашга, аҳолининг сиёсий, ҳуқуқий маданиятини ва юксак маънавиятини, фуқаролик фаолиятини миллий ўзини англашни оширишга ёрдам беришга даъват этилган.

Ўзбекистонда 10 мингга яқин нодавлат нотижорат ташкилотлари, шу жумладан, 30 тага яқин халқаро ва чет эл ННТларининг ваколатхоналари фаолият олиб бормоқда. Фуқаролар йиғинлари ва ўзини-ўзи бошқариш органлари — маҳаллаларнинг сони 10 мингтадан кўпроқни ташкил этади.

Ноҳукумат ташкилотлари фаолиятини таъминлайдиган қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар: “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик бирлашмалари тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”, “Жамоатчилик фондлари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”, “Хайрия тўғрисида” ва бошқа қонунлар қабул қилинган.

Очиқ фуқаролик жамиятини барпо этиш, инсон ва ҳуқуқ эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлашга йўналтирилган ислохотларда нодавлат нотижорат ташкилотлари муҳим роль ўйнамоқда. “Нуроний”, Ёшлар иттифоқи, Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа эгалари каби нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини такомиллаштириш юзасидан алоҳида фармон ва қарорлар қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти мамлакат Олий Мажлисининг палаталарига 2017 йилги Мурожаатида **“...аммо ана шундай муҳим саъй-ҳаракатларга қарамасдан, аҳолининг муаммоларини тизимли ўрганиш, уларни аниқ ҳал этиш, айниқса, ижтимоий шароити оғир аёлларни қўллаб-қувватлаш, ёшлар ва хотин-қизлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олиш, уларни иш билан таъминлаш масалаларида бу ташкилотларнинг иштироки етарли даражада сезилмаяпти. Улар фақат номига йиғилишлар ўтказиш билан машғул бўлиб қолмоқда. Нодавлат нотижорат ташкилотлари бугун айтилган танқидий гаплардан хулоса чиқариб, ўз фаолиятида бурилиш ясайди, деб ишонамиз... Шундан келиб чиқиб, давлат ва жамият бошқарувида жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг таъсирчан ва амалий механизмларини жорий этиш мақсадида “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш зарур”¹** деб таъкидлади.

Ушбу жамоатчилик кенгашлари давлат органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлашлари ва аҳоли билан алоқада бўлиш ролини бажаришлари керак.

Амалдаги норматив-ҳуқуқий базанинг таҳлили Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва 40 тадан кўпроқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда фуқаролик жамияти институтларининг жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳуқуқи кўзда тутилганлигидан далолат беради.

Бироқ қонунларни фуқароларнинг жамоатчилик тузилмаларининг давлатни бошқаришдаги ролини ошириш нуқтаи назаридан такомиллаштириш ва қонунларнинг бажарилиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг аниқ ҳуқуқий механизмини ишлаб чиқиш лозим.

¹ Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабр.

Жамоатчилик назоратини ҳуқуқий тартибга солишнинг зарурати қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқдир. Жамоатчилик ташкилотлари назоратни амалга оширар экан, ваколатлари ва фаолият олиб боришларининг тартиби қонунчилик билан белгиланадиган давлат бошқаруви органлари билан ўзаро муносабатларга киришади. Назорат қилишнинг ушбу шакли субъектларининг назорат остидаги объектлар билан ўзаро муносабатларида жамоатчиликнинг бошқарув аппарати фаолиятига ихтиёрий “бостириб кириши” туфайли унинг ишини издан чиқаришларига йўл қўймаслик учун ҳуқуқий нормалар билан тартибга солиниши керак. Зеро, жамоатчилик тузилмаларининг давлат аппаратига таъсир ўтказиши мансабдор шахсларнинг топширилган иш учун масъулиятини ошириши, аммо давлат органларининг функцияларини жамоатчилик ташкилотлари томонидан ноқонуний равишда ўзлаштирмаслиги, уларни камситмаслиги керак.

Ҳуқуқий тартибга солиш назорат фаолиятини пухта ташкил этиш учун ҳам зарур: назорат ишида параллелликка ва бир-бирининг ишини тақрорлашга йўл қўймаслик учун ҳуқуқ нормалари ёрдамида давлат ва жамоатчилик назоратининг соҳалари чегараланади.

Жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонунчиликни шакллантириш икки йўналишда: **биринчидан**, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш; **иккинчидан**, жамоатчилик ташкилотларининг назорат функцияларини тартибга соладиган янги қонунлар қабул қилиш орқали олиб борилмоқда. Бу ишда жамоатчилик назорати ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг чет эл тажрибаси диққат билан ўрганилмоқда.

Ҳозирги пайтда давлат органларининг қонунчилик томонидан белгилаб қўйилган чегараларда жамоатчилик фикрига боғлиқлигининг механизмлари ва тартиблари яратилмоқда. Қонун давлат органларининг фаолияти жамоатчилик эҳтиёжлари ва манфаатларига мувофиқлигини баҳолаш мезонига айланмоқда, шунингдек, жамоатчилик фикри томонидан амалга ошириладиган назоратнинг ҳажми, мазмуни оқибатларини белгилаб бермоқда. Назорат ҳуқуқига давлат органларининг жамоатчилик фикри томонидан билдирилаётган мулоҳазалари ва таклифларига жавоб беришлари мажбурияти мос тушади².

Бугунги кунда ҳуқуқий тартибга солишнинг кўпчилик соҳаларида жамоатчилик назоратининг зарурати ва муқаррарлигидан далолат берадиган ҳуқуқий база мавжуддир. Республиканинг қатор норматив ҳужжатлари бевосита жамоатчилик назорати субъектларининг фаолиятини тартибга солишга бағишланган. Жумладан, меҳнат ҳуқуқий муносабатларини тартибга солиш соҳасида жамоатчилик назорати тўғрисидаги низом бевосита Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида мустақамлаб қўйилган. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатининг

² Қаранг: Бакаева Ф. Х. Общественный контроль за реализацией законов: организация и правовые основы: В кн.: Узбекистан на пути к гражданскому обществу. — Т., 2003. С. 165–170.

асосий йўналишлари сифатида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ходимларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига амал қилиш устидан жамоатчилик назоратига ёрдам кўрсатиш қайд этилган.

Меҳнат кодексининг 223-моддасига мувофиқ, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар ва қоидаларига амал қилиниши устидан жамоатчилик назоратини касаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа ваколатли органлари амалга оширади. Шу муносабат билан иш берувчи меҳнат шароитлари ва меҳнат муҳофазасини текширишни ҳамда ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар, касб касалликларини текшириш мақсадида жамоатчилик назорати органлари вакилларининг корхона ва ташкилотларга эркин киришини таъминлаши шарт¹.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги” қонунига мувофиқ, давлат таълим муассасаларида, жумладан, олий ўқув юртларида юридик ва жисмоний шахсларнинг умумтаълим муассасалари эҳтиёжлари учун мақсадли бадаллари ва кўнгилли хайрияларидан фойдаланилиши устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш мақсадларида васийлик кенгашлари ташкил этилган. Шунинг ҳам таъкидлаш кераки, васийлик кенгашлари институтларининг ўзи ҳам жамоатчилик назоратининг субъекти ва ҳам таълим хизматларининг ижтимоий буюртмачиси сифатида қўшимча ҳуқуқий тартибга солинишни талаб этади².

Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жамоатчилик назорати институтини кенгайтириш билан биргаликда олиб борилиши керак. Бу институт давлат органларининг назорат қилиш фаолиятининг ўрнини эгалламасдан давлат сиёсатини амалга оширишда бебаҳо ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлашга қодирдир. Сиёсий-ҳуқуқий тизим доирасида ташкиллаштирилиб ва собитқадамлик билан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати қонун томонидан белгиланган ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро масъулият механизмлари орқали фуқаролар ва давлат ўртасида пайдо бўладиган муаммоларни жуда замонавий тарзда ҳал этиши мумкин. Бундай назорат Конституция томонидан эълон қилинган халқ ҳокимиятини амалга оширишнинг энг муҳим шarti бўлиб хизмат қилади. Давлат ҳокимияти механизми устидан жамоатчилик назорати ўрнатилмас экан, ҳеч қачон реал халқ ҳокимияти бўлмайди деб тасдиқлаш мумкин³.

“Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”нинг асосий мақсад ва вазибаларидан келиб чиққан ҳолда, — деб таъкидлаган Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. М. Мирзиёев, — давлат органларининг фуқаролар билан ўзаро муносабатлари юзасидан ёндашувни тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Бу борада аҳоли билан доимий мулоқот қилиш, уларни қийнаётган

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1966 й., 1-сонга илова; 1997 й., 2-сон, 65-модда.

² Қаранг: Кутуббаева Е., Шаббаев А. Общественный контроль за деятельностью государственных органов в Республике Узбекистан: состояние и перспективы: в кн. Общественный контроль и его формы: научно-теоретические аспекты. — Т., 2012. С. 158–160.

³ Қаранг: Юсупов А., Кенжаев Т. Ўша жойда, Б. 190–191.

муаммоларни ҳал этишнинг янги механизмлари ва самарали усулларини жорий этишимиз даркор⁴.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда жамоатчилик назорати ҳали етарлича ривожланмаган. Бунинг қуйидаги уч асосий сабаби бор:

биринчи сабаб, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятида шаффофлик механизми мукамал эмас;

иккинчи сабаб, жамоатчилик назоратининг қоидалари ва тартиблари мукамал ишлаб чиқилмаган;

учинчи сабаб, фуқаролик жамияти институтлари ва фуқароларнинг ўзларида жамоатчилик назоратининг моҳияти, воситалари, усуллари, шакллари, механизмлари тўғрисида зарур билимлар мавжуд эмас.

Мамлакатда жамоатчилик назоратини фаоллаштириш мақсадларида қуйидаги чоралар кўрилмоқда:

биринчидан, “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда қабул қилинган. Унга мувофиқ, аҳоли учун қулай бўлган “ишонч телефони”, мобил ва видеоконференция алоқа воситалари орқали мурожаат қилиш усуллари жорий қилинди. Конституция фуқароларнинг мустақамлаб қўйилган давлат органлари ва муассасаларига мурожаат қилиш ҳуқуқини таъминлаш мақсадида халқ вакилларининг аҳоли билан учрашувлари пайтида мурожаатларни қабул қилиш тартиби жорий қилинди. Бугун фуқаролар давлат органлари ҳузурига эмас, балки мансабдор шахслар халқ ҳузурига келмоқда;

иккинчидан, “Ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва ундан фойдаланишни таъминлаш тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Ушбу қонун фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига тааллуқли ҳужжатлар, бошқа материаллар билан танишиш учун янада кенгроқ имкониятлар яратиб берди. Эндиликда фуқароларга ҳар қандай давлат органлари, бошқа ташкилотлар ва мансабдор шахслардан ҳуқуқий ахборотларни ҳеч бир чеклашларсиз олиш кафолатланади;

учинчидан, “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтларининг ушбу иллат билан курашишда саъй-ҳаракатларини бирлаштириш имконини берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йил 17 январда тасдиқланган 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастурининг 4-бандида “Коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашишнинг самарали механизмларини яратиш” вазифаси қўйилган бўлиб, уни амалга ошириш учун норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида ҳар бир давлат ташкилотида жамо-

⁴ Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

атчилик томонидан назорат қилинадиган коррупцияга қарши курашиш бўйича ички дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда коррупция ҳолатларини аниқлашга ёрдам кўрсатувчи «холис фуқаро» тизимини жорий этиш, бунда жамоатчилик назорати ва нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ролини оширишни назарда тутиш белгиланган;

тўртинчидан, Маъмурий ислохотлар концепцияси қабул қилинган. Унга мувофиқ, давлат бошқаруви тизимини тубдан ислох қилишга йўналтирилган олтита устувор йўналиш белгиланган. Махсус “йўл харитаси” асосида ижроия ҳокимиятнинг 100 тадан кўпроқ органларининг фаолияти қайта кўриб чиқилмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 32-моддасида жамоатчилик назорати институционаллаштирилиб, фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгалликлари мустаҳкамлаб қўйилган. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш, шунингдек, давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2018 йил 22 январда тасдиқланган 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини **«Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»**да амалга оширишга оид давлат дастурининг 33-бандига мувофиқ, **2018 йил 12 апрелда** давлат ва жамият бошқарувида жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг таъсирчан ва амалий механизмларини жорий этишни назарда тутувчи **«Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди;**

олтинчидан, 2018 йил 4 майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашлари фаолиятини ташкил этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди;

еттинчидан, 2019 йил 10 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ислохотлар устидан жамоатчилик назорати самарадорлигини, шунингдек, фуқароларнинг демократик ўзгартиришлардаги фаоллигини оширишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди, унда асосий мақсади илғор хорижий тажрибани ўрганиш ва шаклланган миллий ҳуқуқни қўллаш амалиёти асосида нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонунчиликни кодекслаштириш ва тизимлаштириш орқали **Ўзбекистон Республикасининг Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги кодекси** лойиҳасини тайёрлаш бўлган ишчи гуруҳ ташкил қилиш назарда тутилган ва бошқалар.

Фикримизча, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятига фойдали бўлиши мумкин бўлган, ривожланган мамлакатлардаги жамоатчилик назоратини ташкил этишнинг асосий назарий ва амалий жиҳатларини очиб бериш, унинг мақсад ва вазифаларини

жамоатчилик назоратини амалга ошириш соҳасидаги ҳуқуқ ва имкониятларни тушунтириш долзарб ҳисобланади.

Ушбу ўқув-услубий қўлланма фуқаролик жамияти институтлари вакилларининг қонунчилик, халқаро, чет эл ва миллий тажриба қоидаларини ҳисобга олган ҳолда жамоатчилик назоратини олиб бориш бўйича фаолиятни ташкил этиш соҳасидаги билимлари, малакалари даражасини оширишга қаратилган.

Қўлланмада Ўзбекистонда фуқароларнинг давлат ва жамоатчилик ишларини бошқариш ҳуқуқини амалга ошириш учун яратилган конституциявий-ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар, жамоатчилик назоратининг моҳияти, унинг принциплари ва шакллари ва амалга ошириш тартибини англашга эътибор қаратилади.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги қонунлар бажарилиши соҳасида давлат органлари фаолиятининг жамоатчилик назоратида иштирок этиш, давлат органлари фаолиятининг хусусиятлари, улар ишидаги мавжуд камчиликларнинг жамоатчилик текширувларини ўтказиш, шунингдек, давлат органларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш бўйича асосланган тавсиялар тайёрлаш чуқур билимларни талаб қилади.

Аввал рус тилида нашр этилган ушбу китобда биринчи марта жамоатчилик вакилларига “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунга асосланган ҳолда қонунчилик бузилишига олиб келадиган сабаблар ва шароитларни аниқлаш, ушбу масала бўйича жамоатчилик фикрини тегишли давлат органларига етказишда ёрдам беришга ҳаракат қилинган.

Ушбу қўлланма ҳам марказда, ҳам жойларда иш олиб бораётган давлат органлари вакиллари учун ҳам фойдали бўлиши мумкин. Чунки жамоатчилик назорати улар фаолиятини, олиб бораётган ишларининг жамият эҳтиёжлари ва манфаатларига мувофиқлигини баҳолашга хизмат қилади. Мамалакатда жамоатчилик назоратини амалга ошириш тўғрисидаги билимлар давлат органларининг ўз вазифаларини жамоатчилик фикри томонидан билдирилган мулоҳаза ва таклифларга мувофиқ самарали бажаришларига ёрдам беради.

**БИРИНЧИ БОБ. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ
ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ
ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

БИРИНЧИ МАВЗУ. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ ХАЛҚАРО-ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

§1. ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ ХАЛҚАРО-ХУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНТИРИЛИШИ

Ҳозир дунёда фуқаролик жамияти институтлари халқаро фаолиятининг роли ортиб бормоқда. Улар халқаро мулоқотнинг муҳим механизмига айланиб, халқлар ўртасида ўзаро англашувни яхшилаб, халқаро ҳаётда умумий ҳуқуқ қоидаларини мустаҳкамлаб, давлатлараро биргаликда иш олиб боришни уйғун равишда тўлдириб бормоқда.

Бутун жаҳонда фуқаролик жамияти институтлари ички ва халқаро вазифаларни ҳал этишга фаол киришмоқда. Глобаллашув шароитларида ноҳукумат ташкилотлари, турли ва илмий жамоатчилик фондлари инқирозли вазиятларни тартибга солишга ёрдам берадиган ғоялар ишлаб чиқиш, у ёки бу халқаро муаммоларни ҳал этишга янгича ёндашувларни шакллантириш ташаббусини ўз зиммасига олмоқда.

Жамиятнинг давлат устидан назорат қилиш бўйича халқаро тажрибаси фуқаролик жамияти шакллангандагина у ривожланиб бориш ижобий тенденциясига эга бўлишидан далолат бермоқда. Бу ижтимоий демократик давлатни шакллантиришнинг шартин ҳам ҳисобланади. Амал қиладиган демократия эркин, фаол, жўшқин ва масъулиятли фуқаролик жамияти бўлишини талаб этади. Шу муносабат билан фуқаролик жамияти, жумладан, ноҳукумат ташкилотлари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, хотин-қизлар ва ёшлар ташкилотлари, касаба уюшмалар, касбий жамиятлар вакилларисиз иш кўриб бўлмаслигини таъкидлаш лозим.

Фуқаролик жамиятининг тушунчаси давлат устидан назоратни амалга оширадиган, шунингдек, давлатни ҳуқуқий, ижтимоий демократик тарзда шакллантиришга, ўз фуқароларининг манфаатини ҳимоя қилишга ҳамда юқори сифатли давлат хизматлари кўрсатишга қодир бўлган мустақил, ўзини-ўзи бошқарадиган институтчионал жамият сифатида талқин этилади.

Давлат ва жамият манфаатларининг турлича бўлиши ҳаминиша кўпгина тўнтаришлар, инқилоблар, фуқароларнинг бўйсунмаслиги ва бошқа салбий ҳодисаларнинг сабаби бўлган. Чет элларда ана шу омил давлатнинг ички ва ташқи сиёсати йўлини белгилашда энг асосийси ҳисобланган.

Давлат ва бошқа ижтимоий соҳаларнинг бирдамлигига эришишнинг асосини муросасозлик, яъни ижтимоий шартнома барча иштирокчиларнинг умумий оқилона натижага, шунингдек, ижтимоий фаровонликка эришиш учун ўз манфаатларининг бир қисмини қурбон қилишга қодирлиги ҳисобланади. Ушбу тушунча иқтисодий ўсиш, барча фуқаролар фаровонлигини яхшилаш, ижтимоий адолат, ижтимоий иштирок, қулай муҳит, маданий ва маънавий ривожланиш, демократик

ва инсонпарварлик қадриятларини қўллаб-қувватлаш, ҳуқуқ ва эркинликларни ривожлантиришни қамраб олади.

Жамоатчиликни ҳокимият устидан назорат қилиш институти фуқаролик жамияти пайдо бўлиши ва амал эта бошлаши билан бирга шаклланди. А. де Токвиль таъкидлаб ўтганидек, давлат фуқароларнинг бирлашиш ҳуқуқини тан олишлари биланоқ улар бу ҳуқуқдан фойдалана олади. Фуқароларнинг бирлашиши эса “Шахсларнинг бир қанчаси ўзининг у ёки бу принципга содиқлиги тўғрисида ошкор эълон қилишлари билан бошланади. Бунда бирлашиш ҳуқуқи деярли матбаа сўзи эркинлиги билан аралашиб кетади, бироқ бирлашиш матбуотга қараганда каттароқ кучга эгадир”¹.

Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларини², шу жумладан, унинг ЕХХТнинг иштирок этувчи давлати сифатидаги мажбуриятларини эътиборга олган ҳолда ушбу соҳада асосий халқаро механизмларни ўрганиш жамоатчилик назоратини амалга ошириш масалаларига алоҳида урғу берган ҳолда муҳим деб ҳисобланади.

Жамоатчилик назоратини амалга ошириш соҳасида халқаро стандартларни ўрганиш қуйидагиларга аниқлик киритиш имкониятини беради:

биринчидан, жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг халқаро-ҳуқуқий асоси Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро ҳужжатлар ҳисобланади. Уларда давлатларнинг инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш, жумладан, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий, шунингдек, бошқа соҳаларда барча зарур шарт-шароитлар яратиш учун талаб этилиши мумкин бўлган чораларни кўриш ҳамда давлат юрисдикцияси остида бўлган ва бошқалар билан биргаликда барча ушбу ҳуқуқлар ва эркинликлардан фойдалана олинadиган барча шахсларга ҳуқуқий кафолатларни таъминлаш учун керак бўлган чораларни кўриш мажбурияти белгиланган³;

иккинчидан, Вена декларацияси ва Ҳаракатлар дастурида ҳукуматларга инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалардаги стандартларни ички қонунчиликка жорий этиш ҳамда инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишда муайян роль ўйнайдиган миллий тузилмалар, институтлар ва органларни мустаҳкамлашга даъват қилинади;

¹ Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль; пер. с фр.; предисл. Г. Дж. Ласки. — М.: Прогресс, 1992. — С. 155.

² Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари соҳасида қуйидаги халқаро механизмларга қўшилган: Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва Конвенцияга иккита Факультатив протокол; Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенция; Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт; Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳамда пактга иккита Факультатив протокол; Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция; ҲМТнинг Бирлашиш эркинлиги ва касба уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 87-сон конвенцияси ва бошқалар.

³ Масалан қаранг: Айрим шахслар, гуруҳлар ва жамият органларининг умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва мажбуриятлари тўғрисида декларациянинг 2-моддаси. БМТ Бош Ассамблеясининг 1998 йил 9 декабрдаги 53/144 резолюцияси билан қабул қилинган.

учинчидан, жамоатчилик назоратининг шаклланиши ва ривожланиши халқаро ташкилотлар томонидан қўллаб-қувватлаб келинмоқда. Бу семинарлар ташкил этиш, қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш, фуқаролик жамияти институтлари вакилларини ўқитиш, техникавий ёрдам кўрсатишда ўз ифодасини топмоқда. Фуқаролик жамиятининг институтлари ўз фаолиятлари билан мамлакатнинг халқаро мажбуриятларини бажаришда муҳим роль ўйнагани ҳолда инсон ҳуқуқларига амал қилиниши ва уларни ҳимоя қилишни яхшилашга кўмаклашади;

тўртинчидан, фуқаролик жамиятининг институтлари инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро механизмида, жумладан, БМТнинг устав ва конвенциявий органларига, халқаро ташкилотларга (ХМТ, ЮНЕСКО, ЕХХТ, Европа Иттифоқи ва бошқалар) ахборот материаллари тақдим этиш, ушбу соҳада халқаро шартномаларни ишлаб чиқишда иштирок этиш орқали фаол иштирок этмоқда.

БМТ фуқаролик жамияти билан шерикликнинг муҳимлигини тан олади, чунки фуқаролик жамияти Ташкилотнинг қадриятларини илгари суради, шунингдек, унинг фаолиятини қўллаб-қувватлайди. БМТ ушбу мақсадларда фуқаролик жамиятининг институтлари билан қуйидаги шаклларда ҳамкорликни амалга оширади:

1. БМТнинг фуқаролик жамияти бўйича гуруҳи ўзининг салмоқли коммуникациявий ва ташкилий салоҳиятига таянган ҳолда қатор муассасаларни жуда муҳим ахборотлар билан ва таҳлилий қўллаб-қувватлайди ҳамда маданият, таълим, инсон ҳуқуқлари, тинчлик ва хавфсизлик, экология, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш, соғлиқни сақлаш ва аҳолишунослик йўналишлари бўйича кўп томонлама мулоқотни таъминлайди ва биргаликда марказлар ташкил этади.

2. БМТ тизимининг муассасалари билан ҳамкорлик. Ноҳукумат ташкилотлари (ННТ) БМТнинг фаолиятида қуйидаги тарзда иштирок этиш имкониятига эга: Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш (ЭКОСОС) ҳузуридаги маслаҳат мақомини олиш, ёхуд Жамоатчилик ахбороти департаменти рўйхатидан ўтган ҳолда БМТнинг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашидаги Маслаҳатлашув мақоми ННТга фақат ЭКОСОС билангина эмас, шунингдек, инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланадиган кўпгина ёрдамчи органлар, БМТ тузилмалари ҳамда махсус гуруҳлар, масалан ўқ отиш кўроли бўйича гуруҳ билан биргаликда иш олиб бориши мумкин. ННТ, шунингдек, Бош Ассамблея Раиси томонидан ташкил этиладиган махсус тадбирларда иштирок этиш имкониятига эга. Ҳозирги пайтда 4500 тадан кўпроқ ННТ ЭКОСОС ҳузурида маслаҳатлашув мақомига эга.

3. БМТнинг демократия фонди Бош Котиб томонидан 2005 йилнинг июлида жаҳонда демократлаштириш жараёнига кўмаклашиш учун таъсис этилган. Фонд фуқаролик жамияти ролини ошириш, инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ҳамда барча гуруҳларнинг демократик жараёнларда иштирок этишини таъминлашга кўмаклашиш учун таъсис этилган. Фонд жаҳоннинг турли минтақаларида лойиҳаларни амалга ошириш учун маблағ ажратади. Ушбу лойиҳалар фуқаролик жамияти ташкилотларига раҳбарлик қилишдан ҳамда ушбу жараёнларда хотин-қизлар ва

ёшлар иштирок этишига кўмаклашишдан бошлаб фуқаролик жамиятига ўз мақсадларини етказиш имконини берадиган медиа дастурларини ишлаб чиқишгача бўлган кўламни қамраб олади. Фонд 150 тадан кўпроқ иштирок этувчи давлатларнинг фуқаролик жамияти институтларини кучайтириш, инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш, демократик мулоқотни фаоллаштириш, фуқаролик жамиятининг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш ҳамда ҳуқуқ усунлигини таъминлашга мўлжалланган 400 тадан кўпроқ лойиҳани қўллаб-қувватлайди.

4. БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича низомий ва шартномавий органлари билан ҳамкорлик қилиш. Ноҳукумат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа вакиллари кузатувчилар сифатида Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашнинг таркибий қисми ҳисобланади. ЭКОСОС ҳузурида маслаҳатчи мақомига эга ННТ Кенгашга интерфаол мунозаралар ва муҳокамалар давомида мурожаат қилишлари мумкин ва шу тарзда улар бутун жаҳонда инсон ҳуқуқлари бўйича вазиятни ёритиб боради. ННТ Универсал даврий шарҳи кўриб чиқиладиган давлат тўғрисида ёзма ахборот тақдим этган ҳолда ушбу жараёнда иштирок этади. Ана шу ахборот шарҳ жараёни асосини ташкил этадиган уч ҳужжатдан бири бўлади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаш ва БМТнинг бошқа шартномавий органлари фуқаролик жамияти институтларининг салоҳиятидан фаол фойдаланади. Ушбу институтлар Кенгаш ва шартномавий органлар мажлисларида иштирок этади, ҳужжатларни тарқатиш ҳуқуқига эга, шунингдек, халқаро шартномаларнинг матнлари лойиҳалари бўйича ўз таклифларини тақдим этишади. Бундан ташқари улар шартнома органларига муқобил маърузалар тақдим этиш ҳуқуқига ҳам эга. Фуқаролик жамиятининг институтлари, шунингдек, Кенгашнинг махсус маърузачилари, мустақил экспертлари ва ишчи гуруҳлари ҳамда Бош котибнинг махсус вакиллари билан ҳамкорлик қилади.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича органлари

БМТнинг низомий органларига **Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаш** ва махсус тартиблар тааллуқлидир. Кенгашнинг таркибига уч йилга сайланадиган БМТга аъзо 47 давлат киради. Кенгаш инсон ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик, тенгсизлик ва камситишни тугатиш, энг ночорларни ҳимоя қилиш ва ҳуқуқбузарларни фош этиш ваколатига эга.

“Махсус тартиботлар (процедуралар)” — бу мамлакатдаги аниқ вазиятни ёки жаҳоннинг барча қисмларидаги мавзули масалаларни кўриб чиқиш бўйича Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаш механизмларига берилган умумий номдир. Махсус тартиботлар ёки алоҳида шахсдан (махсус маърузачи, махсус вакил ёки мустақил эксперт), ёхуд ишчи гуруҳидан иборатдир.

Махсус тартиботларнинг мандати алоҳида мамлакатларда ёки алоҳида ҳудудларда (мамлакат мандатлари) инсон ҳуқуқлари соҳасидаги вазият тўғрисида, ёхуд бутун жаҳонда инсон ҳуқуқлари оммавий бузилиши тўғрисида (мавзули мандатлар)

жамиятни хабардор қилиш, ўрганиш, кузатиш маслаҳат беришни назарда тутди. 2018 йилгача бўлган ҳолатда 44 та мавзули мандат ва 12 та мамлакат мандати мавжуддир.

Ҳозирги пайтда мустақил экспертлар қўмиталари сифатидаги 10 та **шартномавий органлар** мавжуддир. Уларнинг тўққизтаси БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги шартномаларида иштирок этувчи давлатлар бажариши устидан кузатади, ўнинчиси — Қийноқларга қарши конвенцияга Факультатив протоколга мувофиқ таъсис этилган. Қийноқларнинг олдини олиш бўйича кичик қўмита Факультатив протоколда иштирок этувчи давлатларнинг маҳбуслар сақланадиган жойларини текширади.

Шартномавий органлар уларни таъсис этган шартномалар қоидаларига мувофиқ қатор функцияларни бажаради. Иштирок этувчи давлатлар даврий маърузаларини кўриб чиқиш, шахсий шикоятларни кўриб чиқиш, жойларда текширишлар ўтказиш, шунингдек,

шартномаларнинг алоҳида қоидаларига аниқлик киритадиган умумий тартиб мулоҳазаларини қабул қилиш ҳамда шартномаларга тааллуқли мавзули мунозараларни ташкил этиш шулар жумласидандир. Шартномавий органлар фуқаролик жамияти ташкилотлари, профессионал гуруҳлар ва илмий институтлардан мамлакатдаги инсон ҳуқуқлари соҳасидаги аҳвол тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқига эга. Қўмиталарнинг кўпчилиги ўз ялпи мажлислари доирасида фуқаролик жамиятлари ташкилотлари тақдимотларини эшитиш учун махсус вақт ажратади.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссиясининг 2000 йил 26 апрелдаги резолюцияси билан таъсис этилган **БМТнинг ҳуқуқ ҳимоячилари билан боғлиқ вазиятлар бўйича махсус маърузачиси** хабарлар жўнатиш орқали инсон ҳуқуқлари бузилиши тўғрисидаги тасдиқлар муносабати билан ҳукуматлар билан бевосита ўзаро иш кўриш мандатига эга. Махсус маърузачининг мандати қуйидаги функцияларни қамраб олади:

а) шахсан ёки бошқалар билан биргаликда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш билан шуғулланаётган барча шахсларнинг ҳолати ва ҳуқуқларини излаш, олиш, кўриб чиқиш, шунингдек, бундай маълумотга жавоб бериш;

б) ҳукуматлар ва бошқа манфаатдор томонлар билан Декларацияни рағбатлантириш ва самарали амалга ошириш бўйича ҳамкорлик қилиш ва мулоқот олиб боришни йўлга қўйиш;

с) ҳуқуқ ҳимоячиларини ҳимоя қилиш самарали стратегиясига нисбатан тавсиялар тайёрлаш ва ушбу тавсиялар бўйича кейинги чораларни кўриш.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг халқаро стандартларини уч гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ: халқаро шартномалар ва декларациялар. Уларга қуйидагилар тааллуқлидир:

биринчидан, қийноқларнинг олдини олиш халқаро ва миллий механизмларини яратишни кўзда тутадиган БМТнинг 2002 йил 18 декабрдаги Қийноқларга қарши конвенцияга Факультатив протокол. Протоколнинг 3-моддасига мувофиқ, қийноқлар ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситадиган турларининг олдини олиш мақсадларида ҳар бир иштирок этувчи давлат бориб кўриш учун миллий даражада бир ёки бир нечта орган ташкил этади, тайёрлайди ёки уларни қўллаб-қувватлайди;

иккинчидан, 2006 йил 13 декабрдаги Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг 33-моддаси фуқаролик жамияти, жумладан, ногиронлар ва улар вакили бўлган ташкилотлар тўла ҳажмда кузатиш жараёнига жалб қилинишлари ва унда иштирок этишларини кафолатлайди;

учинчидан, 1998 йил 25 июндаги Атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнида ва одил судловдан фойдаланиш имкониятидан жамоатчиликни ахборот олиш ва иштирок этиш тўғрисидаги конвенциясида (Орхус конвенцияси) “атроф-муҳитга тааллуқли масалаларда жамоатчиликнинг ахборот олиш имкониятини ва қарор қабул қилиш жараёнида иштирок этишини такомиллаштириш қабул қилинаётган қарорлар ва уларни амалга ошириш сифатини яхшилади, жамоатчиликнинг экологик муаммолар тўғрисидаги хабардорлигини яхшилашга ёрдам беради, жамоатчиликка ўз хавотирларини ифода этишларини тақдим этади ҳамда давлат органларига ана шу манфаатларни зарур тарзда ҳисобга олиш имконини беради” деб эълон қилинади;

тўртинчидан, 1993 йилги Вена декларацияси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича ҳаракатлар дастури инсоннинг барча ҳуқуқларини рағбатлантириш ҳамда миллий, минтақавий ва халқаро даражаларда гуманитар фаолиятни рағбатлантиришда ноҳукумат ташкилотларининг муҳим ролинини тан олади. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси уларнинг жамоатчиликни инсон ҳуқуқлари масалаларида хабардорлигини оширишга, ушбу соҳада таълимни, кадрлар тайёрлаш ва тадқиқотларни ташкил этишга ҳамда инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишга қўшаётган ҳиссаларини юқори баҳолайди. Конференция стандартларни ўрнатишда биринчи даражали масъулият давлат зиммасида эканлигини тан олиши билан бирга ноҳукумат ташкилотларининг ушбу жараёнга қўшаётган ҳиссасини юқори баҳолайди;

бешинчидан, 2011 йил 19 декабрдаги Инсон ҳуқуқлари соҳасида таълим ва тайёрлаш тўғрисидаги декларациянинг 7-моддасида “давлатлар фуқаролик жамияти, хусусий сектор ва бошқа тегишли субъектларни инсон ҳуқуқлари бўйича таълим ва тайёрлаш жараёнига жалб этиш учун инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини, шу жумладан, ушбу жараёнга жалб этилганларни тўлиқ ҳимоя қилиниши таъминланадиган хавфсиз ва қулай шароит яратишлари лозимлиги” таъкидланади;

олтинчидан, 1998 йил 9 декабрдаги Айрим шахслар, гуруҳлар ва жамият органларининг инсоннинг умумэтироф этилган ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва мажбуриятлари тўғрисидаги декларациянинг 16-моддаси “Алоҳида шахслар, ноҳукумат ташкилотлари ва тегишли муассасалар ўзларининг таълим бериш, касбий тайёрлаш ва ушбу соҳаларда тадқиқотлар ўтказиш каби фаолиятлари орқали жамоатчиликни инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари билан боғлиқ масалаларни чуқурроқ англаб етишига кўмаклашишда муҳим роль ўйнашини...” кўзда тутди.

Иккинчи гуруҳ — БМТнинг ихтисослаштирилган муассасалари: БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО), Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖСТ), Умумжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (ВОИС), Жаҳон қишлоқ хўжалик ташкилоти (ФАО) ва бошқалар томонидан қабул қилинган халқаро ҳужжатлардир. Масалан, ХМТ ва ЮНЕСКО мурожаатлар ва шикоятларни кўриб чиқиш ҳамда қабул қилинган қарорларни имплементация қилиш тизимини яратган. Бу инсон ҳуқуқлари бузилишига тааллуқли ҳолатларда ҳимоя қилишнинг таркибий қисми ҳисобланади.

ХМТнинг ўзига хос хусусияти — трипартизм, унинг уч томонлама тузилмасидир. Ушбу доирада ҳукумат, меҳнаткашлар ва тадбиркорлар ташкилотлари ўртасида музокаралар ўтказилади. Ушбу уч гуруҳнинг делегатлари Ташкилотнинг барча даражаларида тенг асосларда тақдим этилган ва кенгашади. Жумладан, ХМТ конвенциясини ратификация қилган давлатлар уларнинг бажарилиши бўйича мунтазам равишда ҳисобот тақдим этишлари шарт. Ушбу жараёни ХМТнинг Маъмурий кенгашидан ташқари яна икки орган: конвенция ва тавсияларни бажариш бўйича мустақил эксперт кўмитаси ҳамда эксперт кенгашининг маърузалари асосида масалаларни муҳокама қиладиган Халқаро меҳнат конференциясининг уч томонлама кўмитасидан (ҳукумат, тадбиркорлар ва касба уюшмалар вакиллари) иборатдир. ХМТнинг ваколатлар соҳасидаги шикоятларни кўриб чиқиш бўйича алоҳида механизми ушбу ташкилотнинг Маъмурий кенгаши ҳузуридаги Бирлашиш эркинлиги бўйича сунъий суд кўмитаси ҳисобланади¹.

Учинчи гуруҳ — минтақавий ҳужжатлар. Шуни таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратини амалга ошириш фаолияти масалалари бўйича минтақавий даражада ҳам ҳужжатлар қабул қилинган. Жумладан, масалан, Европа Кенгаши томонидан 2004 йилда Европа Иттифоқининг (ЕИ) ҳуқуқни ҳимоя қилувчиларни ҳимоя қилиш бўйича қўлланмаси қабул қилинган эди. Иштирок этувчи давлатлар Қўлланмадан қонунчиликни амалга ошириш сиёсати ва амалиётини белгилашда,

¹ Қаранг: Globalization and the future of labour law /Ed. Graig J.D.R., Lynk S.M. — Cambridge etc.: Combridge univ. press, 2006. — XX, 498 p.; Protecting labour rights as human rights: Present and Future of International Supervision: Proc. of the Internationasl colloquium on the 80th anniversary of the ILO Committee of experts on the application of conventions and recommendations, Geneva, 24-25 November, 2006 /Ed. B Politakis G.P. — Geneva: ILO, 2007. XIX, 292 p.

шунингдек, ушбу соҳада халқаро стандартларнинг мониторингини амалга ошириш орқали учинчи мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишда дастурамал сифатида фойдаланади.

Европа Кенгаши доирасида Парламент ассамблеяси ва Вазирлар Қўмитасининг қатор тавсиялари қабул қилинган. Жумладан, Вазирлар Қўмитасининг Европада ноҳукумат ташкилотларининг ҳуқуқий мақоми тўғрисидаги СМ/Rec (2007) 14 тавсияси ННТга нисбатан қонунчилик ва амалиётни ишлаб чиқиш, шунингдек, ННТнинг демократик жамиятдаги фаолияти стандартларини белгилайди. Европа Кенгашининг 2008 йилдаги Расмий ҳужжатлардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенцияси “ҳар бир инсоннинг унинг қандайдир бир белгиси бўйича камситишсиз талаблари бўйича давлат ҳокимияти органлари ихтиёрида бўлган расмий ҳужжатлардан фойдаланиш” ҳуқуқини кафолатлайди.

ЕК бир неча йилдан буён Европада фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий доираларини мустақамлаш устида иш олиб бормоқда. Натижада Европанинг халқаро ноҳукумат ташкилотларини юридик шахслар сифатида тан олиш тўғрисидаги конвенцияси (1986 йил 24 апрелдаги 124-конвенция) қабул қилинди. У бугунги кунда ушбу ташкилотларга нисбатан ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий бўлган ягона халқаро-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. 1996 йилда ННТ мақомини аниқ муҳокама қилиш бошланди, натижада 1998 йилда “Европада ННТни ривожлантириш ва мустақамлаш дастурамал принциплари” ва 2002 йилда “Европада ННТ мақомига тааллуқли асосий принциплар” қабул қилинди. Улар 124-сон Конвенцияга ННТ миллий фаолиятига тааллуқли мантиқий ва зарур қўшимча бўлди.

Жамоатчилик назорати соҳасида халқаро ҳужжатлар

(Кўчирмалар)

Вена декларацияси ва Ҳаракатлар дастури. *Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференциясида қабул қилинган, Вена, 1993 йил 25 июнь.*

38. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси ноҳукумат ташкилотларининг миллий, минтақавий ва халқаро даражаларда инсоннинг барча ҳуқуқларини рағбатлантиришда ва гуманитар соҳадаги муҳим ролини тан олади. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси уларнинг инсон ҳуқуқлари, ушбу соҳада таълим, кадрлар тайёрлаш ва тадқиқотларни ташкил этиш масалаларида инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ишида жамоатчиликнинг хабардорлигини оширишга қўшаётган ҳиссаларини юқори баҳолайди. Конференция стандартларни ўрнатиш учун биринчи даражали масъулият давлатлар зиммасида эканлигини тан олган ҳолда шу билан бирга ноҳукумат ташкилотларининг ушбу жараёндаги ҳиссасини юқори баҳолайди. Шу муносабат билан Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси ҳукуматлар ва ноҳукумат ташкилотлари ўртасида мулоқот ва ҳамкорликни давом эттиришнинг муҳимлигини таъкидлайди. Инсон ҳуқуқлари

масалалари билан фаол шуғулланаётган ноҳукумат ташкилотлари ва уларнинг аъзолари Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида эътироф этилган ҳуқуқлар ва эркинликлардан, шунингдек, ўз мамлакатларидаги қонунлар томонидан ҳимоя қилинишидан фойдаланишлари керак... Ноҳукумат ташкилотлари миллий қонунчилик ва Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси доирасида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ўз фаолиятларини ҳеч бир аралашувсиз амалга ошириш эркинлигидан фойдаланишлари керак.

39. Инсон ҳуқуқлари бўйича Умумжаҳон конференцияси Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар масалалар бўйича объектив, масъулиятли ва ҳолис ахборот муҳимлигини таъкидлаган ҳолда миллий қонунчилик доирасида эркинлик ва ҳимоя қилиниш кафолатланган тарзда оммавий ахборот воситаларининг янада кенгроқ иштирок этишини қўллаб-қувватлайди.

66. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси демократия, ривожланиш ва инсон ҳуқуқларига қўмаклашиш бўйича миллий ва халқаро чораларга биринчи даражали эътибор беришни тавсия этади.

67. Инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ муассасаларни мустаҳкамлаш ва ташкил этиш, плюралистик фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва ночор гуруҳларни ҳимоя қилишга қўмаклашиш бўйича чораларга алоҳида эътибор берилиши лозим. Шу маънода ҳукуматнинг илтимоси бўйича эркин ва адолатли сайловларни ўтказишга қўмаклашиш, шу жумладан, сайловларга тааллуқли инсон ҳуқуқлари масаласида ва жамоатчиликни сайловлар тўғрисида хабардор қилишга ёрдам кўрсатиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Қонунчиликни мустаҳкамлаш, эркинлик, фикр билдириш, шунингдек, одил судловни амалга ошириш, халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнида реал ва самарали иштирок этишини рағбатлантириш бундан кам аҳамиятга эга эмас.

71. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференцияси ҳар бир давлат инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантиришни такомиллаштириши мумкин бўлган чоралар санаб ўтилган миллий ҳаракатлар режасини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масалани кўриб чиқишини тавсия этади.

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияга Факультатив протокол

Бош Ассамблеянинг 2002 йил 18 декабрдаги 57/199 резолюцияси билан қабул қилинган

19-модда

Миллий превентив механизмларига энг камида қуйидаги ваколатлар тақдим этилади:

а) озодликдан маҳрум этилган шахсларни қийноқлар ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситадиган турларидан ҳимоя қилишни, зарурат бўлса, кучайтириш мақсадларида 4-моддада белгиланган, улар билан қамоқда сақлаш жойларида муомала тўғрисидаги масалани мунтазам кўриб чиқиш;

б) озодликдан маҳрум қилинган шахслар билан муомалани ва уларнинг сақланиш шароитларини яхшилаш мақсадларида тегишли органларга тавсиялар тақдим этиш ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тегишли нормаларини ҳисобга олган ҳолда қийноқлар ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситадиган турларининг олдини олиш;

с) амалдаги қонунчилик ёки қонун лойиҳаларига тааллуқли таклиф ва мулоҳазаларни таклиф этиш.

20-модда

Мазкур Протоколнинг иштирок этувчи давлатлари миллий превентив механизмлари ўз мандатларини бажаришлари учун қуйидагиларни тақдим этиш мажбуриятини оладилар:

а) 4-моддада белгиланган, қамоқда сақлаш жойларидаги озодликдан маҳрум қилинган шахслар сони, шунингдек, ана шу жойларнинг миқдори ва уларнинг манзили тўғрисидаги ҳар қандай ахборотдан фойдаланиш имкониятини;

б) ушбу шахслар билан муомалага, шунингдек, уларнинг қамоқда сақлаш шароитларига тааллуқли ҳар қандай ахборотдан фойдаланиш имкониятини;

с) ҳар қандай қамоқда сақлаш жойларида, улар иншоотларида ва объектларида бўлиш имкониятини;

д) озодликдан маҳрум қилинган шахслар билан гувоҳларсиз, юзма-юз ёки, зарурат бўлса, таржимон орқали, шунингдек, миллий превентив механизмлари фикрига кўра тегишли ахборот тақдим этиши мумкин бўлган ҳар қандай бошқа шахс билан яккама-якка суҳбатлар ўтказиш имкониятини;

е) улар бўлишни истаётган жойни ва суҳбатлашишни хоҳлаётган шахсни тўсиқсиз танлаш ҳуқуқини;

ф) олдини олиш бўйича кичик қўмита билан алоқа ўрнатиш, унга ахборот юбориш ва у билан учрашиш ҳуқуқини.

21-модда

1. Бирорта орган ёки мансабдор шахс миллий превентив механизмларига ҳар қандай ахборотни — бу ҳаққоний ёки ёлғон ахборот бўлсин — маълум қилган бирорта шахс ёки ташкилотга бирор жазо белгилаши, қўллаши, бунга рухсат бериши ёки йўл қўйиши мумкин эмас ва бундай бирорта шахснинг ёки ташкилотнинг манфаати қайсидир тарзда чекланиши мумкин эмас.

2. Миллий превентив механизмлари томонидан тўпланган махфий ахборот ошкор қилинмайди. Шахсий хусусиятга эга маълумотлар тегишли шахс томонидан бевосита билдирилган рухсат асосида эълон қилинади.

22-модда

Тегишли иштирок этувчи давлатнинг ваколатли органи миллий превентив механизмлари тавсияларини ўрганади ва амалга ошириш имконияти бўлган чоралар юзасидан улар билан мулоқотга киришади.

23-модда

Мазкур Протоколнинг иштирок этувчи давлатлари миллий превентив механизмларининг ҳар йиллик маърузаларини эълон қилиш ва тарқатиш мажбуриятини оладилар.

Умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш бўйича алоҳида шахслар, жамиятнинг гуруҳлари ва органлари ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисидаги декларация. *БМТ Бош Ассамблеясининг 1998 йил 53/144 резолюцияси билан қабул қилинган.*

5-модда

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш мақсадларида ҳар бир инсон шахсан ва бошқалар билан биргаликда миллий ва халқаро даражаларда куйидаги ҳуқуқларга эга:

- а) тинч учрашувлар ёки йиғилишлар ўтказиш;
- б) ноҳукумат ташкилотлари, ассоциациялари ёки гуруҳларини ташкил этиш, уларга аъзо бўлиш ва улар фаолиятида иштирок этиш;
- с) ноҳукумат ёки ҳукуматлараро ташкилотлар билан алоқани ушлаб туриш.

6-модда

Ҳар бир инсон, шахсан ва бошқалар билан биргаликда куйидаги ҳуқуқларга эга:

- а) инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисида ахборотни билиш, қидириш, топиш, олиш ва у ихтиёрида бўлиши, шу жумладан, бу ҳуқуқлар ва эркинликлар ички қонунчиликда, суд ёки маъмурий тизимларда қай тарзда таъминланиши тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиш;
- б) инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномаларда, бошқа қўлланса бўладиган халқаро шартномаларда назарда тутилганидек, бошқалар ўртасида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги фикрларни, ахборотларни ва билимларни эркин эълон қилиш, узатиш ёки тарқатиш;
- с) ҳам қонунчиликда, ҳам амалиётда инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига амал қилинишига нисбатан фикрларни ўрганиш, муҳокама қилиш, шакллантириш ва эга бўлиш ҳамда жамоатчилик эътиборини

бу ва бошқа тегишли воситалардан фойдаланган ҳолда ушбу масалаларга жалб этиш.

8-модда

1. Ҳар бир инсон шахсан ва бошқалар билан биргаликда камситмаслик асосида ўз мамлакатини бошқаришда ва давлат ишларини юритишда иштирок этиш учун реал имкониятга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

2. Бу жумладан, шахсан ва бошқалар билан биргаликда ҳукумат органлари ва муассасаларига, шунингдек, давлат ишларини юритиш билан шуғулланадиган ташкилотларга улар фаолиятини яхшилашга нисбатан танқидий мулоҳаза ва таклифларини тақдим этиш ҳамда инсоннинг ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш, ҳимоя қилиш ва амалга оширишни қийинлаштириши ёки тўсқинлик қилиши мумкин бўлган улар фаолиятидаги ҳар қандай жиҳатга эътиборларини жалб этиш ҳуқуқини қамраб олади.

Жамоатчилик назорати субъектларга боғлиқ равишда халқаро, чет эл ва миллий даражага бўлинади, улар, ўз навбатида, қўшимча турларга бўлинади.

Жамоатчилик назорати соҳасида халқаро назорат куйидаги шаклларда амалга оширилади:

биринчидан, БМТнинг шартномавий органларга инсон ҳуқуқларига амал этилиши тўғрисидаги муқобил маърузаларни тақдим этиш;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича ННТнинг баёотлари ва хабарлари, халқаро органларга шахсий шикоятлар;

учинчидан, халқаро ташкилотлар вакиллари томонидан жойларда бўлиш (масалан, пенитенциар муассасаларида бўлиш, сайловларни кузатиш, экологик мониторинг, суд мажлисларининг мониторинги ва ҳоказолар);

тўртинчидан, жамиятни ривожлантиришнинг долзарб масалаларини муҳокама қилиш бўйича халқаро анжуманлар ишида иштирок этиш (масалан, БМТ, ЕХҲТ, Европа Иттифоқи ва бошқа ташкилотларининг анжуманларида иштирок этиш).

Халқаро назорат усуллари куйидагилардан иборат: ахборотларни айрибош-лаш; халқаро мажбуриятларнинг бажарилиши тўғрисидаги маслаҳатлашувлар; халқаро инспекциялар ва текширишлар; сунъий суд ва арбитраж назорати¹. Агар ахборотлар билан айрбош-лаш, маслаҳатлашувлар, ҳисоботлар, маърузалар тақдим этиш, назорат воситаси сифатидаги кузатув, қоида бўйича, назорат қилишнинг илк босқичларида қўлланилса, назорат, асосан, аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича тавсиялар, таклифлар билан яқунланса, халқаро органлар томонидан

¹ Қаранг: Контроль за выполнением международных обязательств / Под ред. У. Батлера, — М., 1991. С. 67; Chowdhury T.M.R. Legal Framework of International Supervision (Doctoral Dissertation. Department of IL, University of Stockholm). Edsbruk, 1986. P. 209–230.

халқаро кузатувлар, инспекциялар, текширишлар, халқаро мажбуриятлар бузилишини кўриб чиқишлар давлатнинг тегишли жавобгарлигига олиб келиши мумкин.

Ривожланишнинг демократик йўлига ўтган давлатларда жамоатчилик назорати институтини шакллантириш жараёни, уларнинг жамиятдаги ҳуқуқий нигилизм билан курашишда, ноҳукумат ташкилотлари фаолиятини моддий-техник, кадрлар, ахборот таъминотида учрайдиган қийинчиликлар халқаро ташкилотлар томонидан эътиборни ва ҳар тарафлама қўллаб-қувватлашни талаб этади. Шу мақсадларда халқаро ҳукуматлараро (БМТ, ЕХХТ, Европа Кенгаши ва бошқалар) ва ноҳукумат ташкилотлари томонидан фуқаролик жамияти институларининг самарали фаолиятига бағишланган қўлланмалар шарҳлари нашр этилган.

Орхус конвенцияси — БМТнинг “Атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш ва одил судловдан фойдаланишда жамоатчиликнинг иштироки тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиш ҳақида”ги конвенцияси. Конвенция 1998 йил 25 июнда Орхус шаҳрида (Дания) “Европа учун атроф-муҳит жараёни” доирасида Европа мамлакатлари атроф-муҳит вазирларининг 4-конференциясида 38 та мамлакат томонидан имзоланган.

Конвенциянинг мақсади — инсоннинг унинг соғлиғи ва фаровонлиги учун қулай муҳитга эга бўлишини, қарорлар қабул қилишда жамоатчиликнинг иштирок этишини, атроф-муҳитга тааллуқли ахборотдан ҳамда одил судловдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳимоя қилишни қўллаб-қувватлашдир.

Конвенциянинг ҳар бир тарафига конвенциянинг қоидаларини амалга ошириш учун аниқ, очиқ ва келишилган тузилмаларни яратиш ва қўллаб-қувватлаш учун зарур қонунчилик, тартибга соладиган чораларни кўриш бўйича мажбуриятлар юкланган.

Ахборотлардан фойдаланиш:

фойдаланиш эркинлиги (асослаш талаб қилинмайдиган сўров бўйича зарур ахборотни мажбурий тақдим этиш);

Интернет, атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги ҳисоботларни эълон қилиш орқали жамоатчиликни фаол хабардор қилиш;

ахборот тақдим қилишни рад этишдан аввал жамоатчиликни унга қизиқиш даражасини ҳисобга олиш зарур;

ўзига мурожаат қилинган органда ахборот мавжуд бўлмаганда бу сўровни қондириш имкониятига эга органга сўровни юбориш;

инсоннинг саломатлигига ва/ёки атроф-муҳитга бостириб келаётган хавфдан жамоатчиликни дарҳол хабардор қилиш.

Экологик ахборотни тақдим этишни рад этишга фақат ушбу ахборот қуйидагиларга таъсир этгандагина йўл қўйилиши мумкин:

давлат органлари ишининг махфийлиги;

халқаро муносабатлар, миллий мудофаа ёки давлат хавфсизлиги;

одил судловни амалга ошириш, шахслар учун адолатли суд текшируви ёки давлат органларининг жиноий ёхуд интизомий хусусиятга эга текширишларни ўтказишга қодирлиги;

тижорат ва саноат ахборотининг махфийлиги;

интеллектуал мулк ҳуқуқи;

шахсий маълумотларнинг махфийлиги;

сўралаётган ахборотни тақдим этган учинчи томоннинг манфаатлари;

ушбу ахборотга тааллуқли бўлган атроф-муҳит (ноёб турлар кўпайтириладиган жойлар).

Манфаатдор жамоатчилик атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш тартибининг энг илк босқичида ўз вақтида ва тушунарли тарзда хабардор қилинади.

Хабардор қилиш:

режалаштирилаётган фаолият тури ва бу хусусда қарор қабул қилинадиган буюртма;

эҳтимол тутилган қарорлар ёки қарор лойиҳаси хусусияти тўғрисида;

қарорлар қабул қилиш учун масъул бўлган давлат органи тўғрисида;

кўзда тутилаётган тартиб тўғрисида (тартибнинг бошланиши, иштирок этиш эҳтимоли шакллари, барча ошкор эшитишлар мўлжалланган вақт ва жой, ахборот олиш мумкин бўлган давлат органи, экологик ахборотнинг мавжудлиги, ушбу фаолият турининг қамраб олинишининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш тартиби), шу жумладан, ушбу ахборот қачон ва қай тарзда тақдим этилиши мумкинлиги.

Томонлар жамоатчиликининг қарорлар қабул қилишда иштирок этиш тартибини соддалаштиришга интилишлари керак. Конвенцияга Отилиб чиқишлар ва ифлослантиришларни кўчириш регистрлари тўғрисидаги протокол (2003) ва ирсий ўзгартирилган организмлар тўғрисида тузатиш (2005) қабул қилинган. Конвенциянинг бажарилишини 15-моддага мувофиқ ташкил этилган Орхус конвенциясига амал қилиш бўйича суд бўлмаган маслаҳат назорат қўмитаси амалга оширади.

Ўзбекистоннинг ноҳукумат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар қоидаларини бажариш бўйича миллий маърузаларни тайёрлаш жараёнида фаол иштирок этади. Ўз навбатида БМТнинг шартномавий қўмиталари ҳукуматга тавсияларида фуқаролик жамияти институтларининг инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро мажбуриятларини амалга ошириш жараёнида иштирок этишлари муҳимлигига эътиборни қаратади.

БМТ шартномавий қўмиталарининг Ўзбекистоннинг 2013–2018 йиллардаги даврий маърузаларини кўриб чиқиш яқунлари бўйича тавсиялари
(Кўчирмалар)

1. Хотин-қизларга нисбатан камситишни тугатиш бўйича қўмита

Ўзбекистоннинг тўртинчи даврий маърузаси бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2015 йил 29 июнь–24 июлдаги 114-сессияда қабул қилинган)

27. Иштирок этувчи давлат Пактни ва биринчи Факультатив протоколни, ўзининг тўртинчи даврий маърузаси ва ушбу яқунловчи мулоҳазаларнинг матнини мамлакатда амал қилаётган суд, қонунчилик ва маъмурий идоралар, фуқаролик жамияти ва ННТ, шунингдек, кенг жамоатчилик ўртасида кенг тарқатиши лозим.

29. Қўмита иштирок этувчи давлатдан ўзининг навбатдаги даврий маърузасини Қўмитанинг ва умуман Пактнинг барча тавсияларини амалга оширилиши тўғрисидаги янгиланган аниқ ахборотни қўшган ҳолда 2018 йил 24 июлгача тақдим этишини сўрайди. Қўмита иштирок этувчи давлатдан маърузвани тайёрлашда мамлакатда амал қилаётган фуқаролик жамияти ва ННТ билан тенг маслаҳатлашини сўрайди. Бош Ассамблеянинг 68/268-резолюциясига мувофиқ маърузанинг ҳажми 21 200 сўздан ортиқ бўлмаслиги керак.

2. Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита

Ўзбекистоннинг бешинчи даврий маърузаси бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2015 йил 26 октябрь — 20 ноябрдаги олтинчи сессияда қабул қилинган)

40. Қўмита иштирок этувчи давлатнинг Конвенциянинг қоидаларини мунтазам ва узлуксиз бажарилиши тўғрисидаги мажбуриятини ёдга солади. У иштирок этувчи давлатни ҳозирги пайтдан бошлаб кейинги даврий маърузани тақдим этгунга қадар ушбу яқунловчи мулоҳазалар ва тавсияларга устувор эътибор беришга чақиради. Шу муносабат билан Қўмита иштирок этувчи давлатга ушбу яқунловчи мулоҳазаларни расмий тилда барча даражалардаги (миллий, минтақавий ва маҳаллий) тегишли давлат муассасаларига, жумладан, ҳукумат, вазирликлар, Олий Мажлис ва суд органларининг тузилмаларига уларни тўлақонли бажариш имкониятини таъминлаш учун ўз вақтида юборишни таклиф этади. Қўмита иштирок этувчи давлатга иш берувчилар ассоциациялари, касаба уюшмалари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва хотин-қизлар ташкилотлари, университетлар, илмий-тадқиқот институтлари ва оммавий ахборот воситалари каби барча манфаатдор томонлар билан ҳамкорлик қилишни тавсия этади. Қўмита ушбу яқунловчи мулоҳазаларни уларни бажариш имкониятини таъминлаш учун маҳаллий жамоалар даражасида зарур шаклда тарқатишни тавсия этади. Бундан ташқари Қўмита иштирок этувчи давлатга Конвенцияни ва Қўмитанинг умумий тавсияларини барча манфаатдор томонлар ўртасида тарқатиш илтимоси билан мурожаат қилади.

3. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмита

Ўзбекистоннинг иккинчи даврий маърузаси бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2014 йил 28 апрель — 23 майдаги эллик иккинчи сессияда қабул қилинган)

30. Қўмита иштирок этувчи давлатдан ушбу яқунловчи мулоҳазаларни жамиятнинг барча қатламлари, жумладан, парламент депутатлари, давлат мансабдор шахслари ва судьялар ўртасида кенг тарқатишни таъминлашни ҳамда ўзининг навбатдаги даврий маърузасига яқунловчи мулоҳазалардаги тавсияларни бажариш мақсадларида қўйилган қадамлар тўғрисидаги ахборотни киритишни сўрайди. Қўмита, шунингдек, иштирок этувчи давлатни ноҳукумат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа вакилларини ўзининг навбатдаги даврий маърузасини тақдим этгунга қадар умуммиллий муҳокамасига жалб этишни таъминлашга даъват этади.

4. Ирқий камситишни тугатиш бўйича қўмита

Ўзбекистоннинг бирлаштирилган саккизинчи ва тўққизинчи даврий маърузалари бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2014 йил 19 февралда қабул қилинган)

Фуқаролик жамияти ташкилотлари билан маслаҳатлашувлар

28. Қўмита навбатдаги даврий маърузага таайёргарлик кўриш ҳамда ушбу яқунловчи мулоҳазаларни бажариш бўйича бундан кейинги чораларни амалга ошириш муносабати билан иштирок этувчи давлатга инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги, жумладан, ирқий камситишга қарши курашиш доирасида фаолиятни амалга ошираётган фуқаролик жамияти ташкилотлари билан маслаҳатлашувларни давом эттириш ва мулоқотни кенгайтиришни тавсия этади.

5. Қийноқларга қарши қўмита

Ўзбекистоннинг тўртинчи даврий маърузаси бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2013 йил 28 октябрь — 22 ноябрдаги эллик биринчи сессияда қабул қилинган)

Қамоқда сақлаш жойларида мустақил мониторинг

18. Қўмита иштирок этувчи давлатни барча озодликдан маҳрум қилинган жойларда аввалдан хабардор қилмасдан мустақил ва мунтазам мониторинг ва инспекция ўтказиш миллий тизимини ташкил этишга даъват этади. Бу олинган ахборотни эълон қилишни таъминлайди ҳамда маъмурлар олдида моҳияти бўйича қийноқлар ёки шафқатсиз муомалага тенг бўлган қамоқда сақлаш жойларида сақлаш вазияти тўғрисидаги масалаларни кўяди. Иштирок этувчи давлат мустақил миллий ва халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва гуманитар ташкилотларнинг бўлимларини такроран очишга ёрдам берадиган, уларда бўлишни таъминлайдиган ва бу бўлимлар тўлақонли амал этадиган масалаларни ўзининг қонунчилиги, норматив ҳужжатлари ва сиёсати чораларига зарур ўзгартиришлар киритиши лозим. Иштирок этувчи давлат бундай ташкилотларнинг вакиллари барча озодликдан маҳрум этилган жойларда ўзларининг стандарт тартибларига мувофиқ мустақил режадан ташқари мониторинг ўтказиш имкониятига эга бўлишларини кафолатлашлари лозим.

6. Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита

Ўзбекистоннинг бирлаштирилган учинчи ва тўртинчи даврий маърузалари бўйича яқунловчи мулоҳазалар (2013 йил 27 май — 14 июнда олтмиш учинчи сессияда қабул қилинган)

Фуқаролик жамияти билан ҳамкорлик

18. Қўмита иштирок этувчи давлат томонидан ҳукуматнинг фуқаролик жамияти билан маслаҳатлашувлари, шу жумладан, фуқаролик жамияти ташкилотлари фаолияти шароитларини яхшилашга қаратилган янги қонунчиликни жорий муҳокама қилишни кенгайтириш бўйича қўйилган ижобий қадамларини таъкидлайди.

19. Қўмита иштирок этувчи давлатни фуқаролик жамияти билан ишонч ва ҳамкорлик муҳитини яратиш мақсадларида, шу жумладан, ноҳукумат ташкилотлари ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган ташкилотларни болалар ҳуқуқлари билан боғлиқ сиёсат, режалар ва дастурлар бўйича чоралари мониторингини ва баҳолашни режалаштириш, амалга ошириш жараёнига мунтазам жалб этиш бўйича аниқ қадамлар қўйишга даъват этади. Жумладан, Қўмита иштирок этувчи давлатга фуқаролик жамиятини мажбурий рўйхатга олишни талаб этадиган ҳамда фуқаролик жамиятининг “ноқонуний” деб аталадиган фаоллари ва ташкилотларига қўлланадиган жазолаш тартибини қайта кўриб чиқишга қатъий даъват этади. Бундан ташқари Қўмита иштирок этувчи давлатга фуқаролик жамияти ташкилотлари мустақиллигини мустаҳкамлаш, шу жумладан, улар фаолиятини молиялаштириш манбаларига чекловларни олиб ташлаш бўйича чоралар кўришга қатъий даъват этади.

74. Қўмита, шунингдек, бирлаштрилган учинчи ва тўртинчи даврий маърузаларни ҳамда иштирок этувчи давлатнинг ёзма жавобларини, шунингдек, тегишли тавсияларни (яқунловчи мулоҳазаларни) мамлакат тилида, шу жумладан, (фақат мутлақ эмас) Интернет орқали кенг жамоатчилик, фуқаролик жамияти ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, ёшлар ва касбий гуруҳлар ҳамда болалар ўртасида муҳокама қилишни рағбатлантириш ва Конвенция ҳамда унга Факультатив протоколлар тўғрисида, шунингдек, уларнинг бажарилиши мониторинги тўғрисидаги хабардорлик даржасини ошириш учун кенг ёйишни таъминлашни тавсия этади.

Назорат саволлари:

1. Халқаро ҳамжамият томонидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш соҳасида халқаро ҳужжатларнинг қайси турлари қабул қилинган?
2. Орхус конвенциясининг ўзига хос хусусияти нимадан иборат?
3. Ўзбекистонга БМТнинг шартномавий қўмиталари яқунловчи мулоҳазаларида фуқаролик жамияти билан ҳамкорлик қилиш масалалари бўйича қандай тавсиялар тақдим этилган?

§.2. ЕХХТНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИШ СОҲАСИДАГИ СТАНДАРТЛАРИ

1975 йилда имзоланган Хельсинки Яқунловчи ҳужжати Европа ва ЕХХТнинг барча минтақаларида хавфсизлик умумий концепциясининг фақат тамал тоши бўлибгина қолмасдан, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини халқаро эътирофи масаласи сифатида тан олинган биринчи халқаро ҳужжат бўлди. Бу ҳозирги даврнинг энг бошидан маълум бўлган халқаро муносабатларнинг классик қоидаларидагидек мақомга эга бўлган давлатлараро муносабатларни йўлга қўйишнинг ўнта асосий принципларидан бири ҳисобланади.

1989 йилдаги тарихий ўзгаришлардан сўнг Европа мамлакатлари Хельсинки Яқунловчи ҳужжатининг умумий концепциясини қабул қилдилар ва унинг асосида инсон ҳуқуқларига алоҳида эътибор берилган нормалар ва стандартларнинг кенг қамровли рўйхатини туздилар. Ушбу базавий ҳуқуқлар демократия ва қонун устунлиги принциплари билан бир қаторда ЕХХТ хавфсизлигининг инсонийлик мезонлари сифатида белгиладиган тушунчанинг таркибий қисмлари ҳисобланади.

1990 йилда Копенгагендаги инсонийлик мезонлари бўйича конференцияда ЕХХТда иштирок этувчи давлатлар ЕХХТнинг бутун минтақаси учун ўзига хос асқис (қонунлар тўплами) жаҳондаги кўпгина ривожланган демократиялар учун келгусида керак бўладиган пойдевор қўйдилар. Шунини таъкидлаш керакки, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш ЕХХТ томонидан қабул қилинган хавфсизлик концепциясида: “давлатлар ўзларининг барча фуқаролари ва бир-бирлари олдида ушбу ҳуқуқлар ва эркинликлар ҳақиқатан ҳам ҳурмат қилиниши ва ҳимояланишини таъминлаш учун масъулиятга эгалар” деб қайд этилиши марказий ўринни эгаллайди.

Копенгаген ҳужжатида, шунингдек, “иштирок этувчи давлатлар ҳаётбахш демократия, демократик қадриятлар ва амалиётнинг миллий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида мавжуд бўлишига, шунингдек, демократик институтларнинг кенг доираси амал этишига боғлиқлигини тан олади. Шунинг учун улар биргаликдаги амалий саъй-ҳаракатларини ҳамда ахборот, ғоялар ва тажрибалар билан алоҳида шахслар, гуруҳлар ва ташкилотлар ўртасида бевосита алоқалар ва ҳамкорлик доирасида ўзаро айрибошлашни рағбатлантиради, енгиллаштиради ва мақсадга мувофиқ бўлган жойларда қўллаб-қувватлайди...” (26-банд).

ЕХХТ атамашунослигида **“инсонийлик мезонлари”** атамаси 1989 йилда Вена учрашувининг яқунловчи ҳужжатида биринчи марта киритилган ва ЕХХТ томонидан ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий-экологик мезонлар билан бир қаторда учта хавфсизлик мезонидан бири сифатида инсон ҳуқуқлари ва демократия билан боғлиқ фаолиятнинг нормалари ва турларини белгилаш учун фойдаланилади. Ушбу атама,

шунингдек, инсонийлик мезонларига тааллуқли ЕХХТ нормалари анъанавий инсон ҳуқуқларига қараганда кенгроқ соҳаларни қамраб олишидан далолат беради¹.

ЕХХТ доирасида пайдо бўлган инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларни кенг қамровли ва узоққа мўлжалланганлиги, баъзан ўз хусусиятига кўра “англатадиган” сифатида таърифлаш мумкин. ЕХХТ фақат фуқаролик, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларнинг “анъанавий” соҳасидаги стандартларнигина яратибгина қолмасдан, шунингдек, инсон ҳуқуқлари бўйича анъанавий ҳужжатларда эришилган чегаралардан анча узоққа чиқадиган гуманитар соҳалардаги кўпгина ташаббуслар ташаббускори бўлди. Жумладан, ЕХХТнинг ҳужжатларида давлатларнинг ички ишларига анъанавий тааллуқли бўлган кўп миқдордаги қоидалар, бевосита улар сиёсий тузилишига доир қоидалар мавжуддир. ЕХХТ доирасида аниқ ва равшан равишда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда плюралистик демократияга асосланган сиёсий тизим бўлинмаслигига қарор қилинган.

ЕХХТ нормаларининг “англатадиган” хусусиятининг яна биттасига ЕХХТда иштирок этувчи давлатлар инсон ҳуқуқлари соҳасида давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик принципини ман этиш тўғрисидаги келишувга келганлари ифодалади².

Қатор ҳолатларда ЕХХТнинг инсон мезонлари соҳасидаги мажбуриятлари инсон ҳуқуқлари соҳасидаги “анъанавий” ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий бўлган механизмлардан анча илгарилаб кетган. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги анъанавий шартномаларда шахсий (ёки жамоавий) ҳуқуқлар шакллантирилган, иштирок этувчи давлат эса ушбу ҳуқуқларга амал қилиш ва/ёки кафолатлаш мажбуриятини олган. Бироқ кўпгина ҳолатларда ушбу мажбуриятларни бажариш тартиби давлатнинг ихтиёрида қолади. ЕХХТнинг инсон ҳуқуқлари мезони инсон ҳуқуқларини давлатнинг институтционал ва сиёсий ҳуқуқлари билан боғлиқ ҳолда бундан анча илгарилаб кетган.

ЕХХТда иштирок этувчи давлатлар инсонийлик мезонлари соҳасида ўз зиммаларига мажбуриятлар олиб, моҳият жиҳатидан қонун устунлигига асосланган плюралистик демократия инсон ҳуқуқларини самарали кафолатлашга қодир бўлган бошқарувнинг ягона тизими эканлигига рози бўлди. Бу нима учун ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари Умумевропанинг ижтимоий тартиби (*ordre public*) деб аталганлигини тушунтиради.

Бошқача қилиб айтганда, ЕХХТ — шунчаки 57 давлатни бирлаштирган ташкилот бўлмасдан, у “қадриятлар умумийлигидир”. Ушбу алоқадорликни қонун устунлигига фаол содиқлик ҳамда инсон шахсининг қадр-қиммати ва қонунлар ҳамда суд-ҳуқуқий тузилмалар орқали амалга ошириладиган ҳуқуқлар тизимининг концепцияси ифода этади.

¹ ЕХХТ Маълумотномаси. Учинчи нашр. ЕХХТ нашриёти. — Вена, 2000. 243-бет.

² 1991 йил октябрдаги ЕХХТ нинг Инсон меъзонлари бўйича Конференциясининг Москва учрашуви ҳужжати.

ЕХХТ жараёни, асосан, ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий бўлган нормалар ва принципларни яратмайдиган сиёсий жараён ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ бошқа ҳужжатлардан фарқли равишда ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятлари ҳуқуқий жиҳатдан эмас, балки сиёсий жиҳатдан мажбурий ҳисобланади. Бу жуда муҳим фарқдир, чунки ана шу ЕХХТ стандартларига амал қилиш учун ҳуқуқий механизмлардан фойдаланиш имкониятларини чегаралайди. Бошқача қилиб айтганда, ЕХХТ мажбуриятларининг бажарилишини суд орқали таъминлаш мумкин эмас. Бироқ буни уларда мажбурий кучга эга қоидалар мавжуд эмаслиги далолати сифатида хато равишда тушунмаслик лозим. Бу масалада тафовут “ҳуқуқ” ва “сиёсат” ўртасида эмас, балки “мажбурий” ва “мажбурий эмас” ўртасидадир.

Бу ЕХХТнинг мажбуриятлари ироданинг ёки эзгу ниятларнинг оддий декларациясидан анчагина муҳимроқ эканлигини англатади: бунда гап ушбу стандартларга амал этиш бўйича сиёсий ваъда тўғрисида кетмоқда. Агар халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг якуний матни келишиб олгунга қадар, одатда, уларни муҳокама қилиш учун кўп вақт талаб этилса, шунингдек, якуний ҳужжатларни ратификация қилиш ва қўшимчалар киритишни назарда тутса, бу тартиб ЕХХТ ҳужжатларига тааллуқли эмас. Уларнинг сиёсий табиати ноёб вазиятни яратиш имкониятини беради: давлатлар ўртасида келишувга эришилгандан сўнг қарор дарҳол кучга киради ва принцип жиҳатидан ЕХХТда иштирок этувчи барча давлатлар учун мажбурий ҳисобланади (универсаллик принципи).

Аввал бошдан стандартларни ишлаб чиқишнинг ўзи инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларни амалга ошириш учун етарли даражада самарали бўлмаслиги равшан эди. Ушбу масалада халқаро тартиблар муҳим қўшимча функцияни бажариши керак. Шунинг учун ЕХХТ инсонийлик мезонлари бўйича ЕХХТ мажбуриятларини амалга оширишни назорат қилишга ёрдам берадиган тартиблар, конференциялар ва институтлар жамланмасини яратди. ЕХХТ инсон ҳуқуқлари соҳасидаги бошқа шартномалардан фарқли равишда ЕХХТ мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш учун алоҳида шахсларнинг шикоятларини кўриб чиқиш учун суд ёки бошқа органни ташкил этмади. Бу ЕХХТ жараёнлари сиёсий хусусиятини ва мавжуд механизмларни такрорламаслик ниятини акс эттиради. Аксинча, ЕХХТ ушбу муҳим механизмларни кучайтирмоқда ва иштирок этувчи барча давлатларни мавжуд имкониятлардан фойдаланишга ҳамда бошқа халқаро ташкилотлар томонидан ўрнатилган стандартларга риоя этишга даъват этмоқда. Шахсий шикоятларни кўриб чиқиш учун механизмнинг мавжуд эмаслиги ЕХХТнинг сиёсий органлари эътиборига ушбу ҳолатларни етказиш имкониятини истисно этмаслигини ҳам таъкидлаш муҳимдир.

Хельсинки Яқунловчи ҳужжати келишувларни амалга ошириш учун доимий жараён талаб қилинишидан келиб чиққан ҳолда шундан кейинги кенгашларни доимий ўтказиб туришни кўзда тутди. Узлуксиз жараёнга асосланган ана шундай ёндашув вақт ўтиши билан ЕХХТ мажбуриятларининг бажарилиши билан боғлиқ

масалалар муҳокама қилинадиган олий даражадаги сиёсий учрашувлар ва бошқа кенгашлар ўтказиш тизимини яратиш имконини берди. Олий даражадаги учрашувлар — саммитлар, кенгашлар, конференциялар ва семинарларнинг комплекс тузилмаси иккита муҳим натижа келтиради. Биринчидан, бу иштирок этувчи давлатларга ҳужжатлар ижодкорлиги уйғун жараёнига қўшилиш имкониятини беради. Иштирок этувчи давлатлар янги эҳтиёжларга тезкор муносабат билдиришлари мумкин ва ЕХХТнинг аввал қабул қилган мажбуриятларига таянган ҳолда уларни қўллаш тартибига аниқлик киритади. Иккинчидан, ана шундай тузилма ЕХХТда иштирок этувчи давлатлар ихтиёрига инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларнинг амалда бажарилиши билан боғлиқ масалаларни муҳокама этиш учун анжуман вазифасини ўтайди. Ана шу ЕХХТнинг мажбуриятлари барча иштирок этувчи давлатларнинг бевосита ва қонуний ташвишга соладиган масала ҳисобланади ҳамда аниқ бир давлатнинг ички масалаларига тааллуқли эмас.

ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси (ДИИХБ) Варшавада жойлашган бўлиб, инсонийлик мезонлари соҳасида иш олиб борадиган ЕХХТнинг асосий институти ҳисобланади. 1992 йилги Хельсинки ҳужжати ДИИХБ мандатини белгилаб берди. Ушбу мандат ЕХХТда иштирок этувчи давлатларга “Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тўла ҳурмат қилинишини таъминлаш, қонунийлик асосида иш кўриш, ҳаётга демократия принципларини жорий этиш..., демократик институтларни ташкил этиш, мустаҳкамлаш ва ҳимоялаш, шунингдек, бутун жамият кўламида муросасозлик принципини ривожлантириш”да ёрдам кўрсатишдан иборатдир.

ДИИХБ ўзининг мандатлари ва вазифаларига мувофиқ равишда сайловлар ўтказиш соҳасида демократик жараёнларни қўллаб-қувватлашни, сайловларни ҳар тарафлама кузатиш ҳамда сайловларга кўмаклашиш соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш орқали қўллаб-қувватлаш билан шуғулланади. ДИИХБ, шунингдек, эксперт баҳолашни тақдим этиш ва демократик институтларни ташкил этишда амалий ёрдам кўрсатиш орқали ЕХХТда иштирок этувчи давлатларга уларнинг инсонийлик мезонлари бўйича мажбуриятларини бажаришларида кўмаклашади. Бу қонун устунлигини таъминлаш, демократик бошқарувни амалга ошириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича узоқ муддатли дастурлар ёрдамида амалга оширилади¹. ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари масалалари бўйича учрашувларининг муҳим хусусияти уларнинг ноҳукумат ташкилотлари (ННТ) учун очиқ эканлигидир. ННТ шу тарзда инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларни амалда бажариш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда иштирок этишлари ва ушбу муаммоларни ҳал этиш йўлларини таклиф этишлари мумкин.

¹ Батафсилроқ қаранг: Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти: инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятлар / Учинчи нашр / Масъул муҳаррир: А. Х. Саидов — юридик фанлар доктори, профессор. — Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2012. — 368-б.

ЕХХТ мунтазам учрашувлар ўтказиш билан бир қаторда инсонийлик мезонлари механизмини, яъни бевосита Вена механизми ва Москва механизмини яратди. Бунда Москва механизми қисман Вена механизмини янада ривожлантирилганлигидир. Уларнинг ҳар иккиси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мажбуриятлар бажарилишини назорат қилиш жараёнини ташкил этади. ЕХХТда иштирок этувчи айрим давлатлар унинг ёрдамида аниқ бир вазиятларни кўриб чиқилиши учун муурожаат қилишлари мумкин.

Вена механизми иштирок этувчи давлатларга ЕХХТда иштирок этувчи бошқа давлат томонидан инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятлари бажарилиши билан боғлиқ масалаларни кўтариб чиқиш учун тартиблар жамланмасидан фойдаланиш имкониятини беради.

Тўрт босқичдан иборат бўлган Вена механизмига 1989 йилги Вена Яқунловчи ҳужжатида асос солинган эди. Шундан кейин у айниқса инсонийлик мезонлари бўйича Копенгаген (1990), Москва (1991) ва Хельсинки (1992) конференцияларда янада ривожлантирилди.

Ҳозирги пайтда ушбу механизм куйидаги тўрт унсурдан иборатдир:

- ЕХХТга аъзо давлат томонидан ЕХХТнинг бошқа иштирокчисига иложи борича қисқа, ўн кундан ортиқ бўлмаган муддатда инсонийлик мезонлари билан боғлиқ масалалар бўйича йўлланган саволлар юзасидан ахборот айрибошлашиш ва ёзма жавобларга доир алоқалар, одатда, дипломатик каналлар орқали амалга оширилади;
- ташкилотнинг бошқа иштирокчилари билан уларнинг илтимоси бўйича инсонийлик мезонлари муаммоларини, шу жумладан, аниқ бир вазиятлар ва алоҳида ҳолатларни ҳал этиш мақсадида икки томонлама учрашувлар ўтказиш; бундай учрашувларнинг вақти ва жойи ўзаро келишув асосида иложи борича тезроқ, қоида бўйича, илтимос қабул қилинган санадан бошлаб бир ҳафта давомида белгиланиши керак; икки томонлама учрашув давомида ЕХХТ мамлакатлари, агар ҳар икки томон бу масалада истак билдирган бўлмаса, муҳокама қилинаётган муаммо билан боғлиқ бўлмаган масалаларни кўтармасликлари керак; бундай учрашувларни ўтказиш жойи ДИИХБ бўлиши мумкин;
- ЕХХТда иштирок этувчи ҳар бир мамлакат, ўзи буни зарурат деб ҳисобласа, бошқа иштирокчиларни дипломатик каналлар ёки ДИИХБ орқали у ёки бу вазиятлар ҳамда инсонийлик мезонлари масалаларига эътиборни жалб қилиши мумкин;
- ЕХХТда иштирок этувчи давлат, буни зарур деб ҳисобласа, икки томонлама учрашувлар, шу жумладан, ЕХХТдаги, айниқса давлатлар раҳбарлари кенгашларидаги, ҳар икки йилда ўтказиладиган шарҳ конференциялари ва ижро учрашувлар натижалари, ўзининг сўровлари ва тақдимотлар, шу жумладан, вазиятлар ва аниқ ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар билан айрибошлашиши мумкин.

Вена механизми давлатлар ўртасидаги шикоятларни кўриб чиқиш тартибини ёдга соладиган доимий амал этадиган назорат тизими ҳисобланади; ушбу механизм

доирасида ЕХХТ мамлакатидан хоҳлаганининг ахборотга сўрови тушган мамлакат бу сўровга жавоб тақдим этиши шарт; у, шунингдек, бундан кейинги икки томонлама учрашув тўғрисидаги илтимосни қондириши шарт.

Вена механизмининг камчиликларига инсонийлик мезонлари бўйича мажбуриятлар бузилишининг тасдиқланган далолатлари бўлган ҳолатларда жазо чоралари қўллаш кўзда тутилмагани ва ЕХХТ қарорларини қабул қилишда келишиш талаби йўқлиги киради. ЕХХТ қарорларини қабул қилишда келишиш талаби йўқлиги учун ушбу қарорга тааллуқли давлат иродасига қарши чора кўриб бўлмайди. Демак, Вена механизмининг самарадорлиги кўп жиҳатдан сиёсий босимга боғлиқдир.

Вена механизмининг жиддий камчилиги мустақиллик унсури етишмаслиги ҳисобланади: бундай механизм фақат ҳукуматлараро даражада амал этган. Ушбу камчилик Европа Кенгаши хавфсизлик кенгашининг (ЕХХК) инсонийлик мезонлари бўйича 1991 йилги Москва кенгашида тузатилди. Ушбу Москва учрашувида Вена механизми ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари соҳасида мустақил экспертлар ёки маърузачилар миссияси тизими билан тўлдирилди.

Москва механизми Вена механизмига таянади ва инсонийлик мезонлари масалалари билан боғлиқ аниқ муаммоларни ҳал қилишда ёрдам кўрсатиш учун мустақил экспертларнинг махсус миссиясини шакллантиришда қўшимча имкониятларни яратади. Бу инсонийлик мезонлари соҳасида мажбуриятлар бузилиши тўғрисидаги хабарларни текшириш ҳуқуқини назарда тутаяди, буни истисно ҳолатларда ҳатто айбланаётган давлатнинг розилигисиз ҳам қилиш мумкин.

Мазкур тизим маърузачилар ёки экспертларнинг миссияларини бир-биридан мустақил равишда таъсис этиш учун фойдаланиш мумкин бўлган бешта алоҳида тартибларни қамраб олган. Уларнинг қуйидаги иккитаси Вена механизми билан боғлиқдир:

- Вена механизмини қўллашнинг биринчи ёки иккинчи босқичидан сўнг ташаббускор мамлакат бошқа давлатга экспертлар миссиясини таклиф этишни таклиф этиши мумкин;
- агар бошқа давлат буни қилишни рад этса, сўраётган томон ЕХХТнинг яна бешта давлати мазкур ташаббусни қўллаб-қувватлаши шарти билан бошқа давлатнинг иродасига қарши экспертлар миссиясини жўнатиш ташаббусини амалга ошириши мумкин. Шу тарзда Вена механизми доирасида инсонийлик мезонлари мажбуриятлари бузилган ҳолатларда мустақил экспертизаларни ўтказиш имконияти яратилди.

Москва механизми эса миссияни таъсис этиш учун фойдаланиш мумкин бўлган бошқа учта тартибни қамраб олган. Ушбу Вена механизмини қўллаш билан боғлиқ бўлмаган тартиблар қуйидагилардан иборат:

- ЕХХТ мамлакати томонидан экспертлар миссиясини ихтиёрий равишда таклиф этиш;

- Давлат бошлиқлари кенгашининг экспертлар миссиясини ёки маърузачиларни таъсис этиш тўғрисидаги қарори;
- инсонийлик мезонлари қоидаларини бажариш мақсадида “алоҳида жиддий хавф” ҳолатларида маърузачиларнинг “фавқулотда миссияси”ни таъсис этиш ушбу миссиялар ЕХХТнинг ҳар бир давлати томонидан тайёрланган учтагача эксперт бўлган рўйхатдан танлаб олинган мустақил экспертлардан иборат бўлиши керак.

Инсонийлик мезонлари соҳасидаги экспертлар ёки маърузачилар миссияси тизими шу пайтгача ЕХХТнинг қатъий ҳукуматлараро назорат тартибида биринчи маротаба чекиниш бўлди. Ушбу миссияларнинг мандатлари шундай таъсис этилгандагига тартибдан фарқланиши мумкин. Умуман экспертлар миссиясининг ваколатлари маърузачилар миссиясига нисбатан кенгроқ эканлигини таъкидлаш мумкин. Маърузачилар миссиясининг ваколатлари, асосан, далилларни тўплаш ҳамда муҳокама қилинаётган масалани ҳал этиш йўллари бўйича маслаҳат хизматлари ёки таклифлар киритиш билан чегараланади.

Экспертлар миссиясининг мандати анча кенгроқдир. Бундан ЕХХТнинг инсонийлик мезонларига тааллуқли аниқ бир масалани ёки муаммони ҳал этиш жараёнини енгиллаштириш мақсади кўзланади. Ушбу мақсадга эришиш учун ана шу миссиялар ахборот тўплаши ҳамда “мақсадга мувофиқлигига боғлиқ ҳолда манфаатдор томонлар ўртасида мулоқот ва ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш учун ўзларининг яхши идораларини ва воситачилигини тақдим этиши мумкин”. Фақат давлат бошлиқлари кенгаши (ёки Доимий Кенгаш) шундан кейинги чораларни кўриш масаласи бўйича қарор чиқариши мумкин. Бундай ҳолатларда консенсус принципини қўлласа (ягона, кўпроқ назарий жиҳатдан, консенсусни истисно этиш — битта минус) бўлади.

Инсонийлик мезонлари талабларига амал этилишини назорат қилиш учун инсонийлик мезонлари механизмидан ташқари қуйидаги бошқа тартиблар ва воситалар ҳам ишлаб чиқилган:

- ҳар қандай, инсонийлик мезонига тааллуқли масала ЕХХТнинг жуда турли сиёсий органлари, айниқса Доимий Кенгаш, Давлат раҳбарлари ва Вазирлик органлари кенгашлари, шунингдек, ЕХХТнинг ҳар йилги ижро этиш учрашувларида кўтарилиши мумкин;
- инсонийлик мезонлари масалаларини ЕХХТнинг баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш ёки Берлин фавқулодда механизми каби умумий механизмларга даъво аризалари орқали ҳал этилиши мумкин.

Шу билан бирга ЕХХТ қандайдир инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари бузилиши бўйича шахсий шикоятларни кўриб чиқиш ҳамда уларни халқаро-ҳуқуқий воситалар билан ҳимоя қилиш механизмларига эга эмаслигини тушуниш муҳим. Бир йўла бу ННТнинг ЕХХТнинг тузилмаларига мурожаат қилиши ҳамда унинг эътиборини далилларга (вазиятларга) у ёки бу мамлакатда

инсон ҳуқуқлари бузилиши далилларига (вазиятларига) қаратиш ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш учун саъй-ҳаракатларни бирлаштиришдан маҳрум этмайди.

Амалиётда ЕХХТ доимий амал этадиган ташкилотга айланганлиги, шунингдек, бундай махсус механизмлардан фойдаланиш билан боғлиқ сиёсий мулоҳазалар сабабли инсонийлик мезонлари механизми камдан-кам ҳолатларда қўлланилади. ЕХХТ аввалги йилларда қўллаб келган “конференциявий” ёндашишлардан чекинди ҳамда иштирок этувчи давлатларга ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари соҳасидаги ўз мажбуриятларини бажаришларига ёрдам кўрсатиш учун қатор доимий институтларни ташкил этди. Ушбу институтлар тобора муҳим роль ўйнамоқда.

ЕХХТ мажбуриятларини ҳар бир иштирокчи давлатнинг миллий даражасида бажариш уларнинг ички масалаларини ҳал этишни ҳисобга олиш орқали содир бўлади. Ушбу мажбуриятлар мазкур мамлакатларнинг қонуншунослари учун ўзига хос қўлланма вазифасини ўтайди, бунда ана шу мажбуриятларни бажариш учун зарур бўлган қонунлар мазмунини белгилаб беради. Мамлакатни бошқариш органлари, миллий трибуналлар ва маъмурлар мавжуд нормалар, шу жумладан, ҳуқуқларни қўллашда ушбу мажбуриятларни эътиборга олишлари керак.

ЕХХТ доирасида ЕХХТ мажбуриятлари бажарилишини назорат қилишнинг тобора такомиллаштириб борилаётган тизими яратилган. Ушбу тизим инсон ҳуқуқлари бўйича ҳуқуқий ҳужжатларда кўзда тутилган тартиблардан қисман фарқ қилган ҳолда амал қилади. ЕХХТ тартибларини амалга ошириш, жумладан, катта эгиливчанлик хусусиятига эга, аммо буни тизимнинг самарадорлигига тенглаштирамаслик лозим.

ЕХХТ стандартларининг хусусиятли унсури кўпгина қабул қилинган мажбуриятларнинг жуда батафсиллигидир. Шу жиҳатдан ННТ фаолиятининг шароитлари, шунингдек, фикр билдириш эркинлиги, кўчиб юриш эркинлиги ва бошқа принциплар билан боғлиқ мажбуриятлар бунга яхши мисол бўла олади. ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари, фуқаролик жамияти институтлари ва жамоатчилик назоратининг ривожлантириш соҳасидаги кўп сонли ҳужжатларини шартли равишда бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ — ноҳукумат ташкилотлари ва ҳуқуқ ҳимоячиларининг мақомига тааллуқли стандартлар

ЕХХТнинг қатор ҳужжатларида (1975 йилги Хельсинки Яқунлоовчи ҳужжати, Вена, Копенгаген, Москва учрашувлари ҳужжатлари ва бошқалар) ЕХХТда иштирок этувчи давлатларнинг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги ахборотни тарқатиш, инсонийлик мезонлари соҳасидаги шароитларни кузатиш мақсадидаги ноҳукумат ташкилотларининг самарали фаолияти масалалари бўйича мажбуриятлари мустаҳкамлаб қўйилган.

ЕХХТНИНГ НОҲУКУМАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ВА ҲУҚУҚ ҲИМОЯЧИЛАРИ
МАҚОМИ БЎЙИЧА СТАНДАРТЛАРИ

1. 1975 йилги Хельсинки якунловчи ҳужжати

(Европада хавфсизликка тааллуқли масалалар: 1. (а) Иштирок этувчи давлатлар ўзаро муносабатларда амал қиладиган принциплар декларацияси — VII принцип)

Иштирок этувчи давлатлар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларининг умумий аҳамиятини тан олади (...) Улар шахсларнинг ушбу соҳадаги ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини билиш ҳуқуқини ва уларга мувофиқ иш кўришини тасдиқлайди (...)

Улар ташкилотлар ва одамлар ўзларининг ҳамкорлиги ушбу мақсадларга эришишга кўмаклашишда тегишли ва ижобий роль ўйнаши мумкинлигини тасдиқлайдилар (...)

2. 1989 йилги Вена учрашувининг якунловчи ҳужжати

(Европада хавфсизликка тааллуқли масалалар: принциплар)

(12) иштирок этувчи давлатлар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини самарали амалга оширишни кафолатлашга ўзларининг қатъиятларини ифодалайди (...)

(13) шу муносабат билан улар қуйидагиларни қилади: (...)

(13.4) шахсларнинг ушбу соҳада ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини билиши ҳамда уларга мувофиқ иш кўришини самарали таъминлаш ва шу мақсадда инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларига тааллуқли барча қонунлар, маъмурий қоидалар ва тартибларни эълон қиладилар ва бундан фойдаланиш имкониятини яратадилар.

(13.5) ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, мустақил ёки бошқалар билан биргаликда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ривожлантиришни ҳимоя қилишга фаол ҳисса қўшиш;

(13.6) мактаблар ва бошқа таълим муассасаларида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ривожлантириш ва ҳимоя қилиш масалаларини рағбатлантириш, муҳокама қилиш (...);

(13.9) ўзларининг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари бузилганлиги тўғрисида билдирганларни ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг самарали воситалари билан, шунингдек, улар тўғрисидаги тўлиқ ахборотдан хабардор бўлишини таъминлаш; улар, жумладан, қуйидаги ҳуқуқий воситаларини самарали қўллайди:
— шахсларнинг ижроия, қонун чиқарувчи, суд ёки маъмурий органларига шикоят қилиш ҳуқуқи;

- мустақил ва холис судда оқилона муддатларда адолатли ва ошкор текширилиши, шу жумладан, ҳуқуқий далилларни келтириш ва ўз танловига кўра адвокатининг бўлиши ҳуқуқи;
- ҳар қандай шикоят, шу жумладан, қарор асосланган ҳуқуқий асослар тўғрисидаги қарорлардан тез ва расман хабардор бўлиш ҳуқуқи. Ушбу ахборот, қоида бўйича, ёзма шаклда ва ҳар қандай ҳолатда шахсга бошқа ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан самарали фойдаланиш имкониятини берадиган тарзда тақдим этилади (...).

(26) (...) шу мақсадда шахсларнинг Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг (ЕХХК) ҳужжатлари қоидаларини бажаришга ёрдам бериш ва кузатиш ҳамда шу мақсадда бошқаларга қўшилиш ҳуқуқини ҳурмат қилади. Улар ушбу шахслар, иштирок этувчи давлатдаги ташкилотлар ва муассасалар ҳамда иштирок этувчи давлатлар ўртасида бевосита алоқаларни енгиллаштиради ва ЕХХК ҳужжатлари қоидаларига мувофиқ келмайдиган қонунчилик ва маъмурий тўсиқларни бартараф этади. Улар, шунингдек, ЕХХК ҳужжатлари қоидалари бажарилиши тўғрисидаги ахборотдан фойдаланишни ҳамда ушбу масалалар бўйича фикрларини эркин ифода этишни енгиллаштириш мақсадида самарали чоралар кўради.

3. 1990 йилги Копенгаген кенгаши ҳужжати

[Иштирок этувчи давлатлар] ўзлари ўртасидаги ҳамкорлик, шунингдек, алоҳида шахслар, гуруҳлар, ташкилотлар ва муассасаларнинг фаол иштирок этиши уларнинг умумий мақсадлар сари мунтазам илгарилаб боришини таъминлаши учун жиддий жиҳатдан зарурлигини тан олади (...)

(10) алоҳида шахснинг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини билишни ва уларга мувофиқ иш кўришни ҳамда мустақил ёки бошқалар билан биргаликда уларни ривожлантириш ва ҳимоя қилишга фаол ҳисса қўшишни самарали таъминлаш мажбуриятини тасдиқлаган ҳолда иштирок этувчи давлатлар ўзларининг қуйидаги мажбуриятлари тўғрисида баён этади:

(10.1) инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги фикрларни ва ахборотни ҳар бир шахснинг мустақил ёки бошқалар билан биргаликда сўраш, олиш ва узатиш, шу жумладан, эркин фикр билдириш ва ахборот олиш, айтиш пайтда бундай фикрлар ва ахборотларни тарқатиш ва эълон қилиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш;

(10.2) ҳар бир шахснинг биргаликда ёки бошқалар билан биргаликда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига амал қилишни ўрганиш ва муҳокама қилиш ҳамда инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларга амал этишни таъминлашнинг янада мукамал воситалари ва инсон ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини яхшилашга нисбатан ўз мулоҳазаларини тайёрлаш ва муҳокама этиш;

(10.3) алоҳида шахсларга уюшиш ҳуқуқини, шу жумладан, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишга интилаётган ноҳукумат ташкилотларининг, шу жумладан, касаба уюшмалар ҳамда инсон ҳуқуқларига амал қилиш устидан кузатиш бўйича гуруҳларини ташкил қилиш, уларга қўшилиш ва уларда самарали иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширишга рухсат берилишини таъминлаш;

(10.4) бундай гуруҳлар ва ташкилотлар аъзоларига ўз мамлакатларида ва унинг ташқарисидаги шу каби органлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан алоқа ушлаб туриш, фикрлар алмашиш, ҳамкорлик қилиш, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш мақсадларида қонунда кўзда тутилганидек миллий ва халқаро манбалардан кўнгилли молиявий бадаллар олишни сўраш, олиш ва фойдаланиш.

4. 1990 йилги янги Европа учун Париж хартияси

(Демократия, тинчлик ва бирликнинг янги асри)

Биз ноҳукумат ташкилотлари, диний ва бошқа гуруҳлар ҳамда алоҳида шахслар ЕХХК мақсадларига эришишда муҳим роль ўйнашини эслатиб, бундан буён ҳам уларнинг иштирок этувчи давлатлар томонидан ЕХХК бўйича мажбуриятларини бажаришга йўналтирилган фаолиятига кўмаклашамиз. Ушбу ташкилотлар гуруҳлар ва алоҳида шахслар ўзларининг муҳим вазифаларини бажаришлари учун ЕХХК фаолиятига ва янги тузилмаларга зарур тарзда жалб этилган бўлишлари керак.

5. 1991 йилги Москва кенгашининг ҳужжати

Иштирок этувчи давлатлар (...) инсонийлик мезонлари соҳасидаги ўзларининг барча мажбуриятларини бажариш ва улар билан боғлиқ ҳар қандай масалаларни шахсан ёки биргаликда ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик асосида тинч воситалар билан ҳал қилиш қатъиятини баён этади. Шу маънода улар алоҳида шахслар, гуруҳлар, ташкилотлар ва муассасаларнинг фаол иштирок этиши ушбу йўналишда мунтазам равишда олға силжишни таъминлаш учун мутлақ муҳимлигини тан олади (...)

(43) иштирок этувчи давлатлар ННТ сифатида тегишли миллий тартибларга мувофиқ ўзларини шундай деб эълон қилган ташкилот сифатида тан олади ва бундай ташкилотларнинг ўз ҳудудларида эркин фаолиятни амалга ошириш учун шароитлар яратишга кўмаклашади; шу мақсадларда улар қуйидагиларни қилади;

(43.1) ННТ ҳамда тегишли миллий органлар ва давлат муассасалари ўртасида алоқа ўрнатиш ва фикр алмашиш учун шароитларни янада яхшилаш имкониятларини излашга интилади;

(43.2) инсонийлик мезонлари соҳасидаги шароитларини кузатиш мақсадида ҳар қандай иштирок этувчи давлат ноҳукумат ташкилотларини ўз мамлакатларида бўлишларига қўмаклашишга интилади;

(43.3) ННТ фаолиятини, жумладан, ЕХХК доирасида инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларни бажаришни текшириш бўйича фаолиятини маъқуллайди;

(43.4) ННТнинг ЕХХК инсонийлик мезонлари доирасидаги муҳим роли туфайли уларга ўз ҳукуматларига ва бошқа иштирок этувчи давлатларнинг ҳукуматларига ЕХХК инсонийлик мезонлари соҳасидаги келажақдаги фаолияти пайтида фикрларини билдириш имкониятини тақдим этади;

(43.5) ЕХХК инсонийлик мезонлари соҳасидаги келажақдаги фаолияти давомида ННТга ЕХХК инсонийлик мезонларининг аниқ муаммолари бўйича ёзма иловаларни барча делегатлар ўртасида тарқатиш имконияти берилади;

(43.6) ЕХХК Котибияти ННТларнинг ўзларига ЕХХК умумий тарқатиладиган ҳужжатларини тақдим этиш тўғрисидаги илтимосларини ўзларидаги мавжуд ресурслар доирасида қондиради.

6. 1992 йилги Хельсинки учрашувининг Яқунловчи ҳужжати

(Қарорлар: халқаро ташкилотлар билан муносабатлар, иштирок этмаётган давлатлар билан муносабатлар, ноҳукумат ташкилотларининг роли (ННТ)

(14) Иштирок этувчи давлатлар ноҳукумат ташкилотларининг ЕХХК фаолиятида янада фаолроқ иштирок этишлари учун имконият яратади.

(15) Улар қуйидагиларни амалга оширади:

- ЕХХКнинг барча учрашувларида ННТнинг ЕХХК муайян учрашувларида бўлишга тааллуқли аввал келишилган дастураларнинг принципларини қўллашди;
- ННТга ЕХХКнинг шарҳлар, семинарлар, амалиётлар ва учрашувлар бўйича конференцияларининг барча мажлисларида, иқтисодий форум сифатида тўпланадиган, шунингдек, инсон ҳуқуқлари соҳасида мажбуриятларнинг бажарилишини кўриб чиқиш бўйича кенгашларда ва экспертларнинг бошқа кенгашларида иширок этишни тақдим этади. Бундан ташқари ҳар бир учрашувда ННТнинг айрим бошқа мажлисларда иштирок этишлари тўғрисида қарор қабул қилиниши мумкин;
- ЕХХК институтларининг директорларига, ЕХХК учрашувларининг ижрочи котибларига ўз ходимлари орасидан “ННТ билан алоқа учун масъул”ни тайинлаш тўғрисида кўрсатма беради;
- заруратга қараб ўз Ташқи ишлар вазирлиги ходимларидан бирини ва ЕХХК учрашувларида ўз делегациялари аъзоларидан бирини ННТ билан алоқа учун масъулни тайинлайди;

- ЕХХҚ учрашувлари ўртасидаги даврда ННТ билан тегишли миллий органлар ва ҳукумат муассасалари ўртасида алоқаларни ва фикрлар алмашинувини ривожлантиради;
- ЕХХҚ учрашувлари пайтда иштирок этувчи давлат ва ННТ вакиллари ўртасида норасмий муҳокама қилиш учун мажлислар ўтказилишига кўмаклашади. ННТларнинг ЕХХҚ институтлари ва учрашувларига ёзма тақдимотларини жўнатишни рағбатлантиради, уларнинг номланиши сақланиши ва иштирок этувчи давлат сўровига мувофиқ тақдим этилиши мумкин;
- ЕХХҚ билан боғлиқ масалалар бўйича семинарлар ташкил этадиган ННТни қўллаб-қувватлайди;
- ЕХХҚ институтлари орқали ННТни ЕХХҚ бўлажак учрашувлари муддатлари тўғрисида хабардор қилиб, имконияти бўлган ҳолатларда муҳокама қилиш учун саволларни кўрсатиб ва сўров бўлган ҳолатларда ЕХХҚ механизмлари ишлатилган ҳолатлар тўғрисида барча иштирок этувчи давлатларга маълум қилинган ахборотни тақдим этади.

(16) Юқорида келтирилган қоидалар зўравонликни қўллаётган, шунингдек, террорчиликни ёки зўравонлик қилишни очик рағбатлантираётган шахслар ёки ташкилотларга нисбатан қўлланмайди.

7. 1999 йилги Истамбул ҳужжати

(Европа хавфсизлиги хартияси: III. Бизнинг умумий жавобимиз)

27. Ноҳукумат ташкилотлари (ННТ) инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонун устунлигини қарор топтиришга кўмаклашишда фавқулдда муҳим роль ўйнаши мумкин. Улар кучли фуқаролик жамиятининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Биз ННТда мавжуд имкониятларни кенгайтириш, фуқаролик жамиятини янада ривожлантиришга ҳамда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларни таъминлашга ўзимизнинг тўлиқ ҳиссамизни қўшиш учун ваъда берамиз.

8. 2010 йилги Остона юбилей декларацияси

6. (...) Биз инсон ҳуқуқлари, асосий эркинликлари, демократияни, шу жумладан, эркин ва ҳалол сайловларни ҳамда қонун устунлигини ҳурмат қилишни тўла ҳажмда таъминлашда бизга ёрдам бераётган фуқаролик жамияти ва эркин ОАВ ўйнаётган муҳим ролни қадрлаймиз.

Иккинчи гуруҳ — ЕХХТнинг бевосита инсонийлик мезонларига тааллуқли бўлган институтлари/тузилмалари мақомига тааллуқли стандартлар

ЕХХТнинг ушбу соҳадаги стандартлари иштирок этувчи давлатларнинг инсонийлик мезонлари масалалари бўйича, ЕХХТ тузилмалари (Миллий озчиликни ташкил этувчилар ишлари бўйича Олий комиссар, ЕХХТ, ОАВ эркинлиги масалалари бўйича Вакил ва бошқалар), шунингдек, фуқаролик жамияти институтларининг ЕХХТнинг

кенгашларида иштирок этиш масалалари бўйича иштирок этувчи давлатларнинг мажбуриятларини белгилайди.

ЕХХТНИНГ ИНСОНИЙЛИК МЕЗОНЛАРИ СОҲАСИДАГИ ИНСТИТУТЛАРИ МАҚОМИ МАСАЛАЛАРИ БЎЙИЧА ЕХХТ СТАНДАРТЛАРИ

1. 1999 йилги Истамбул ҳужжати

(Европа хавфсизлиги хартияси: III. Бизнинг умумий жавобимиз)

14. (...) Биз шахсий тартибда ўзимиз қабул қилган мажбуриятларни тўла бажариш бўйича ўз ниятимизни тасдиқлаймиз, биз, шунингдек, ЕХХТ принципларини ҳимоя қилиш учун биргаликда масъулмиз, шунинг учун биз ЕХХТ доирасида, шунингдек, унинг институтлари ва вакиллари билан ҳамкорлик қилиш қатъиятидамиз... Биз ижро этиш масалаларини кўриб чиқишда доимий асосда бирдамлик ва шериклик руҳида ҳамкорлик қиламиз.

2. 2010 йилги Остона юбилей декларацияси

5.(...) Биз ЕХХТ Котибияти, Миллий озчиликни ташкил қилувчилар ишлари бўйича Олий комиссар, Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюро ҳамда ОАВ Эркинлиги масалалари бўйича Вакил, шунингдек, ЕХХТнинг жойлардаги тузилмалари — уларнинг мандатларига мувофиқ — иштирок этувчи давлатларга ўзларининг ЕХХТ доирасида қабул қилинган мажбуриятларини бажаришга қўмаклашиш бўйича олиб бораётган муҳим ишларини таъкидлаймиз. Биз ЕХХТнинг Парламент Ассамблеясида ҳамкорликни фаоллаштириш қатъиятидамиз ва унинг ЕХХТ барча минтақаларида ва иштирок этувчи давлатларда хавфсизлик ҳамда фаровонликни ошириш, шунингдек, иштирок этувчи давлатлар ўртасидаги ўзаро ишончини кучайтириш бўйича саъй-ҳаракатларини рағбатлантирамыз (...)

3. 1990 йилги Копенгаген кенгашининг ҳужжати

(3) [Иштирок этувчи давлатлар] демократия ҳуқуқий давлатнинг ажралмас унсури эканлигини тасдиқлайди. Улар сиёсий ташкилотларга нисбатан плюрализмнинг муҳимлигини тан олади.

(4) Улар бир-бирларининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тизимларини инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартларга мувофиқ эркин танлаш ва ривожлантириш ҳуқуқларини ҳурмат қилишларини тасдиқлайди. Улар ушбу ҳуқуқни амалга оширар экан, ўзларининг қонунлари, маъмурий қоидалари амалиёти ва сиёсати ўзларининг халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятлари билан мувофиқлаштирилишини ва Принциплар декларацияси қоидалари ҳамда ЕХХТнинг бошқа мажбуриятлари билан уйғунлашишини таъминлайди.

(26) Иштирок этувчи давлатлар ҳаётбахш демократия миллий ҳаётнинг таркибий қисми сифатидаги демократик қадриятлар ва амалиёт, шунингдек, демократик институтларнинг кенг доираси мавжуд бўлишига боғлиқлигини тан олади. Шунинг учун улар ўзлари ўртасида ҳамда алоҳида шахслар, гуруҳлар ва ташкилотлар ўртасида бевосита алоқалар ва ҳамкорликлар доирасида биргаликдаги амалий саъй-ҳаракатларни ва ўзлари ўртасида ахборот, ғоялар ва тажриба алмашишни рағбатлантиради, енгиллаштиради ва мақсадга мувофиқ бўлганда қўллаб-қувватлайди. Бу куйидагиларни қамраб олади:

- Конституциявий ҳуқуқ, ислоҳотлар ва ривожланиш;
- сайловлар тўғрисидаги қонунчилик, сайловларни ўтказиш ва уларни кузатиш;
- судлар ва ҳуқуқий тизимларни яратиш ва уларни бошқариш;
- ҳолис ва самарали давлат хизматини ривожлантириш, унинг доирасида ишга қабул қилишда ва хизматда кўтарилишда ходимларнинг шахсий фазилатларини ҳисобга олиш тизимига асосланиш;
- қонунларни ҳаётга тадбиқ этиш;
- маҳаллий бошқариш ва номарказлаштириш;
- ахборотдан фойдаланиш ва уларнинг махфийлигини таъминлаш;
- шаклланаётган сиёсий партиялар ва уларнинг плюралистик жамиятлардаги роли;
- эркин ва мустақил касаба уюшмалари;
- ширкатчилик ҳаракати;
- жамият манфаатларини кўзлайдиган эркин ассоциациялар ва гуруҳлар бошқа шаклларини ривожлантириш;
- журналистика, мустақил оммавий ахборот воситалари, интеллектуал ва маданий ҳаёт;
- таълим муассасаларида демократик қадриятлар, институтлар ва амалиёт тўғрисидаги билимларни ўқитиш, шунингдек, эркин билим эгаллаш муҳитини таъминлаш.

Бундай саъй-ҳаракатлар ЕХҲҚнинг инсонийлик мезонлари доирасидаги ҳамкорлик кўламлиларини, шу жумладан, ахборот, китоблар ва ўқув материаллари билан айрибошлашни, биргаликдаги дастурлар ва лойиҳаларни, илмий ва профессионал айрибошлаш ва конференцияларни, стипендиялар, имлий тадқиқотлар учун субсидияларни, эксперт билимлари ва маслаҳат хизматларини тақдим этишни, амалий ва илмий алоқалар ва дастурларни қамраб олиши мумкин.

(27) Иштирок этувчи давлатлар инсон ҳуқуқлари ва қонун устунлиги соҳасидаги мустақил миллий институтларни ташкил этиш ва мустаҳкамлашга ҳам ёрдам беришлари мумкин. Улар, шунингдек, иштирок этувчи давлатларда бундай институтлар ўртасида мувофиқлаштириш ва ҳамкорлик марказлари сифатида иш кўришлари мумкин. Улар иштирок этувчи давлатлар ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантиришни, шу жумладан, мавжуд парламентлараро ассоциациялар ва жумладан, биргаликдаги комиссиялар, телевиденияда парламент аъзолари иштирокидаги

баҳс-мунозаралар, учрашувлар ва давра суҳбатидаги муҳокамалар орқали рағбатлантиришни таклиф этади. Улар, шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Европа Кенгаши тизими ташкилотлари каби мавжуд муассасаларни уларнинг ушбу соҳада бошлаган ишларини давом эттириш ва кенгайтиришга рағбатлантиради.

ЕХХТнинг фуқаролик жамияти билан ўзаро иш кўриш масалалари бўйича стандартлари, жамоатчилик назоратининг халқаро ва миллий назорат институтларининг таҳлили қуйидаги фарқланадиган нарсаларни таъкидлаш имкониятини беради:

биринчидан, ЕХХТ анжуманларидаги доимий муҳокамалар доирасида фуқаролик жамияти билан ўзаро ҳамкорлик соҳасида қатор аниқ принциплар ишлаб чиқилган. Жумладан, ҳукуматлар ва ҳуқуқ ҳимоячилари ўртасида шериклик муносабатларини ўрнатишга кўмаклашиш учун ЕХХТнинг бирлашиш эркинлиги бўйича, ҳуқуқ ҳимоячиларини ҳимоя қилиш бўйича дастурамал принциплар ишлаб чиқилган. Дастурамал принциплар ЕХХТда иштирок этувчи давлатлар ва фуқаролик жамияти вакиллари ўртасида ҳар тарафлама ва очиқ мулоқот ўтказиш мақсадларида жамоатчилик бирлашмаларининг қарорлар қабул қилиш жараёнида шаффофлик билан, адолатли ва тенг иштирок этишларини таъминлашга даъват этилган;

иккинчидан, ЕХХТнинг стандартларида фуқаролик жамияти институтларининг, шунингдек, давлат ҳокимияти органларига сиёсатнинг ва уни амалга оширишнинг таъсирини баҳолаш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиши мумкинлиги таъкидланади. Бундан ташқари, қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этиш жамоатчилик, айниқса фуқаролик жамияти, шунингдек, манфаатдор томонлар ва иштирокчиларнинг манфаатига тааллуқли бўлган ёки бўлиши мумкин сиёсат ва қонунчиликни ишлаб чиқишда уларнинг иштирок этишлари имкониятини англатади;

учинчидан, фуқароларнинг самарали иштирок этиши ва қарорлар қабул қилишнинг шаффоф жараёни сиёсий ва қонунчилик даражасида қабул қилинаётган қарорлар сифатини оширишга ёрдам беради, уларнинг муваффақиятли амалга ошириш имкониятларини кенгайтиради ва жамоатчиликнинг давлатга ишончини оширишга хизмат қилади. ЕХХТнинг ҳужжатлари ваколатли демократия ва қарорлар қабул қилишнинг очиқ, шаффоф жараёни самарали ва мунтазам мулоқотни ҳамда бирлашмаларнинг давлат ҳокимияти органларининг сиёсати ва амалиётини, шунингдек, қонунлар ва қонунчиликка ўзгартиришларни ишлаб чиқиш ва таҳлил этишда иштирокини қамраб олиши кераклигини уқтиради. Жумладан, қарорлар қабул қилишнинг очиқ ва шаффоф жараёни манфаатлари, биринчи навбатда, муҳокама қилинаётган сиёсий ва қонунчилик қарорларига боғлиқ бўлган фуқаролар бирлашмаларининг самарали ва чинакам иштирок этишига олиб келиши керак;

тўртинчидан, жамоатчилик ишлари олиб боришга иштирок этиш ҳуқуқи, шунингдек, давлат ҳокимияти органларини танқид қилиш ҳамда улар фаолиятини яхшилаш бўйича таклифлар билдириш ҳамда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини илгари суриш, ҳимоя қилиш ёки амалга оширишга тўсқинлик қилиши мумкин

бўлган фаолиятларини ҳар қандай жиҳатларига эътиборни жалб қилиш ҳуқуқини ҳам назарда тутди. ЕХХТ стандартларига мувофиқ давлат ҳоқимиятининг органлари, шунингдек, давлат органларининг иши устидан назоратни амалга оширишга жамоатчилик бирлашмаларини ҳам фаол жалб қилишлари шарт.

Назорат саволлари:

1. ЕХХТнинг “инсонийлик мезонлари” нимани англатади?
2. ЕХХТ стандартлари мониторинги бўйича Вена механизмининг қандай фарқланадиган хусусиятлари мавжуд?
3. ЕХХТ стандартлари мониторинги бўйича Москва механизмининг қандай фарқланадиган хусусиятлари мавжуд?

§ 3. Қонунлар бажарилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг чет эл тажрибаси

АҚШда ва Ғарбий Европанинг ривожланган мамлакатларида XIX–XXI асрлар бошларидаги ҳоқимият фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш таҳлили буни амалга оширишнинг муайян воситалари бўлаганлигидан далолат бермоқда. Жамоатчилик назорати воситалари деганда фуқаролар томонидан ҳоқимият фаолияти устидан ўз назоратини амалга оширишда қўллайдиган хатти-ҳаракатлари ёки хатти-ҳаракатлари тизмини тушуниш лозим.

Жамоатчилик назорати иккита асосий воситалар — фуқароларнинг тўғридан-тўғри (бевосита) иродасини ифода этиш ҳамда тўғридан-тўғри бўлмаган (ваколатли) топшириқлари бўйича иш олиб борадиган фуқаролар томонидан сайланган органлар орқали амалга оширилади.

Жамоатчилик назоратининг бевосита ва ваколатли воситалари амалга оширилишининг турли шакллари мавжуд. Жамоатчилик назоратини бевосита амалга оширишда фуқаролар иродаси қуйидаги шакллар орқали тўғридан-тўғри амалга оширилади:

- фуқароларнинг давлат органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиши;
- журналистлар текширувлари;
- петициялар — фуқароларнинг давлат ҳоқимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига шахсий ёки жамоавий мурожаатлари;
- фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқароларнинг йиғилишлари ва йиғинлари, ошкоравий эшителишлар орқали иштирок этиши;
- жамоатчилик фикрини шакллантирадиган ва ҳоқимиятга таъсир кўрсатадиган илмий-тадқиқот, публицистика ва бадиий асарлар;
- қонунлар лойиҳалари ва давлат фаолиятининг бошқа муҳим масалаларини ошкора муҳокама қилиш;

- халқнинг қонунчилик ташаббуси;
- қонун лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизаси;
- одил судловни амалга оширишда иштирок этиш.

Тўғридан-тўғри бўлмаган — фуқароларнинг назорат қилишнинг ваколатли воситалари ўз шаклларига эга. Уларга парламент назорати, минтақанинг (штат, ҳудуд, вилоят) қонунчилик органини назорат қилиш ҳамда маҳаллий ўзини бошқариш ваколатли органини назорат қилиш киради.

Давлат органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиш

Давлат органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиш тўғридан-тўғри жамоатчилик назоратининг энг муҳим шакли ҳисобланади. Фуқароларнинг ҳокимият фаолияти тўғрисида тўлиқ ва ўз вақтида хабардор бўлиши уларнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш, самарали бошқариш, давлат хизматларини сифатли кўрсатишни таъминлаш мақсадида унга таъсир кўрсатишга қодирлигига боғлиқдир.

Фуқароларнинг давлат органлари ахборотларидан фойдаланиш имконияти принципининг қарор топтиришини бошлаган жаҳондаги биринчи мамлакат **Швеция** бўлди. У 1766 йилда нашрларнинг эркинлиги тўғрисидаги қонунни қабул қилган. Бу ҳужжат 1812 йилда матбуот эркинлиги тўғрисидаги қонунга айлантирилган. Ушбу қонун расмий ҳужжатлардан фойдаланишни сўраган ҳар бир фуқарога улар дарҳол ва бепул тақдим этилишини талаб қилади. Давлатнинг ижроия ҳокимияти органлари ва ўзини ўзи бошқариш маҳаллий органлари фуқароларнинг сўровларига дарҳол жавоб тақдим этиши керак. Ҳокимиятнинг ҳар бир органи расмий ҳужжатларнинг рўйхатини олиб боришлари шарт. Бу рўйхатлардаги кўпчилик ҳужжатлардан фуқаролар ва уларнинг институтлари фойдалана олади.

Ҳозирги пайтда ушбу рўйхатларнинг электрон туридан фойдаланиш мумкин. Бунда ҳужжатларни рўйхатга олишнинг тўртта истисно қоидаси мавжуд. Биринчи истисно — ҳокимият органлари фаолияти учун у қадар муҳим аҳамиятга эга бўлмаган ҳужжатлардир. Иккинчиси — бу махфий бўлмаган ҳамда улар олинган ёки яратилганлиги равшан бўлиши ҳолатида сақланадиган ҳужжатлардир. Учинчиси — давлат сирини тушунчасига тааллуқли бўлган ҳужжатлардир. Ниҳоят, тўртинчи истисно — электрон турда бўлган, рўйхатга киритилган ва фойдаланиш мумкин бўлган тушунчага тааллуқли ҳужжатлардир.

Швециянинг ижроия ҳокимият фаолиятининг очиқлигини таъминлаш бўйича тажрибасидан **Финляндия**да кенг фойдаланилди. 1951 йилда Финляндиянинг парламенти “Расмий ҳужжатларнинг ошкоралиги тўғрисида”ги қонунни маъқуллади. 1999 йилги “Ҳукумат фаолиятини очиқлиги тўғрисида”ги, 2001 йилдаги “Давлат бошқаруви соҳасидаги электрон хизматлар тўғрисида”ги қонунлар ҳамда 2000 йилда Конституцияга киритилган тузатишлар туфайли фуқароларнинг аҳо-

ротдан фойдаланиш имкониятининг кенгайиши жамоатчилик назоратини фаоллаштиришни таъминлади.

“Хукумат фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун ҳокимият органларида ва давлат функцияларини бажараётган хусусий ташкилотлардаги жамоатчилик манфаатларига тааллуқли ҳар қандай расмий ҳужжатдан фуқароларнинг фойдаланиш ҳуқуқининг асосини таъминлади. Фуқаролар ва корпорацияларнинг ҳокимият органлари фаолияти устидан кузатиш имкониятини таъминлаш, фикрларни эркин шакллантириш, давлат ҳокимиятига сиёсатини амалга оширишга таъсир кўрсатиш ҳамда ўзининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш ушбу қонуннинг мақсади ҳисобланади.

Қонун фуқароларнинг ҳужжатлардан фойдаланиш ҳуқуқини амалга оширишнинг барча тартибларини: ҳужжатдан фойдаланиш сўрови, фойдаланишни тақдим этиш тўғрисидаги қарор, сўровни ҳокимиятнинг бошқа органига узатиш, фойдаланиш турларини ўрнатади. Қонунга мувофиқ, ахборотни сўраётган фуқаролар бу сўровларини асослилигини тушунтиришлари шарт эмас. Сўровларга жавоблар 14 кун ичида тақдим этилиши керак. Қонун давлат ҳокимияти органларига фуқароларни ўз фаолиятдан хабардор қилиш мажбуриятини юклайди. Бунинг учун улар ўз фаолиятининг асосий йўналишларини, ҳисоботларини, статистика маълумотларини эълон қилишлари керак. Хукумат мажлислари жамоатчилик учун очиқдир. Барча ҳукумат департаментлари ўзларининг веб-саҳифаларига эга ва электрон ҳукумат стандартларини амалга оширади.

2001 йилда Финляндия “Давлат бошқаруви соҳасида электрон хизматлар тўғрисида”ги қонунни қабул қилган жаҳондаги дастлабки давлатлардан бири ҳисобланади. Ушбу қонуннинг асосий мақсади давлат бошқаруви хизматлари фаолиятининг масъулияти, тезкорлиги ва асослилигини оширишдир. Қонун давлат бошқаруви органлари ва электрон хизматлар соҳасидаги мижозларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва масъулияти тўғрисидаги қоидаларга эга.

Етарли техникавий, молиявий ва бошқа ресурсларга эга бўлган ҳокимият органлари ва идоралари фуқароларга электрон хабарларни уларнинг ўзлари учун энг қулай бўлган тарзда: кўрсатилган электрон манзилларга жўнатиш ёки масалани ҳал этишнинг бошқа механизмидан фойдаланиш имкониятини таклиф этишлари керак. Бундан ташқари, маъмурлар фуқароларга билдиргилар, ҳисобварақлар, бошқа шу каби ҳужжатлар ва маълумотларни электрон етказиб беришни танлаш имкониятини тақдим этишлари керак. Ҳокимият органлари ўз қарорларини электрон имзо орқали расмийлаштиришлари мумкин.

Ҳозирги пайтда Финляндияда барча идораларнинг 90% дан кўпроғи фуқароларга ўз хизматларини Интернет орқали тақдим этади. Ушбу хизматлар буюртмалар ва сўровлар, ҳуқуқий ҳужжатларни тақдим этиш, фуқароларнинг миллий лойиҳаларда иштирок этиш тўғрисида, бўш иш жойлари, таълим олиш имкониятлари ва бошқа хизматлардан хабардор қилиш билан боғлиқдир.

Финляндиянинг фуқаролари Интернет тизими ёрдамида Адлия вазирлиги ўз сайтида эълон қилиб борадиган барча қарорлар, норматив ҳужжатлар, Финляндиянинг ҳуқуқий қарорлари ва давлат битимларини назорат қилишлари мумкин. Шуниси эътиборга моликки, давлат сайтларида жойлаштирилган барча материаллар, қонунлар ва бошқа расмий ҳужжатлардан фуқаролар бепул фойдаланади.

Буюк Британиянинг фуқароларнинг ҳокимият фаолияти тўғрисидаги ахборотдан эркин фойдаланиш учун яратган шароитлари эътиборга молик. Буюк Британияда 2000 йилда “Ахборот эркинлиги тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Қонун ҳар бир фуқарога давлат ҳокимияти органлари ихтиёрида бўлган ахборотдан фойдаланиш имкониятини тақдим этади. Фуқаролар сўровига давлат органлари 20 кун мобайнида жавоб беришлари керак. Ахборот тақдим этишнинг уч истисно этиш тушунчаси кўзда тутилган. Улар: суд ҳужжатлари, шунингдек, шахсий ахборотнинг кўпчилиги; хавфсизлик хизмати, разведканинг махфий хизматига тааллуқли ҳужжатлар; махфий олинган ахборотлардан иборатдир.

Ноҳукумат ташкилотларининг қонун ижодкорлиги жараёнида иштирок этиши Кўпгина Европа мамлакатларида ноҳукумат ташкилотлари ҳам ҳукумат, ҳам парламент билан маслаҳатлашув жараёнида бевосита иштирок этади. Кўпчилик мамлакатларда парламентнинг ноҳукумат ташкилотлари билан муносабатларини, жумладан, уларнинг қонунларни яратиш жараёнига ҳиссасини тартибга соладиган расмий қоидалар мавжуд эмас. Бироқ, қоида бўйича, бошқа ташкилотларнинг қонунчилик жараёнида иштирок этишини тартибга соладиган кўплаб бошқа воситалар мавжуддир. Улар, асосан, парламент регламенти нормаларида тақдим этилган. Лекин қатор мамлакатларда уларни айрим қонунларда, жумладан, ахборотдан фойдаланишни ёки ижтимоий шериклик муносабатларини тартибга соладиган қонунларда топиш мумкин.

Парламентда ҳамкорликнинг одатдаги институционал шакли ННТ масалалари билан шуғулланадиган ихтисослашган қўмиталар ҳисобланади. Масалан, **Венгрия**да 1990-йиллар бошидан бери фуқаролик жамияти ташкилотларини қўллаб-қувватлаш бўйича парламент қўмитаси мавжуд. У учинчи сектор фаолиятини тартибга соладиган қонунчиликни шакллантириш бўйича фаолиятни амалга оширади. Бундан ташқари, Венгрияда ахборот маркази родини бажарадиган, ННТ маълумотлар базасини олиб борадиган, уларни қизиқтирадиган соҳалардаги қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш режалари тўғрисидаги ахборотни жўнатадиган, ННТ сўровларига жавоб берадиган, ННТнинг турли қўмиталар мажлисларида иштирокини ташкил этадиган парламентнинг Қуйи палатаси мавжуд.

Германияда Оила, кекса ёшдаги фуқаролар, хотин-қизлар ва ёшлар ишлари бўйича қўмита (Фуқаролар фаоллиги кичик қўмитаси) 2003 йил майда ташкил этилган. Унинг вазифаси — Германия фуқаролик жамиятини йирик тадқиқ қилиш тавсияларини бажаришга қўмаклашиш ҳамда ўз соҳасидаги қонун лойиҳалари ва ташаббусларини муҳокама қилишдир.

Масалан, **Буюк Британия**да ушбу соҳада қўлланиладиган, қонун билан ўрнатилган бирорта қоида мавжуд эмас. Лекин Буюк Британия парламентининг Қуйи палата-сида ҳукумат сиёсатини, шу жумладан, қонунчилик бажарилишини диққат билан ўрганадиган қатор қўмиталар мавжуддир. Бу сайлаб қўйиладиган қўмиталардир. Улар Ички ишлар вазирлиги ва ҳоказолар каби асосий ҳукумат идораларининг ҳар бирида биттадан ташкил этилган. Парламент қўмиталарининг бошқа бир гуруҳи — доимий комиссиялар қонунчиликнинг Қуйи палатаси орқали ўтишини синчиклаб назорат қилади.

Сайлаб қўйилган қўмиталар баъзан ҳукумат томонидан таклиф этилган қонун-чилик лойиҳаларини синчиклаб текшириб чиқади ҳамда қонун лойиҳаси етарли даражада яхшилиги ва сиёсат мақсадларга мувофиқлиги тўғрисида ўз шарҳларини тақдим этади. Улар, шунингдек, ҳукумат сиёсати бажарилиши тўғрисидаги фикр-ларни билиш учун гувоҳларни чақиради. Нохукумат ташкилотлари кўпинча сайлаб қўйилган қўмиталар олдида шахсан ва ёзма шаклда гувоҳлик бериш истагини билдиради. Масалан, Фуқаролик кенгашлари бюросининг Миллий ассоциацияси (National Association of Citizens Advice Bureaux) кўпинча ижтимоий сиёсат масала-лари бўйича гувоҳлик беради. Миллий трест (National Trust) экология масалалари бўйича гувоҳлик тақдим этади.

Словенияда парламент билан ноҳукумат ташкилотлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар парламент билан фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар сифатида белгиланади. Фуқаролик жамиятини ташкил этишнинг асосий шакл-ларидан бири ноҳукумат ташкилотлари ҳисобланади. Фуқаролик жамияти улар орқали парламентда, яъни қонунчилик фаолиятида манфаатдорлар сифатида иштирок этиши мумкин. Славения Республикаси Миллий кенгашининг тартиблари парламентнинг фаолияти омма учун очикдир. Миллий кенгаш агар ўзи ёки ишчи органи махфий муаммоларни муҳокама қилмаётган бўлса, оммага ўз фаолияти, қарорлар ва муҳокама қилинаётган муаммолар бўйича фикрларини маълум қилади. Миллий кенгаш ва унинг ишчи органлари учрашувлари омма учун очикдир. Тартиб қоидалари масъул орган унга фуқаролик жамияти томонидан йўлланган барча таклифлар, ташаббуслар ва масалалар тўғрисида маълум қилиши кераклигини кўзда туттади. Фаолияти бевосита муҳокама мавзуси билан боғлиқ бўлган муассасаларнинг вакиллари, шунингдек, экспертлар ва манфаатдор омма вакиллари кун тартибида турган айрим бандларни муҳокама қилиш учун ишчи органидаги учрашувга таклиф қилиниши мумкин. Улар бу ерда муҳокама қилинаётган муаммо тўғрисида ўз фикр-лари ва нуқтаи назарларини тақдим этишлари ва тушунтиришлари мумкин.

Словакияда омма ва ноҳукумат ташкилотларининг қонунчилик жараёнидаги ҳолатини тартибга соладиган қуйидаги бир неча қонунлар мавжуд:

а) Ахборотдан эркин фойдаланиш тўғрисидаги қонун — бу барча ноҳукумат ташкилотлари қоидаларини белгилаб бердиган асосий қонун бўлиб, у “махфий бўлмаган ҳамма нарса омма учун очик” принципига мувофиқ зарур барча ахбо-

ротдан фойдаланиш имкониятини беради. Қонун, шунингдек, парламент фаолияти ва қонунчилик жараёнида қабул қилинаётган ҳужжатларга ҳам таллуқлидир;

б) Словакия Республикаси Миллий кенгаши (парламенти) нинг регламенти қоидаси — бу қонунчилик жараёнининг расмий қисмини тартибга соладиган ҳужжатдир;

с) Иқтисодий ва ижтимоий шериклик тўғрисидаги қонун. Унга мувофиқ, ходимлар ва иш берувчилар, иқтисодиёт, ижтимоий муаммолар, меҳнат шароитлари, иш ҳақи ва ҳоказоларга нисбатан таъсир кўрсатиши мумкин бўладиган ҳар бир қонун ҳукумат аъзолари, Касаба уюшмалари конфедерацияси вакиллари ва Словакия тадбиркорлари ассоциацияси томонидан шакллантирилган Иқтисодий ва ижтимоий битим кенгашида муҳокама қилиниши керак;

д) Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва тақдим этишнинг ҳукумат регламенти ҳам ноҳукумат ташкилотларининг лойиҳаларга таклифлар қонунчилик жараёнининг парламент босқичига тақдим этилмасдан ҳукумат даражасида қонунларни яратиш жараёнида ноҳукумат ташкилотларининг иштирок этиши учун қонунчилик асосларини ўрнатади.

Финляндияда парламент регламенти қоидаларига мувофиқ, қўмита экспертлар фикрларини тинглаши мумкин. Қўмита у қайси ташкилотдан кимнинг фикрини тинглашини хоҳлашини мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга. Парламентнинг ноҳукумат ташкилотлари билан муносабатларни ўрнатадиган тартибга солувчи аниқ қоидалар мавжуд эмас, аммо амалиётда ноҳукумат ташкилотлари кўпинча парламент қўмиталарининг экспертлари сифатида иш олиб боради.

Данияда қонун лойиҳаларини тайёрлаш ҳукумат вазирликлари босқичида ҳар бир вазирлик тегишли ноҳукумат ташкилотлари билан тайёргарлик босқичида бўлган қонун лойиҳалари бўйича фикрларини аниқлаш учун улар билан алоқада бўлади.

Венгриянинг Давлат кенгашида (парламентида) 2008 йилдан бошлаб Барқарор ривожланиш бўйича миллий кенгаш амал қилади. У маслаҳат органи ҳисобланиб, Кенгашга сиёсий партиялар, ҳукумат, фан, черков ва жамоатчилик ташкилотлари вакиллари киради. Кенгаш вазифаларига парламент аъзолари қонунчилик таклифларининг қалтислиги ва эҳтимол тутилган оқибатлари тўғрисида хабардор қилиш, шунингдек, кенг жамоатчилик доирасида Барқарор ривожланиш миллий стратегиясини амалга оширилиши тўғрисидаги ахборотларни тақдим этиш киради.

Руминияда мамлакат Конституцияида парламент ҳузурида иккита маслаҳат органи: Қонунчилик кенгаши ҳамда Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш бўлиши кўзда тутилган. Қонунчилик кенгаши қонунчиликни тизимлаш, бирхиллаштириш ва мувофиқлаштириш мақсадида норматив ҳужжатлар лойиҳаси бўйича хулосалар бериши мумкин. У, шунингдек, Руминия қонунчилигининг расмий ҳисобини олиб боради. Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш фақат парламентнинг эмас, шунингдек, ҳукуматнинг ҳам ихтисослаштирилган соҳаларида маслаҳат органи ҳисобланади.

Парламентларнинг фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлиги бўйича чет эл амалиётининг таҳлили бундай фаолият учта асосий шаклда:

ишчи органларда, шунингдек, махсус ташкил этиладиган жамоатчилик эшитишлари ва одатий қўмита мажлисларида иштирок этиш тарзида бўлишдан далолат беради.

Жумладан, **Буюк Британия**да ноҳукумат ташкилотлари қўмита котибияти томонидан расмий равишда сайлаб қўйилган қўмиталар ёки махсус доимий комиссиялар олдида гувоҳлик бериш учун таклиф этилади. Одатда, бу тегишли ҳолатлар тўғрисида ахборот билан баҳам кўришни ҳохлайдиган ҳар қандай шахсга қўмитанинг веб-саҳифасида ёки танлаб олинган маслаҳатчилар гуруҳига расмий хат орқали мурожаат қилинади. Ёзма гувоҳлик тақдим этилгандан кейин танланган гуруҳлар қўмита аъзоларига оғзаки гувоҳлик бериш учун таклиф этилади, таклиф этилганлар қўмита аъзоларининг қатор саволларига жавоб берадилар, улар, шунингдек, айрим умумий шарҳлар бериш имкониятига эга бўлади.

Словенияда ноҳукумат ташкилотлари икки даражада: ишчи органларида, шунингдек, жамоатчилик эшитишлари пайтида ҳамкорлик қилишади. Ноҳукумат ташкилотларининг вакиллари ишчи органларида учрашувларга ва жамоатчилик эшитишларига муҳокама масаласига боғлиқ равишда таклиф қилинади. Агар ноҳукумат ташкилотлари вакиллари учрашувга келса, уларга, шунингдек, сўз ҳам берилади. Ноҳукумат ташкилотларининг вакиллари кўпинча барвақт тегишли ҳужжатлар, шу жумладан, ишчи органига тузатишлар тўғрисидаги таклифларни юборади. Жамоатчилик эшитишлари Регламент қоидалари билан батафсил тартибга солинади: ишчи органи ахборотни тўплаш учун жамоатчилик эшитишлари ташкил этиши ҳамда фойдали ахборот тақдим этиши мумкин бўлган экспертлар ва бошқа одамларни таклиф қилиши мумкин. Жамоатчилик эшитишлари, шу жумладан, ахборот тўпланиши керак бўлган муаммо оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Ишчи органи таклиф этилганларни ўз фикрларини ёзма тарзда тақдим этишларини сўраши мумкин.

Словакияда мандат комиссияси ҳамда назорат бўйича махсус қўмиталар мажлисларидан ташқари бошқа қўмиталардаги учрашувлар омма учун очиқ бўлиши керак. Қўмита хонасида ўтириш мумкин бўлган бўш жойлар тўлмагунча келувчилар киритилаверади. Ноҳукумат ташкилотлари ўз материаллари, шарҳлари, таклифларини муайян муаммо бўйича иш олиб бораётган қўмитага юборишлари мумкин ва қўмита, одатда, ҳар бир юборилган материалга эътибор беради. Қўмитада муҳокама пайтида сўров бўлган тақдирда парламент аъзолари омма ёки ноҳукумат ташкилоти вакиллари аниқ муаммога нисбатан ўзларининг қарашларини ёки манфаатларини ҳимоя қилиш учун сўз беришга рози бўлишлари мумкин.

Польшада профессионал ва жамоатчилик ташкилотларининг вакиллари қўмитанинг раёсати ёки унинг раиси таклифи бўйича қўмита сессияларида иштирок этишлари мумкин. Қўмитанинг сессияларида раис профессионал ёки жамоатчилик ташкилотлари вакиллари сўз бериши мумкин. ННТ кўриб чиқиладиган қонун лойиҳасига нисбатан ўзининг нуқтаи назарини билдириш, шунингдек, буни ёзма шаклда билдириш ҳуқуқига эга.

Норвегияда қонунчилик таклифини илгари сурган ноҳукумат ташкилотлари Ҳукумат томонидан қонун лойиҳаси парламентга юборилишидан олдин, қонунни ишлаб чиқишнинг бошланғич босқичларида ўз фикрларини билдириш учун ҳамма вақт Ҳукумат томонидан таклиф этилади ва уларнинг фикрлари қонун лойиҳасига ҳавола тарзида кўрсатилади. Бундай ёзма “эшитишлар” мажбурий хусусиятга эга ва, одатда, кенг қўлланилади. Қўмиталар томонидан парламентда ўтказиладиган оғзаки эшитишларнинг асосий мақсади — қўшимча ахборотни тақдим этиш ва парламент аъзоларига тегишли ноҳукумат ташкилотлари билан бевосита мулоқотда бўлиш имкониятини яратишга қаратилган.

Парламентнинг қўмиталари, шунингдек, ҳар қандай ноҳукумат ташкилотини эшитишларда бўлиш ёки қонун лойиҳасига нисбатан ёзма баёнотлар тақдим этиш учун таклиф қилиши мумкин. Қўмиталар эшитишлар санаси ва вақтини парламентнинг веб-сайтида эълон қилади, барча манфаатдор томонларни иштирок этишга таклиф этади.

Португалияда ноҳукумат ташкилотлари ахборотларни оммавий ахборот воситалари ва “электрон демократия воситалари” (парламент веб-сайти ва электрон почтаси) орқали олади. Баъзан тегишли қўмита қонун лойиҳасига ёки таклиф этилаётган қонунга фикрларни ёзма тарзда тақдим этишни ёки у ёки бу масала бўйича эшитишларга келиб, ўз қарашларини билдиришни сўрайди. Ҳар бир доимий комиссия ўзининг электрон почта манзилига эга. Фуқаролар ҳам, шунингдек, ноҳукумат ташкилотлари ҳам ўзларининг сўровлари ва шикоятларини ана шу электрон почталарга юборишлари мумкин. Бундан ташқари, яқинда парламентнинг веб-сайтида янги механизм ташкил этилди. У фуқароларнинг қонун лойиҳалари ёки таклиф этилган қонунларга нисбатан ўз фикрларини ифода этиш учун фойдалана оладиган анжуман ҳисобланади¹.

Латвияда барча манфаатдор кишилар, шу жумладан, ноҳукумат ташкилотлари парламентнинг веб-сайти орқали парламент қўмитасининг мажлислари ва уларда кўриб чиқиладиган муаммолар тўғрисида ахборот олишлари мумкин. Парламентнинг веб-сайтида ҳам барча қонун лойиҳалари, қонун лойиҳаларининг тўлиқ матни ҳамда ушбу қонунлар лойиҳалари юзасидан барча танишиши мумкин бўлган таклифлар жойлаштирилган. Шу тарзда ҳар қандай одам аниқ бир муаммо кўриб чиқилишини кузатиши ва бу ҳақда ўз фикрини билдира олиши мумкин.

Европанинг кўпгина парламентлари болалар ва ўсмирлар учун алоҳида сайтлар жорий этдилар ёки жорий этиш босқичида турибдилар. Бунинг асосий мақсадларидан бири ёшларни демократиянинг принциплари ва парламент тартиблари билан таништиришга йўналтирилган. Ушбу сайтларда коммуникациянинг замонавий воситалари, ёшларга таниш бўлган ижтимоий тармоқлардан (Twitter, Facebook, YouTube ва бошқалар) фаол фойдаланилади.

¹ <http://www.parlamento.pt/forum/pub/>.

Кўпгина парламентлар расмий сайтни такрорлайдиган ёки сайтга кириш мумкин бўлган бир ёки бир нечта сервис мобил иловаларига эга. Бундай сервисларга сўровлар, овоз беришлар, қонун лойиҳаларининг онлайн муҳокама қилиш, мажлисларни тўғридан-тўғри олиб кўрсатиш, парламент бўйлаб виртуал саёҳат тааллуқдир.

Жамоатчилик кенгашларини ҳуқуқий тартибга солиш²

Демократик мамлакатларда жамоатчиликнинг у ёки бу масалалар бўйича фикр-мулоҳазалари давлат сиёсатини шакллантириш жараёнига жиддий таъсир кўрсатади. Давлатнинг жамоатчилик билан биргаликда иш кўриши, маслаҳатлашиши механизмларидан бири жамоатчилик кенгашлари ва бошқа шу каби органлар ҳисобланади. Мазкур институтларнинг амал қилиши жамоатчиликка оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан бир қаторда давлат сиёсатига таъсир кўрсатиш имкониятини беради. Бунда ушбу органлар бевосита кенгашлар шаклида, шунингдек, турли қўмиталар, комиссиялар, гуруҳлар, маслаҳат кенгашлари ва ҳоказолар шаклида ташкил этилиши мумкин.

Жамоатчилик кенгашлари XX асрнинг бошларида пайдо бўлди ва ҳозирги пайтда амалда барча мамлакатларда кўпинча маҳаллий ўзини ўзи бошқариш шаклида мавжуддир. Улар жамоатчилик ташаббусларини ривожлантириш, аҳоли гуруҳлари манфаатларига йўналтирилган бошқарув қарорларини тайёрлаш, қабул қилиш ва амалга ошириш жараёнларига таъсир кўрсатиш вазифасини бажармоқда. Айти пайтда жамоатчилик кенгашларини ташкил этиш ва фаолиятини амалга ошириш масалаларини кўриб чиқишда қонунчилик ролининг: кенгашларни ташкил этиш, фаолиятининг тартиби ва ваколатларини инобатга олмай бўлмайди. Чунки бу кенгашлар фаолиятининг самарадорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Жамоатчилик кенгашларини ташкил этиш ва фаолиятини амалга ошириш масалаларни тартибга соладиган норматив ҳужжатлар узоқ вақт давомида такомиллаштириб келинмоқда. Бу ушбу тузилмаларни тартибга солишнинг камчиликлари ва афзалликларини аниқлаш имконини беради.

Жаҳон амалиётида жамоатчиликнинг қарорларни қабул қилишда иштирок этишни таъминлайдиган жамоатчилик кенгашларининг маслаҳатлашув шакллари куйидаги икки энг самарали ва кўпинча бир-бири билан рақобат қиладиган шакллари ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) давлат ёки маҳаллий ҳамжамиятлар томонидан ташкил этиладиган жамоатчилик кенгашлари;

² Батафсилроқ қаранг: Саидов А., Боржелли Н., Асьянов Ш. Международный опыт по вопросам социального партнерства и общественного участия в принятии государственных решений. — Т.: ART FLEX, 2014. 600 с.

2) нодавлат ташкилотлари томонидан ташкил этиладиган кўнгилли жамоатчилик кенгашлари. Уларнинг энг муҳимлари, фикримизча, фуқаролар ҳайъати деб аталадиганларидир.

Даниянинг ногиронлик бўйича кенгаши, Озчиликни ташкил этадиган миллатлар ташкилоти (Чехия Республикаси) каби тор ихтисослашган маслаҳат жамоатчилик кенгашлари ҳамда универсалроқ, жумладан, Франциянинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши, Россиядаги жамоатчилик палаталари мавжуддир. Давлат ёки маҳаллий ҳамжамият томонидан ташкил этилаётган маслаҳат жамоатчилик кенгашларининг ҳуқуқий мақомини белгилашда доимо катта қийинчиликлар пайдо бўлади. Бир томондан, ушбу кенгашлар кўпинча давлат бошқарувининг жамоатчилик органлари сифатида кўрилади. Бошқа томондан, улар давлат ёки муниципал органлар ҳисобланади. Ушбу зиддиятлар айрим маслаҳат жамоатчилик кенгашлари ҳуқуқий мақомини белгилашда ўзининг ифодасини топади.

Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш Франция Республикаси Конституциявий кенгашининг аҳамияти бўйича учинчиси ҳисобланиб, давлат ҳокимияти органларига таклиф этиладиган тавсияларни ишлаб чиқади. Кенгаш парламент эшитишларида муҳокама қилинадиган қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш бўйича қонунчилик жараёнида иштирок этади.

Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгашнинг вазибалари ниҳоятда кенг кўламлидир: бу баъзан Ҳукумат, баъзан ўз ташаббуси бўйича давлат ҳокимияти органлари учун тавсиялар ишлаб чиқиш зарурати бўлган долзарб масалаларни қамраб олади. Кенгашнинг маслаҳат функцияси иқтисодий, ижтимоий, экологик, шунингдек, маданият соҳаларида амалга оширилади.

Органик қонун матнига мувофиқ, Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш томонидан тайёрланадиган тавсиялар, маърузалар ва олиб бориладиган тадқиқотлар давлат ҳокимияти органларига мўлжалланган. Кенгаш Раиси кейин уларни Франция Президенти, Бош вазири ва Парламентга юборади.

Бу ерда гап Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш таркибида бўлган профессионал ташкилотларнинг тавсияларини Ҳукумат ва Парламент эътиборига етказиш тўғрисида кетмоқда. Бу ҳокимиятнинг давлат органлари учун алоҳида муҳим аҳамиятига эга. Чунки улар асосий жамоатчилик — профессионал ташкилотларнинг вакиллари Кенгашнинг мажлислари пайтида ўз фикрларини қандай жамоавий ифода этганликларини, буни қандай билдирганликларини, фикрларида қандай тафовутлар борлигини, уларни нима яқинлаштириши ва нима ажратишини билиш заруратидир. Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгашнинг асосий роли, унинг ваколати бевосита ана шундан иборатдир. Унинг бу роли мутлақ равишда кенгаш, маслаҳат хусусиятига эга эканлигини таъкидлаш лозим.

Ҳукумат ва Парламент қарорлар қабул қилишда тўла эркинликларини сақлаб қолади. Улар қайсидир бир лойиҳа кўпчилик томонидан маъқулланганлигини ёки, аксинча, иқтисодий, ижтимоий, экологик кучлар томонидан баҳс-мунозараларга сабаб бўлганлигини билишади. Шу тарзда Ҳукумат ва Парламент ушбу кучларнинг ўзаро нуқтаи назарлари тўғрисида ахборотга эга бўлади. Ҳукумат Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгашни олинган тавсияларнинг бундан кейинги тақдири тўғрисида хабардор қилиши шарт. Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш, шунингдек, йилига икки марта иқтисодий конъюнктура бўйича маслаҳатлар бериши ва ўз фикрини билдириши шарт.

Конституция Кенгаш ўз ваколати доирасига кирадиган ҳар қандай муаммони кўриб чиқиши мумкинлигини назарда тутати. Кенгашга Франция учун муҳим бўлган иқтисодий ёки ижтимоий хусусиятга эга лойиҳа бўйича маслаҳатлашиш учун мурожаат қилиш мумкин.

Бош вазир Ҳукумат номидан мажбурий ёки факультатив маслаҳатлашув тўғрисида гап кетишдан қатъи назар Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгашга мурожаат қилиши мумкин. Агар Ҳукумат қайсидир бир масалани шошилиш деб эълон қилса, Кенгаш ушбу масала бўйича тавсиясини ва ўзининг фикрини бир ой давомида беради.

Кенгаш, шунингдек, ўз ташаббуси бўйича зарур деб ҳисоблайдиган ислоҳотларга Ҳукуматнинг эътиборини жалб қилиши мумкин. Кенгаш бирор масалани кўриб чиқиш учун қабул қилганида, бу ҳақда Ҳукуматни хабардор қилади. Кенгаш ана шу ташаббусидан кенг фойдаланади, чунки бу унга кўп сонли ислоҳотларда иштирок этиш имкониятини беради.

Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш таркиби асосида қуйидаги икки асосий мезон ётади:

биринчидан, унда иқтисодий ва ижтимоий фаолиятнинг барча асосий турлари тақдим қилинган;

иккинчидан, энг нуфузли ташкилотлар вакиллари йўналиши танлайди ва Бош вазирга тақдим этади.

Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш таркибида беш йилга тайинланадиган 233 аъзо бор. Бу аъзолар камида 25 ёшга кирган ҳамда ўзлари кейин Кенгашда вакил бўладиган профессионал тушунчага камида икки йил мансуб бўлиши керак. Бундай тартибнинг мақсади Кенгаш таркибига иқтисодий ва ижтимоий фаолиятнинг турли соҳаларида масъулиятли вазифаларни бажарган кишилар киришига қаратилган. Бундан маслаҳатчининг мандати депутат, сенатор фаолияти, Конституциявий кенгаш аъзоси функциясига мутлақо ўхшаш эмаслиги хулосаси чиқади.

Кенгашда аъзолик қуйидаги тартибда тақсимланган:

Иқтисодий масалалар ва ижтимоий мулоқот бўйича 140 аъзо, шу жумладан: 69 таси — ходимлар вакиллари, 27 таси — хусусий саноат, савдо ва

хизмат вакиллари, 20 таси — фермерлар вакиллари, 10 таси — хунармандлар вакиллари, 4 таси — эркин касблар вакиллари, 10 таси — иқтисодий соҳасида, шу жумладан, иккитаси давлат корпорацияси ва биттаси Франциянинг чет эллардаги иқтисодий манфаатлари вакили бўлган малакали мутахассислардир;

Ижтимоий ва ҳудудий тузилмалар ҳамда ижтимоий турмуш соҳасида 60 аъзо, шу жумладан: 8 таси — иқтисодийнинг қишлоқ хўжалик соҳасига алоқаси бўлмаган вакиллар, 4 таси — қишлоқ хўжалик ва қайта ишлаш ширкатларининг вакиллари, 10 таси — оилавий бирлашмалар вакиллари, 8 таси — бошқа ассоциациялар ва фондлар вакиллари, 11 таси — Франциянинг денгиз ортидаги департаментлари ва ҳудудларининг иқтисодий ва ижтимоий фаолияти вакиллари, 4 таси — ёшлар ва студентларнинг вакиллари, 15 таси — ижтимоий, маданият, спорт ва фан соҳаларида, ижтимоий турар жой, ногиронлиги бўлган фуқаролар ва пенсионерлар манфаатини илгари суриш бўйича малакали мутахассислар;

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш масалалари бўйича 33 аъзо, шу жумладан, 18 таси — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида амал қилаётган бирлашма ва фондларнинг вакиллари, 15 таси — барқарор ривожланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида малакали мутахассислар, шу жумладан, уч нафари ушбу соҳаларда фаол иш олиб бораётган компанияларнинг бизнес-етакчиларидир.

Франция ҳукумати Кенгаш ишида иштирок этиш учун тегишли кўникмага эгаллиги асосида танланган 72 нафар жамоатчилик арбобини тайинлаши мумкин.

Кенгашнинг барча аъзолари мандатларининг бутун муддати давомида ўзларининг одатдаги касбий ва касаба уюшма вазифаларини бажаришни давом эттиради. Улар парламент аъзоларининг маошининг учдан бир қисмига тенг иш ҳақи олади. Бунга ваколат харажатлари учун маблағ қўшилади. Улар парламент аъзоси дахлсизлигидан фойдаланади.

Кенгаш аъзолари Кенгаш раиси ва Бюронинг бошқа аъзоларини сайлайди. Раис Бюронинг бошқа аъзолари ва Бош котибият билан биргаликда Кенгаш ишини ташкил этиш учун масъулдир. Бюро Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгашнинг коллегиял раҳбар органи ҳисобланади. Унга кенгашнинг 14 тадан 18 тагача аъзоси киради, улар орасида: раис, унинг тўртта ўринбосари, икки квестор, тўрт котиб бор. Бюронинг таркиби имконияти борича Кенгаш таркибига мутаносиб бўлади. Бюро яширин овоз бериш йўли билан икки ярим йилгача муддатга сайланади.

Ҳукумат ҳар йили Кенгашга унинг тавсиялари қандай бажарилганлигини маълум қилади. Кўпгина ҳужжатлар Иқтисодий, ижтимоий ва экологик кенгаш давлат ҳокимияти органларига кўрсатаётган реал таъсирини баҳолаш ҳамда Кенгашнинг тавсиялари етарлича тез-тез бажарилаётганлиги тўғрисида хулоса чиқариш имкониятини беради.

Жамоатчилик кенгашларини таъсис этиш

Давлат қарорларини қабул қилиш жараёнида жамоатчиликнинг иштирок этиши масалалари турли мамлакатларда жамоатчилик иштироки масалаларини тартибга соладиган конституциялар, маъмурий қонунлар ёки кодекслар, махсус норматив ҳужжатлар, шунингдек, давлат органлари фаолиятининг регламентлари, давлат билан ноҳукумат ташкилотларининг ўзаро иш олиб бориши концепцияларида тартибга солинади.

Аниқ бир жамоатчилик кенгашларини миллий, маҳаллий ҳокимият органлари, декретлари, ҳузурида тегишли жамоатчилик кенгаши ташкил этиладиган мансабдор шахс қарорлари ёки буйруқлари асосида ташкил этиш амалиёти жуда кенг тарқалган.

Муайян жамоатчилик кенгашини ташкил этиш имконияти махсус норматив ҳужжатларда кўзда тутилган бўлиши мумкин. Масалан, Чехия Президенти томонидан 2001 йил 10 июлда қабул қилган Миллий озчиликни ташкил этганларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳужжат ва айрим ҳужжатларга тузатишларда миллий озчиликни ташкил қилувчилар жамоатчилик, минтақа ёки умуман давлат даражасида маданий, ижтимоий ва иқтисодий турмушда ҳамда жамоатчилик ишларида, айниқса махсус ҳуқуқий қарорларга асосланган миллий озчиликни ташкил қилувчилар қўмитаси орқали фаол иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланади.

Польшада “Ижтимоий-фойдали фаолият тўғрисида”ги қонунга асосан Ижтимоий-фойдали фаолият бўйича кенгаш ташкил этилган. Унинг вазифаси “Ижтимоий-фойдали фаолият ва кўнгиллилар тўғрисида”ги қонун ижросини назорат қилишни амалга оширишдан иборатдир. Бу, масалан, ижтимоий-фойдали фаолият ва кўнгиллиларга тааллуқли қонунлар ва қонун лойиҳаларини қўллаш давомида пайдо бўладиган муаммолар бўйича ўз мулоҳазаларини шакллантириш, шунингдек, ижтимоий-фойдали ташкилотлар тўғрисида ахборотни тўплаш ва таҳлил этиш орқали амалга оширилади.

Истисно ҳолатларда ижтимоий кенгашларнинг ташкил этилиши Конституцияда кўзда тутилган бўлиши мумкин. Бунга давлат ҳокимияти органлари ҳузурида маслаҳат органи сифатида амал қиладиган Иқтисодий ва ижтимоий кенгашни ташкил этиш Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган Франция мисол бўла олади.

Жамоатчилик кенгашининг батафсил таркиби, вазифалари ва иш тартиби қоида бўйича, устав, қоидалар ёки Кенгаш регламенти каби ички норматив ҳужжатларда ўрнатилади.

Турли мамлакатлардаги қонунчилик ва жамоатчилик кенгашлари фаолияти амалиётининг таҳлили жамоатчилик кенгашлари таъсири чегараланганлигининг асосий сабабларидан бири — улар фаолиятини тартибга соладиган қонунчилик ёки қонун ҳужжатларининг мавжуд эмаслиги, шу жумладан, бундай кенгашлар фаолиятининг фақат идоровий ҳужжатлар билан тартибга солиниши чегараланганлигидан далолат беради.

Жамоатчилик кенгашларини шакллантириш тартиби ва таркиби

Жамоатчилик кенгаши жамоатчиликнинг оммавий ваколатли органи ҳисобланиб, унинг биринчи навбатдаги вазифаси жамоатчилик манфаатлари кўзлаб давлат сиёсатига таъсир кўрсатишдир. Турли мамлакатларнинг қонунчилиги жамоатчилик кенгашларини шакллантиришга қуйидаги учта асосий ёндашувни мустақкамлаб қўйган:

- жамоатчилик кенгашларининг аъзоларини сайлаш;
- жамоатчилик кенгашлари аъзоларининг давлат органлари томонидан тайинланиши;
- жамоатчилик кенгашларида аъзоликка билдирги тартибида эга бўлиш.

Кўпчилик жамоатчилик кенгашлари аъзоларининг бир қисми давлат органлари, бошқа қисми жамоатчилик тузилмалари томонидан тайинланадиган аралаш тизим асосида шакллантирилади. Масалан, Россия Федерациясининг Жамоатчилик палатаси уч тенг сонли бўлган гуруҳдан иборат 168 та аъзога эга. Уларнинг 40 нафар аъзоси Россия Федерацияси Президенти томонидан тасдиқланади, 85 нафар аъзо — минтақавий жамоатчилик палаталарининг вакиллари, 43 нафар аъзо — Россия жамоатчилик бирлашмаларининг аъзоларидир.

Хоҳлаган ҳар бир кишининг жамоатчилик кенгашида иштирок этиш учун номзодини ўзи кўрсатиш имконияти амалиёти кенг ёйилган. Кенгаш аъзоларини давлат органлари томонидан тайинлаш, кўпчилик чет эл мамлакатларининг қонунчилигида ахборот ва маслаҳат ваколатларига эга эксперт кенгашлари учун хосдир. Бироқ ҳатто бу ҳолатда ҳам Кенгаш аъзоларини тайинлаш учун кўпинча жамоатчилик тузилмаларининг тавсиялари талаб қилинади. Масалан, Даниянинг Ногиронлиги бўлганлар бўйича кенгаш Ижтимоий ишлар вазирлиги томонидан тайинланган раис ва 14 аъзодан иборатдир. Кенгашнинг етти аъзоси Даниянинг ногиронлиги бўлганлар ташкилоти кенгаши, битта аъзо — Дания графлиги кенгашларининг ассоциацияси, биттаси — Дания Маҳаллий маъмурлар миллий ассоциацияси, биттаси — Копенгаген шаҳри ва Фредериксберг маҳаллий маъмурлари, биттаси — Таълим вазирлиги, биттаси — Соғлиқни сақлаш вазирлиги, биттаси — Меҳнат вазирлиги ва биттаси — Ижтимоий ишлар вазирлиги тавсияси бўйича тайинланади.

Жамоатчилик кенгашларининг таҳлили жамоатчилик кенгаши аъзоларини сайлаш энг самарали ёндашиш эканлигидан далолат беради, чунки бунда жамоатчиликни кенгашга ишончи ортади, айна пайтда кенгаш тартиби шаффофроқ бўлади. Жамоатчилик кенгашлари аъзоларига таркиби сайловчиларникидек, қоида бўйича, амалда барча мамалакатларда муайян ёшга етган, одатда, 18 ёшдаги ва шу давлатнинг фуқароси сайловчи бўлади. Бироқ жамоатчилик кенгаши вазифаларига боғлиқ равишда бўлажак аъзолар доираси кенгайтирилиши мумкин, яъни улар фуқаро бўлмаслиги ёки балоғат ёшига етмаган бўлиши мумкин.

Ташкилот фаолиятининг янада самарали бўлиши учун норматив ҳужжатларда уларда аъзоликка қўшимча чеклашлар жорий этилиши мумкин. Масалан, Германияда 1992 йил 8 апрелдаги Кенгашни ташкил этиш тўғрисидаги умумий декрет билан Атроф-муҳитда глобал ўзгаришлар бўйича маслаҳат кенгашининг аъзолари Ҳукумат (федерал) билан ёки Федератив Республиканинг ёхуд Ўлканинг ҳуқуқий корпорацияси, ёки ижтимоий (давлат) хизмати, ёхуд омма ҳуқуқининг юридик шахси (университет профессорлари ва илмий-тадқиқот институтларининг штатдаги ходимларидан ташқари) боғлиқ бўлиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилган. Улар, шунингдек, ёлланма ходимлар ёки иш берувчиларни бирлаштирадиган иқтисодий ассоциациялар ёки ташкилотлар билан ёхуд улар орқали ўз манфаатлари учун домий хизматдагилар ёки бизнес вакиллари бўлиши мумкин эмас. Улар, шунингдек, Кенгашга аъзо бўлиб тайинлашдан аввалги бир йил мобайнида ана шундай лавозимларни эгаллаган бўлишлари керак.

Россияда Россия Федерациясининг Президенти, Парламент ва Ҳукумат аъзолари, судьялар, Россия Федерациясида давлат лавозимида бўлган бошқа шахслар, суд қарори асосида нолайиқ деб топилган шахслар, судланганлар, икки давлат фуқаролигига эга бўлганлар Жамоатчилик палатасининг аъзолари бўлиши мумкин эмас.

Жамоатчилик кенгаши аъзоларини сайлаш тартиби Кенгашни шакллантириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлишига қарамасдан унда давлат органлари ва жамоатчилик вакилларининг нисбати масаласини аниқ ҳал қилиш муҳим ҳисобланади. Жумладан, Чехия Республикаси Ҳукуматининг 1994 йил 11 майдаги 259-сон “Чехия Республикаси Ҳукуматидаги Миллий озчиликлар кенгаши тўғрисидаги ҳужжат” қарорига мувофиқ, Кенгаш Раисдан (Ҳукуматнинг вазири), Раис ўринбосари ва қолган қуйидаги аъзолардан иборат бўлади:

- 1) озчиликни ташкил қилувчи миллатлар аъзолари ташкилотининг тавсияси бўйича ҳар бир озчиликни ташкил қилувчи миллатдан сайланган аъзолар ёки ўзлари муайян озчиликни ташкил қилувчи миллат аъзоси бўлган озчиликни ташкил қилувчи миллатлар масалалари бўйича мутахассислардан;
- 2) вазирликлар: Молия вазирлиги, Маданият вазирлиги, Меҳнат ва ижтимоий ишлар вазирлиги, Таълим, ёшлар ва ижтимоий таълим вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги ва Ташқи ишлар вазирлигининг вазир ўринбосари даражасидаги миллий масалаларга алоқадор вакилларида ёки вазирликларнинг доимий ўринбосари даражасида;
- 3) Чехия Республикаси Парламентининг Палата раиси таклифи бўйича сайланган Депутатлар палатаси вакилидан;
- 4) Республика Президентининг Бюроси раҳбари таклифи бўйича сайланган ушбу Бюро вакилидан.

Россия Федерациясининг Жамоатчилик палатаси “Россия Федерация-

сининг Жамоатчилик палатаси тўғрисида”ги Федерал қонунга мувофиқ шакллан-тирилган. Жамоатчилик палатаси аъзолари ҳар уч йилда сайланади ҳамда фуқароларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини ҳисобга олиш, давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишда уларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, шунингдек, ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш мақсадларида фуқароларнинг давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари билан биргаликда иш олиб боришни амалга оширади.

Жамоатчилик палатаси, шунингдек, “Мажбурий сақланадиган жойлардаги шахсларнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва мажбурий сақланадиган жойлардаги шахсларга ёрдам кўрсатишни таъминлаш устидан жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Федерал қонунга мувофиқ, жамоатчилик кузатув комиссияларини шакллантириш бўйича ишларни мувофиқлаштиради. Жамоатчилик палатаси ва Давлат Думаси қонун лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасини ўтказиш мақсадларида ахборот бўйича ҳамкорлик ва ўзаро иш кўриш тўғрисидаги битимни имзоладилар. Ижтимоий жиҳатдан муҳим бўлган барча қонун лойиҳалари мажбурий тартибда Жамоатчилик палатасининг экспертизасидан ўтказилади.

Палата ўз фаолиятида турли: жамоатчилик эшителилари, давра суҳбатлари, сайёр мажлислар ва бошқа шакллардан фойдаланади. Ҳар йили бир неча юзлаб оммавий тадбирлар ўтказилади. Ялпи мажлислар Палатанинг барча аъзоларини тўплайди. Уларда мамлакатни ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг энг муҳим масалалари кўриб чиқилади.

Палата Жамоатчилик палатасининг Котибини ва унинг ўринбосарларини сайлайди, ишчи органлари — комиссиялар ва ишчи гуруҳларини шакллантиради. Ҳар йили Россия Федерациясида фуқаролик жамиятининг ҳолати тўғрисидаги маъруза тайёрланади. Палата халқаро ҳамкорликни фаол ривожлантирмоқда. Жамоатчилик палатаси ташкил этилган пайдан бери турли мамлакатлардаги фуқаролик жамиятининг шу каби институтлари билан ҳамкорлик тўғрисида йигирма бештадан кўп меморандум ва битимлар имзоланган. 2011 йилдан бери Россия Федерациясининг Жамоатчилик палатаси Халқаро иқтисодий ва ижтимоий кенгашларнинг ассоциацияси Раёсатига киради.

Жамоатчилик кенгашларининг фаолиятини ташкил этиш ва уларни молиялаштириш

Жамоатчилик кенгашларининг қарорлари улар фаолиятининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, қоида бўйича, тавсиявий хусусиятга эга. Қатор мамлакатларнинг қонунчилиги жамоатчилик кенгашлари қарорларининг тавсияси хусусиятига аниқлик киритар экан, уларни тартибга солиш ҳамда жамоатчилик кенгашлари ҳуқуқлари

ва давлат органларининг уларга нисбатан мажбуриятларини чегаралаб қўйишга аниқ ёндашади. Кенгашлар таклифларининг тавсиявий хусусиятига қарамасдан, қатор мамлакатларнинг қонунчилиги улар давлат органлари томонидан кўриб чиқилиши шарт эканлигини кўзда тутди. Масалан, Украинанинг қонунчилиги тегишли соҳада давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш бўйича жамоатчилик кенгашларининг таклифлари кўриб чиқилиши шарт эканлигини белгилайди.

Фақат айрим ҳолатлардагина қонунчилик жамоатчилик кенгашлари қарорлари мажбурий хусусиятига эгаллигини мустақамлаб қўйган. Бунга Россия Федерацияси Жамоатчилик палатасининг парламент палаталарининг ялпи мажлислари, ҳукумат мажлислари, ижроия ҳокимият тегишли федерал органларининг ҳайъатлари мажбурий равишда кўриб чиқишлари керак бўлган қонунлар, норматив ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг экспертизалари натижалари бўйича хулосаси бунга мисол бўла олади.

Жамоатчилик кенгашлари, қоида бўйича, ўзлари шакллантирган бутун муддат давомида доимий асосда иш олиб боради. Норматив ҳужжатлар, шу жумладан, ушбу кенгашларнинг уставлари ва регламентлари мажлислар ўтказиш, кенгашлар томонидан қарорлар қабул қилиш тартибларини етарли даражада батафсил ўрнатади. Жамоатчилик кенгашларининг фаолияти кўпинча ўзлари ташкил этган органларнинг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда ташкил этилади.

Кенгаш таркибига сайланган жамоатчилик вакиллари ўзларининг фаолияти учун, одатда, маош олмайди. Шунингдек, жамоатчилик кенгашлари аъзоларининг кенгаш фаолиятида иштирок этишлари билан боғлиқ харажатлари қопланиши мумкин. Германияда Атроф-муҳитда глобал ўзгаришлар бўйича маслаҳат кенгашининг аъзолари компенсация, шунингдек, сафар билан боғлиқ харажатлар учун қўшимча компенсация олади.

Жамоатчилик кенгашлари фаолиятини молиялаштириш ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим масаласи ҳисобланади, чунки бу бевосита ушбу органнинг мустақиллиги масаласи билан боғлиқдир. Кўпчилик давлатларнинг қонунчилиги жамоатчилик кенгашларининг фаолияти тегишли даражадаги бюджет маблағлари ҳисобига таъминланишини кўзда тутди. Айни пайтда Чехияда Чехия Республикаси Ҳукумати ҳузуридаги Озчиликни ташкил қилувчи миллатлар кенгаши аъзоларининг транспорт харажатлари Чехия Республикаси Президенти идорасининг бюджет маблағларидан қопланади. Ҳузурларида ташкил этилган органлар кўпинча қонунчиликка мувофиқ уларнинг моддий-техникавий базасини таъминлайди. Айни пайтда баъзи мамлакатларда жамоатчилик кенгашлари молиявий жиҳатдан давлат органларидан мустақилдир. Масалан, Россия Федерацияси Жамоатчилик палатасининг ташкилий, ҳуқуқий, таҳлилий, ахборот, ҳужжат, молиявий ва моддий-техник таъминоти федерал ғазначилик муассасаси ҳисобланган Жамоатчилик палатаси аппарати томонидан таъминланади.

Турли мамлакатларда жамоатчилик кенгашлари тўғрисидаги қонунчилик таҳлили жамоатчилик кенгашлари фаолиятини шакллантириш ва таъминлаш масалалари турлича ҳал этилишини кўрсатади. Кенгашларни ташкил этиш ва фаолиятини йўлга қўйиш шундай тартибга солиниши керакки, уларнинг қарорлари давлат органларидан холис ва мустақил бўлиши керак. Германияда Атроф-муҳитдаги глобал ўзгаришлар бўйича маслаҳат кенгашининг мустақиллиги норматив даражада ўрнатилган. Кенгашни таъсис этиш тўғрисидаги умумий декретда кенгашнинг топшириқларини бажариш бўйича фаолияти ушбу Декрет томонидан тартибга солиниши, бошқа масалаларда эса Кенгаш мустақил эканлиги ўрнатилган.

Давлат билан фуқаролик жамияти тузилмалари ўртасидаги ҳамкорликни ҳуқуқий тартибга солишнинг чет эл тажрибаси жуда турличадир. Бу тўла равишда ана шундай ҳамкорликнинг институционал шакллантириш шакли бўлган жамоатчилик кенгашларига ҳам тааллуқлидир.

Шуни таъкидлаш керакки, давлат бошқаруви тизимидаги турли жамоатчилик институтлари ва жамоатчилик назоратининг шаклланиш жараёнларида бошқарувнинг турли шакллари, сиёсий тизимнинг, жамият ва давлат ўзаро муносабатларининг ички давлат хусусиятларида фуқаролик жамиятини янада ривожлантиришга ёрдам берадиган жамият билан давлат томонидан янада сифатли давлат хизматлари тақдим этиш масалалари бўйича келишув, мулоқотга тайёрлик кузатилмоқда.

Жамоатчилик институтларини ривожлантиришнинг халқаро тажрибасини тадқиқ этиш жиҳатидан **Халқаро иқтисодий ва ижтимоий кенгашлар ва шу каби муассасалар ассоциацияси** (AICESIS) алоҳида эътиборга моликдир. Ассоциациянинг таъсис мажлиси 1999 йил июль ойида Порт-Луи (Маврикия Республикаси) бўлиб ўтди. Унинг қароргоҳи Брюсселда (Бельгияда) жойлашган. Даставвал Ассоциация таркибига 24 ташкилот ва учта ташкилот ассоциациянинг доимий аъзолари мақомида кирган. Бугунги кунда Ассоциация Осиё, Африка, Европа ва Жанубий Америкадаги 71 та мамлакат фуқаролик жамияти институларини бирлаштиради ва унинг таркиби ҳар йили кенгаймоқда.

Ассоциацияда аъзолик барча аъзо ташкилотларнинг мустақиллигини тенг ҳурмат қилиш принципига асосланган. Ассоциация ўз фаолиятида қуйидаги асосий мақсадларга амал қилади:

- аъзо ташкилотлар ўртасида ва кейинчалик барча иқтисодий ва ижтимоий шериклар ўртасида мулоқот ва фикрлар/энг яхши амалиётлар алмашишни рағбатлантириш ва чуқурлаштириш;
- маслаҳат функцияларини ривожлантиришга, жамоатчилик-фуқаровий мулоқотни ва кенгроқ маънода уч томонлама ижтимоий шерикликни ҳамда фуқаролик жамиятининг бошқа таркибий тузилмаларига ҳақиқий барқарор демократлаштириш ва ҳозирги даврда самарали бошқарувнинг ажралмас шартли сифатида кўмаклашиш;

- учрашувларни ташкил этиш, амалий тавсияларни ишлаб чиқиш ва бундай маслаҳат тузилмаларининг мавжудлиги афзалликлари тўғрисида ахборотларни тарқатиш орқали ҳозирги пайтда ижтимоий ва иқтисодий кенгашлар бўлмаган мамлакатларда улар ташкил этилишини рағбатлантириш;
- ассоциацияга аъзо давлатлар, уларнинг ваколатхоналари самарали фаолият кўрсатишлари учун шароит яратиш ҳамда ассоциация доимий кузатувчи мақомига эга бўлган Халқаро меҳнат ташкилоти ва БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши каби халқаро ташкилотларнинг фаолиятида иштирок этиш;
- ниҳоят, глобал кўламда БМТ ва Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, шунингдек, ХМТнинг барча аъзолари томонидан тан олинган меҳнат соҳасидаги туб асосий принциплар ва ҳуқуқларга мувофиқ инсониятнинг гуллаб-яшнаши ва иқтисодий тараққиётга кўмаклашиш.

Назорат саволлари:

1. Чет эл мамлакатларининг амалиётида жамоатчилик назоратининг қайси асосий шакллари мустаҳкамлаб қўйилган?
2. Ноҳукумат ташкилотлари қонун ижодкорлиги жараёнида қандай иштирок этади?
3. Хорижий мамлакатларда жамоатчилик кенгашларининг қарорлар қабул қилиш жараёнидаги роли қандай?

ИККИНЧИ МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

§1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг жамоатчилик назоратини ривожлантириш бўйича асосий қоидалари

Ҳозирги пайтда дунёда икки юзтага яқин мустақил давлат бор. Уларнинг ҳар бири ўз конституциявий-ҳуқуқий ривожланиш хусусиятларига эгадир. Лекин барча мамлакатлар учун хос бўлган умумий белгиларни, конституциявий ривожланиш тенденцияларини аниқлаш мумкин. Конституциялар демократиянинг энг муҳим институтидир. Ҳозирги маънода улар XVIII аср охирида пайдо бўлган. Ҳозиргача амал қилиб келаётган биринчи Конституция 1787 йилда АҚШда пайдо бўлди. XVIII асрнинг 90-йилларида Францияда (1791 ва 1793 йиллар) ва Польшада (1793 йил) ҳам Конституциялар қабул қилинган. Ҳозирги пайтда амалда жаҳоннинг барча мамлакатлари ўз Конституцияларига эга.

Конституция (лотинча: *constitutio* — ўрнатиш, тузилма) — моддий маънода, энг аввало, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини эълон қиладиган ва кафолатлайдиган, шунингдек, конституциявий тузум асослари, марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг бошқарув шакллари ва ҳудудий тузилиши, уларнинг ваколатлари ва ўзаро муносабатлари, давлат рамзлари ва пойтахтлари белгилаб қўйиладиган ёзилган ҳужжат, ҳужжатлар ёки конституциявий одатлардир.

Конституция — қадриятлар, институтлар ва Конституциявий тузумнинг нормалари, ижтимоий алоқалар ва давлат ҳокимияти муносабатларини давлат-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий расмий мустаҳкамлаб қўйиладиган энг олий ҳуқуқий шаклдир. Конституция — давлатчиликнинг энг муҳим белгисидир¹.

Конституция миллий ҳуқуқий тизимдаги алоҳида ўрни туфайли ҳар бир давлат ҳаётида улкан роль ўйнайди. Конституцияни жуда умумий тарзда олий ҳуқуқий кучга эга бўлган ҳамда давлатни ташкил этиш асосларини ва давлат билан фуқаро ўзаро муносабатларини, шунингдек, фуқаролик жамиятининг институтларини тартибга соладиган ҳуқуқий ҳужжат (ёки ҳуқуқий ҳужжатлар жамланмаси) сифатида белгилаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларининг тўғридан-тўғри амал этиши — бу бевосита конституциявий қоидалар асосида қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органларидаги фаолият ҳал қилинадиган ижтимоий муносабатларни реал тартибга солишга қодирлиқдир. Конституциянинг

¹ Энциклопедический юридический словарь // под общ. ред. В. Е. Крутских. — М.: ИНФРА-М, 1998. 368 с.

тўғридан-тўғри амал этиши унга аниқлик киритадиган ва ривожлантирадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжудлигидан қатъи назар амалга оширилиши шартлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бевосита амал қиладиган асосий, принципал қоидаларни мустаҳкамлаб қўяди, айти пайтда бу бошқа қонунчилик ҳужжатларида очиб берилади ва аниқлаштирилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қатор моддалари конституциявий нормаларни амалга ошириш тартибини белгилайдиган қонунлар қабул қилиниши заруратини кўрсатади. Кўпгина нормаларда қонунга тўғридан-тўғри ҳавола мавжуд бўлиб, бу ушбу нормани жорий қонунчилик билан муқаррар равишда боғлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқариш ҳуқуқини тақдим этади. Конституциянинг Муқаддимасида ишлатилган “Ўзбекистон халқи” тушунчасига Конституциянинг 2-, 7-, 8-, 9-, 10-моддаларида батафсил аниқлик киритилган.

2-моддада **“Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”** деб белгиланади.

7-моддада **“Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”** деб эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини қўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

8-моддада **“Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади”** дейилади. Бу тушунча Конституциянинг 9- ва 10-моддаларида ҳам қўлланилади.

9-моддада **“Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади”** деб кўрсатилган.

10-моддада эса **“Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоатчилик бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас”** деган муҳим қоида мустаҳкамлаб қўйилган.

Шундай қилиб Муқаддимада қўлланилган “Ўзбекистон халқи” тушунчаси Конституциянинг асосий матни қоидалари билан қалин ўзаро боғлиқдир. Унда давлат, жамият ва фуқаролар ўзаро муносабатларининг аниқ ҳуқуқий тавсифи берилади.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак ва бу ҳақиқатни

аввало барча бўғиндаги раҳбарлар яхши тушуниб олиши зарур” деб аниқ ва лўнда таъкидлаган¹.

Конституцияда қўлланилган **“инсон ҳуқуқлари”** тушунчаси унинг энг мазмунли қисми ҳисобланади, чунки бу энг аввало Конституциянинг 13-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган ва ўзининг энг чуқур таърифини топган: **“Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.**

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади”.

Конституциянинг 18-моддасида инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг асосий принципи, инсонни қандай бўлмасин белги бўйича камситишга йўл қўймаслик принципи мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу модда қуйидагиларни ўрнатади: **“Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.**

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт”.

Инсон ҳуқуқлари барча тоифаларини бусиз таъминлашнинг имконияти бўлмаган навбатдаги принцип Конституциянинг 19-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унда **“Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас”** деб эълон қилинади.

Инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликлари давлатга ҳам, жамиятга ҳам, бошқа шахсларга ҳам зарар етказмаслиги керак ва бу муҳим принцип Конституциянинг 20-моддасида қуйидаги таҳрирда мустаҳкамлаб қўйилган: **“Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт”.**

“Инсон ҳуқуқлари” тушунчаси иккинчи бўлимда, яъни бевосита VII бобда (**шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар**), VIII бобда (**сиёсий ҳуқуқлар**), IX бобда (**иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар**), ва X бобда (**инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари**) янада ривожлантирилган. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг алоҳида жиҳатлари, шунингдек, Конституциянинг XII–XV бобларида тартибга солинади.

¹ Қаранг: Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабр.

1992 йилги Конституция мустақил Ўзбекистон Республикасининг **демократия ва ижтимоий адолат идеалларига содиқлигини мустаҳкамлаб қўйди ҳамда устувор вазифа сифатида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш** вазифасини белгилади. Ушбу қоидалар Конституциянинг матнида ва Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида батафсил очиб берилган.

Конституцияга мувофиқ давлатнинг **демократик** хусусияти Ўзбекистонда ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи унинг кўп миллатли халқи эканлиги ва у бу ҳокимиятни ҳам бевосита, ҳам демократик асосда шакллантириладиган давлат ҳокимияти органлари орқали амалга ошириши орқали таъминланади. **Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.**

Давлатнинг ҳуқуқий эканлиги мамлакатнинг Асосий Қонунига кўра, давлатни ташкил этиш ва фаолиятида сиёсий мақсадга мувофиқлик ҳамда идоровий қарашлар эмас, балки қонун устунлиги принципи устуворлигини англатади. **Ҳуқуқий давлат Конституция ва қонун нормаларининг устунлиги, давлат томонидан шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари сўзсиз таъминланишидан келиб чиқади.**

Ўзбекистонда давлат **инсонпарвар** эканлигининг тасдиқланиши унинг жамиятга, ҳар бир аниқ инсонга хизмат қилишини, ижтимоий адолат ва қонунчилик принциплари асосида инсон тўғрисида ғамхўрлик қилишини, давлат иқтисодий тизими ривожланишининг тадрижийлигини, асосий мақсади инсон ва жамият фаровонлигини таъминлаш эканлигини англатади².

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг энг машҳур қоидаси **давлат томонидан халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормалари устунлигини тан олишидир.**

Ушбу қоида Конституциявий принцип сифатида Ўзбекистон учун катта аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти бўлди, жаҳондаги турли давлатлар билан тўғридан-тўғри дипломатик муносабатлар ўрнатиш, сиёсий, иқтисодий ва маданий хусусиятга эга халқаро ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва уларни қабул қилишда иштирок этиш, миллий манфаатлар нуқтаи назаридан муҳим халқаро ҳуқуқ нормалари ва принципларига қўшилиш, шунингдек, халқаро ташкилотларнинг фаолиятида фаол иштирок этиш имкониятига эга бўлди.

Кейинги пайтда халқаро ҳуқуқни тартибга солиш жиддий равишда кенгайганлиги муносабати билан давлатлараро ҳамкорлик масалаларини тартибга соладиган нормалар эмас, балки уларнинг ички давлат муносабатлари соҳасига таъсирини тартибга солиш кучайди. Миллий ҳуқуқни тартибга солиш соҳасининг муайян

² Қаранг: Саидов А., Бакаева Ф. Конституция Республики Узбекистан и права человека: от норм к реализации. — Т., 2010, С. 14–20.

қисмлари ҳам ички давлат, ҳам давлатлараро нормалар иштирокида биргалиқда тартибга солиш объекти сифатида қарала бошланди. Уларнинг чамбарчас бўлиши тобора уйғун бўлиб бормоқда. Уларнинг ҳаммаси умумий манба — давлатнинг турли қўламдаги оммавий ишларни келишилган ҳолда ҳал этиш суверен иродасидан келиб чиқади.

Бугунги кунда давлатлар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз ҳудудида халқаро ҳуқуқий кўрсатмаларни амалга ошириш йўллари ва воситаларини танлашда улар ички давлат ҳуқуқи томонидан нақадар тартибга солинганлиги ва халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинмаганидан келиб чиққан ҳолда эркиндир¹.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик йилларида 200 дан ортиқ кўп томонлама халқаро ҳужжатларга қўшилди, уларнинг 70 таси инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масалаларига бевосита тааллуқлидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида **инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликни ривожлантиришнинг асосий принциплари — инсон ҳуқуқларини давлат органлари томонидан таъминлаши** ҳисобга олинadиган қуйидаги принциплар белгилаб қўйилган:

- барча фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эгаллиги, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун ва суд олдида тенглиги (18-модда);
- имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши (18-модда);
- фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлиги, уларнинг суд қарорисиз бундан маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч кимнинг ҳақли эмаслиги (19-модда);
- Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлаши (22-модда);
- чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланиши (23-модда);
- ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгаллиги (қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмаслиги) (25-модда);
- ҳеч кимнинг қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмаслиги (26-модда);
- ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмаслиги (26-модда);

¹ Батафсилроқ қаранг: Понятие национальной и международной правовых систем // Журнал российского права. 2004, №11 С. 98–112.

- ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эғалиги (27-модда);
- ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмаслиги (27-модда);
- фуқароларнинг мамлакат ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эғалиги (қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир) (28-модда);
- ҳар кимнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эғалиги (қонун билан белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир) (29-модда);
- (фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эғалиги (32-модда);
- Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказилишининг таъминланиши (33-модда);
- озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмаслиги (34-модда);
- қонун асосида ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эғалиги (35-модда);
- қонун томонидан омонатларнинг кафолатланиши (36-модда);
- қонун асосида ишсизликдан ва мажбурий меҳнатдан ҳимояланиш ҳуқуқининг таъминланиши (37-модда);
- давлат томонидан дам олиш, ижтимоий таъминот таъминланишининг кафолатланиши (38-, 39-моддалар);
- давлат органлари ва мансабдор шахслар устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқининг кафолатланиши (44-модда);
- иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишининг кафолатланиши (53-модда).

Юқорида қайд қилинган нормалар — Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш принциплари давлатнинг фуқароларга ўз ҳуқуқлари ва эркинликларни амалга оширишда шароитлар ва имкониятлар яратиши юзасидан мажбуриятларидир. Мамлакат Конституцияси ва қонунларида мустаҳкамлаб қўйилган шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятлари биргаликда уларнинг ҳуқуқий мақомини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлат органлари фаолиятини ташкил этиш ва фуқароларнинг давлатни бошқаришда иштирок этишининг демократик принципларини ўрнатади. Давлат аппаратини ташкил этиш ва унинг фаолияти принциплари дейилганда, давлатнинг тузилиши ва амал этиши асосидаги энг муҳим ҳал қилувчи ғоялар

ва қоидалар тушунилади. Улар давлат органларининг моҳияти, ижтимоий мазмуни, асосий мақсадлари ва вазифаларини очиб беради. Давлат аппаратини ташкил этиш ва унинг фаолияти принциплари фақат давлат органларига эмас, балки мансабдор шахслар ва давлат хизматчиларига қўйиладиган умумий талабларни қамраб олган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслари фаолиятининг қуйидаги қатор асосий принципларини мустақкамлаб қўйган:

2-модда — давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдидаги масъуллиги;

7-модда — халқ ҳокимияти принципи;

9-модда — халқнинг жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини муҳокама этишда референдум орқали иштирок этиши принципи;

11-модда — ҳокимият бўлиниши принципи;

13-модда — инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари устунлиги принципи;

14-модда — ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари;

15-модда — Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги принципи;

16-модда — қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар принципларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституция принципларига мувофиқлиги принципи;

58-модда — давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоатчилик бирлашмалари фаолиятига аралашмаслик принципи;

61-модда — диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмаслик пинципи;

67-модда — оммавий ахборот воситалари цензурасига йўл қўйилмаслиги принципи;

166-модда — суд ҳокимиятининг мустақиллиги принципи ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқаролик жамиятининг таърифи берилмаган бўлса ҳам унда фуқаролик жамияти институтларини ташкил этиш ва фаолиятининг ҳуқуқий асослари, уларнинг давлат билан ўзаро иш олиб бориш принциплари белгиланган.

Конституция қуйидагиларни ўрнатади:

- касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоатчилик бирлашмалари қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилади;
- Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг,

- миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг, жамоатчилик бирлашмаларининг ҳамда махфий жамиятлар ва уюшмаларнинг тузилиши ва фаолияти тақиқланади;
- жамоатчилик бирлашмалари ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятларга эга, давлат уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди;
 - давлат органлари ва мансабдор шахслар жамоатчилик бирлашмаларининг фаолиятига аралашса-да, ўз навбатида жамоатчилик бирлашмалари давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашмайди;
 - сиёсий партиялар ўз фаолиятларини молиявий таъминланиш манбалари ҳақида Олий Мажлисга ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошкора ҳисоботлар бериб туради;
 - давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди;
 - жамоатчилик бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилади;
 - сайловларнинг тартиби, ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил қилиш ва уларнинг ваколатлари қонун билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги ва амалиёти Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси 29-моддасининг ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоатчилик тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши кераклиги тўғрисидаги қоидага тўлиқ мосдир.

Ўзбекистон Республикасининг қонунларида давлат томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳуқуқий чегараланишининг аниқ талаблари ўрнатилган. Улар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

биринчидан, чегаралашлар фақат қонунга асосланади;

иккинчидан, чегаралашлар фақат демократик жамиятда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, ахлоқ талаблари, жамоатчилик тартиби ва умумий фаровонликни таъминлаш мақсадларида амалга оширилади. Бунда ҳуқуқ ва эркинликларни чегаралашга фақат истисно ҳолатларда йўл қўйилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишни тартибга солиш тартиби ва механизмларида фуқаролар айрим ҳуқуқ ва эркинликлари тоифаларини чегаралашнинг аниқ ва равшан шартлари ҳамда асослари ўрнатилган.

Мамлакат Конституциясида **инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш**нинг усуллари мустаҳкамлаб қўйилган.

Конституциянинг 35-моддаси ҳар бир шахсга бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқини тақдим этади. Консти-

туциянинг 44-моддаси эса ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоатчилик бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқини кафолатлайди.

Шикоятларни суд тартибида кўриб чиқиш мансабдор шахсларнинг ноҳуқуқий хатти-ҳаракатларидан муҳофаза қилишнинг ишонarli усули ҳисобланади. Бу суддаги ишлар идоравий таъсир ва манфаатлардан эркин бўлган судьялар томонидан кўриб чиқилиши, судда фуқаро тенг ҳуқуқли томон сифатида иштирок этиши ва ўз манфаатларини фаол ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгалигида ўзининг ифодасини топади. Фуқароларнинг органлар ва мансабдор шахслар қарорлари ва хатти-ҳаракатларига шикоятларини кўриб чиқишда суд ҳокимият органлари хатти-ҳаракатларининг қонунийлигини текширади, ноқонуний қарорларни бекор қилади ва айбдор шахсдан етказилган зарарни ундиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоидалари ва унинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига тааллуқли нормаларини қўллаш амалиётининг айрим жиҳатлари таҳлили қуйидаги хулосалар чиқариш имконини беради:

биринчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқаро ҳуқуқнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги, биринчи навбатда, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидаги қоидаларига тўла мосдир;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида қайд этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бутун жамланмаси: инсоннинг шахсий, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари мустаҳкамлаб қўйилган;

учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг халқаро аҳамияти шундан иборатки, унда демократик жамиятнинг олий қадрияти — инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати ҳамда бошқа ажралмас ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси Республикаси Конституциясида халқаро ҳуқуқнинг ҳам бевосита, ҳам миллий қонунчиликка имплементация қилиш орқали амалга ошириладиган умумэътироф этилган нормалари устунлиги принципи эълон қилинган;

бешинчидан, инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинишининг асосий усуллари ва воситалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-, 44-моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган. Уларда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини суддан ташқари ва суд шаклида ҳимоя қилиш кўзда тутилади;

олтинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида халқаро стандартлар ва асослар мужассамлашган. Уларда истисно ҳолатларда инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликлари чегараланиши мумкинлиги кўзда тутилган. Яъни, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 29-моддасининг ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини

демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда хурмат қилинишининг таъминланиши, ахлоқ, жамоатчилик тартиби, умум фаровонлигининг одилонга талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши кераклиги қонунда имплементация қилинган;

еттинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлат, шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг демократик принципларини белгилаб берди, ҳам алоҳида фуқаро, ҳам фуқаролик жамиятининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари кафолатини ўрнатди;

саккизинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси тўғридан-тўғри амал қиладиган ҳужжатдир, унинг қоидаларига амал қилиш барча давлат органлари ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир, унинг нормалари инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонунчиликка тўлиқ имплементация қилинган ҳамда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий соҳаларда босқичма-босқич амалга оширилмоқда;

тўққизинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига амал қилиш ва уларни ҳимоя қилишнинг барқарор ҳуқуқий асоси шакллантирилган. Уларда ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш механизмлари ва тартибларининг ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитлари белгиланган, шунингдек, мамлакатда жамоатчилик назорати институтининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан назорат қилиш учун зарур Конституциявий-ҳуқуқий омиллар белгиланган;

ўнинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги Конституциявий қоидалар Ўзбекистонда давлат, шахс ва жамият ривожланишида эришилган даражага мутаносиб бўлган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг пухта ўйланган миллий тизимини ташкил этиш имконини берди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси **“инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари — олий қадрият”** эканлигига асосланади (13-модда). Ушбу туб асосий кўрсатма Ўзбекистон конституциявий тузумининг асосларидан бири ҳисобланади. У Конституциянинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашдаги роли ва аҳамиятини белгилаб беради.

Назорат саволлари:

1. Конституциянинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамияти нимадан иборат?
2. Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқариш ҳуқуқини таъминлашга қайси конституциявий қоидалар таъсир кўрсатади?
3. Фуқаролар ҳуқуқларини чегаралашнинг асослари нимадан иборат?
4. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг қандай конституциявий воситалари мавжуд?

§2. Жамоатчилик назоратининг қонунчилик асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши инсон ҳуқуқлари соҳасида фаол қонунчилик фаолиятининг муқаддимаси бўлди.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликни яратиш — бу демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш хусусиятининг белгисидир. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро стандартларга мувофиқ қонунчиликни шакллантириш — бу узоқ давом этадиган ва доим такомиллашиб борадиган жараёндр.

Мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тизимини шакллантирган 18 та кодекс ва 900 тадан кўпроқ қонун қабул қилинди.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик қуйидаги энг муҳим йўналишлар бўйича қабул қилинди.

Биринчи йўналиш — фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликни яратишдир. Ушбу йўналиш доирасида виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги, таълим тўғрисидаги, фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар юзасидан судга мурожаат қилиш тўғрисидаги, муқобил хизмат тўғрисидаги ва бошқа қонунлар қабул қилинди.

Иккинчи йўналиш — фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини амалга оширишни таъминлайдиган қонунчиликни шакллантириш. Жамоатчилик бирлашмалари тўғрисидаги, сиёсий партиялар тўғрисидаги, оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги, Президент, Олий Мажлис, маҳаллий Кенгашларга сайловлар тўғрисидаги, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисидаги, касаба уюшмалар тўғрисидаги ва бошқа қонунлар қабул қилинди. Бу йўналишдаги қонунлар орасида мулк тўғрисидаги, тадбиркорлик тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, давлат уй-жой фондини давлат тасарруфидан чиқариш тўғрисидаги, меҳнат муҳофазаси тўғрисидаги, суғурта тўғрисидаги, бандлик тўғрисидаги, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ва бошқа қонунларни келтириш мумкин.

Давлат органлари, мансабдор шахслар ва давлат хизматчилари фаолиятини ташкил этишнинг конституциявий принципларини амалга ошириш аниқ, яхши ривожлантирилган, ҳаётнинг муттасил ўзгариб бораётган ва тобора ортиб бораётган талабларига жавоб берадиган қонунчилик томонидан таъминланмоқда. Ушбу қонунчилик юқоридаги принципларга амал этилиши таъминланадиган ташкилий-ҳуқуқий механизмлар ва тартибларга таянади.

Жумладан, **халқ ҳокимияти, давлат органларининг жамият ва фуқаролар олдидаги масъулияти, давлат масалаларини ҳал этишда фуқароларнинг иштирок этиши принципини амалга ошириш мақсадларида қонун чиқа-**

рувчи, ижро этувчи ва суд органлари фаолиятини тартибга соладиган Ўзбекистон Республикасининг қатор қонунлари қабул қилинган. Улар: 2012 йил 12 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”¹, 2012 йил 12 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”², 2017 йил 31 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”³ги конституциявий қонунлар; 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”⁴, 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”⁵, 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”⁶, 2000 йил 14 декабрдаги “Судлар тўғрисида”⁷, 2012 йил 24 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”⁸

-
- ¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 215-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.
 - ² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.
 - ³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 9-сон, 178-модда; 2003 й., 1-сон, 8-модда; 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 4-сон, 45-модда, 20-сон, 222-модда.
 - ⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.
 - ⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.
 - ⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 138-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 50-51-сон, 532-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда, 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.
 - ⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 10-модда; 2002 й., 1-сон, 20-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2007 й., 29-30-сон, 296-модда; 2009 йил, 52-сон, 553-модда; 2011 й., 16-сон, 162-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й., 6-сон, 249-модда; 2012 й., 38-сон, 433-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; 2017 й., 13-сон, 194-модда, 15-сон, 242-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 12.10.2018 й., 03/18/496/2043-сон.
 - ⁸ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2015 й., 32-сон, 2425-модда; 2016 йил, 39-сон, 457-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон. 19.04.2018 й. 03/18/476/1087-сон.

қонунлар; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси¹, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодекси², Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий-процессуал кодекси³, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси⁴ ва бошқа қонун ҳужжатларидир.

Юқорида қайд қилинган қонун ҳужжатлари қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларининг мақомларига аниқлик киритишга салмоқли ҳисса қўшди, улар фаолиятининг асосий принциплари, йўналишлари ва шаклларини тартибга солишни таъминлади.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ижтимоий ва давлат аҳамиятига эга масалаларини ҳал этишда иштирок этишлари тартибини белгилайдиган қатор қонунлар қабул қилинган. Улар — 2000 йил 14 декабрдаги “Қонунлар муҳокамасининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”⁵, Ўзбекистон Республикасида Референдум тўғрисида⁶, 2017 йил 11 сентябрдаги «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»⁷, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”⁸, 2003 йил 29 августдаги “Халқ депутатлари вилоят, туман

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 2-сон; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 12-сон, 269-модда; 1997 й., 2-сон, 56-модда, 9-сон, 241-модда; 1998 й., 5-6-сон, 102-модда, 9-сон, 181-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда, 5-сон, 124-модда, 9-сон, 229-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда, 7-8-сон, 217-модда; 2001 й., 1-2-сон, 11-модда, 23-модда, 9-10-сон, 165-модда, 182-модда; 2002 й., 9-сон, 165-модда; 2003 й., 5-сон, 67-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; 2007 й., 6-сон, 248-модда, 249-модда; 2012 й., 38-сон, 433-модда, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда; 2005 й., 52-сон, 385-модда; 2006 й., 25-26-сон, 226-модда; 2007 й., 17-18-сон, 171-модда, 39-сон, 401-модда, 50-51-сон, 502-модда, 503-модда, 52-сон, 532-модда; 2008 й., 14-15-сон, 84-модда, 94-модда, 37-38-сон, 363-модда, 365-модда, 39-сон, 390-модда, 52-сон, 509-модда, 514-модда; 2009 й., 3-сон, 9-модда, 15-сон, 179-модда, 38-сон, 415-модда, 52-сон, 552-модда, 553-модда; 2010 й., 22-сон, 174-модда, 35-36-сон, 300-модда, 37-сон, 314, 315-моддалар, 39-сон, 340-модда, 52-сон, 509-модда; 2011 й., 16-сон, 161, 162-моддалар; 2011 й., 40-сон, 410-модда; 51-сон, 542-модда; 2012 й., 1-сон, 3-модда, 38-сон, 433-модда; 2013 й., 1-сон, 1-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 33-сон, 439-модда, 52-сон, 645-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда, 39-сон, 457-модда; 2017 й., 1-сон, 1-модда, 13-сон, 194-модда, 24-сон, 487-модда, 36-сон, 943-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 30.01.2018 й., 03/18/463/0634-сон, 05.04.2018 й., 03/18/470/1005-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 2-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 1-2-сон, 11-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 9-сон, 193-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 14-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 9-10-сон, 176-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда.

⁷ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 977-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.01.2018 й., 03/18/463/0634-сон.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 132-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2012 йил, 51-сон, 574-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

ва шаҳар кенгашларига сайловлар тўғрисида”⁹, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”¹⁰ ги ва бошқа қонунлардир.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш, шунингдек, давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади (**Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддаси**).

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок этиши уларнинг умумхалқ референдумларида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари ва маҳаллий Кенгашлари депутатларининг сайловларида, Ўзбекистон Республикасининг қонунларининг лойиҳаларида умумхалқ муҳокамасида бевосита ва шахсан иштирок этиши билан амалга оширилади.

Фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг Конституциявий принциплари қуйидаги қонунларда ўз ифодасини топди: улар — 1991 йил 15 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик бирлашмалари тўғрисида”¹¹, 1999 йил 14 апрелдаги “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”¹², 2003 йил 29 августдаги “Жамоатчилик фондлари тўғрисида”¹³, 1996 йил 26 декабрдаги “Сиёсий партиялар тўғрисида”¹⁴, 2004 йил 30 апрелдаги “Сиёсий партияларни молиялаш тўғрисида”¹⁵, 2013 йил 22 апрелдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”¹⁶,

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й., 5-сон, 125-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 3-сон, 38-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда, 9-сон, 296-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2003 й., 9-10-сон, 134-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда, 51-сон, 514-модда, 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2012 й., 51-сон, 574-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда, 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2017 й., 35-сон, 914-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 520-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/9512-сон. 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон. 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991 й., 4-сон, 76-модда; 1992 й., 9-сон, 363-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 126-модда; 1998 й., 3-сон, 38-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/1087-сон.

¹² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1999 й., 5-сон, 7115-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 2007 й., 52-сон, 533-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2012 й., 15-сон, 164-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 141-модда.

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 2-сон, 36-модда; 1999 й., 9-сон, 229-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 21-сон, 248-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 48-сон, 546-модда.

2016 йил 28 ноябрдаги “Касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида”¹, 2017 йил 15 январдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” (янги тахрир)², 1997 йил 24 апрелдаги “Журналистларнинг касбий фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”³, 1998 йил 1 майдаги “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”⁴ ги (янги тахрир)⁴ ва бошқа қонунлардир.

Жумладан, 1991 йил 15 февралдаги **“Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик бирлашмалари тўғрисида”** ги қонуннинг (шундан сўнгги ўзгаришлар ва қўшимчалар билан) 15-моддасида шундай дейилган:

Жамоатчилик бирлашмаларининг ҳуқуқлари уларнинг уставларида қайд этилади.

Жамоатчилик бирлашмалари уставларда, дастурий, бошқа ҳужжатларда белги-ланган мақсадлар ва вазифаларни амалга ошириш учун ўз мақсадлари ва фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатади, қонунда кўзда тутилган ҳолларда ва тартибда эса:

- давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда қатнашади;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;
- давлат ва жамоатчилик идораларида ўз аъзолари (қатнашчилари) номидан иш юритади ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилади;
- ушбу Қонунда ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа Қонун ҳужжатларида Қорақалпоғистон Республикасида эса — Қорақалпоғистон Республикасининг ҳам ўзга қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ваколатларни амалга оширади.

2006 йилнинг декабрида Ўзбекистонда **“Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”** ги қонун⁵ қабул қилинди. Ушбу қонун барча ННТларга уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъи назар, шу жумладан, касаба уюшмалар, сиёсий партиялар, диний ташкилотлар ва бошқа ННТларга тааллуқлидир. Қонун ННТларнинг қонунчиликда кўзда тутилган фаолият эркинлиги ҳуқуқи; ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқи; мулкка эгалик ҳуқуқи (5–7-моддалар) каби ҳуқуқлари кафолатини мустақамлаб қўйди. Ушбу ҳуқуқлар кафолатлари кўзда тутилган барча моддаларда мазкур ҳуқуқлар давлат ҳимояси остида эканлиги кўрсатилган. “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” ги қонуннинг асосий афзаллиги шундан иборатки, унда ННТларни **давлат**

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 1997 й., 4-5-сон, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 99-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 1-2-сон, 2-модда; 2008 й., 51-сон, 500-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

томонидан қўллаб-қувватлашнинг субсидиялар, грантлар ва ижтимоий буюртмалар тарзидаги шакллари мустаҳкамлаб қўйилди.

2007 йил 2 майдаги **“Ҳомийлик тўғрисида”**ги қонун⁶ да ННТларнинг хайрия фаолияти соҳасидаги мақоми белгилаб қўйилган. Жумладан, хайрия ташкилоти дейилганда жамият, юридик ва жисмоний шахсларнинг айрим тоифалари манфаатларини кўзлаб хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ташкил этилган нодавлат нотижорат ташкилотлари англанади. Ушбу ташкилотлар жамоатчилик бирлашмалари, жамоатчилик фонди ва қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин (6-модда).

Ўзбекистонда ННТ ва фуқаролик жамияти бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш мақсадларида Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳузурида Жамоатчилик фонди ташкил этилган. Унинг вазифаларига давлат бюджетидан ва бошқа, қонунчилик билан ман этилмаган манбалардан тушадиган маблағларни жамлаш ва уларни долзарб ижтимоий-иқтисодий, гуманитар муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этаётган ННТлар томонидан фойдаланишларини ташкил этиш киради.

Ушбу фонд маблағларини бошқариш Қонунчилик палатаси депутатлари, сенат аъзолари, адлия ва молия вазирликлари, ННТ ва фуқаролик жамияти ҳамда бошқа институтлари вакилларида иборат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Парламент комиссияси томонидан амалга оширилади⁷.

2017 йил 11 сентябрдаги **«Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»**ги қонун⁸ фуқароларга давлат органларига ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга, агар улар бузилган бўлса тиклашга қаратилган шикоятлар ва аризалар, балки давлат ва ижтимоий фаолиятни такомиллаштириш бўйича тавсиялар битилган таклифлар билан мурожаат қилишлари мумкин. Давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари ҳар чоракда жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишига олиб келаётган сабабларни аниқлаш мақсадида мурожаатларни умумлаштиради ва таҳлил қилади (5-, 35-моддалар).

2014 йил 5 майдаги **“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини очиқлиги тўғрисида”**ги қонун⁹ жисмоний ва юридик шахсларга ахборот олиш тўғрисидаги сўровни амалга ошириш, ушбу органлар томонидан ўтказиладиган тадбирларда иштирок этиш орқали давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари

⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 17-18-сон, 174-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2015 й., 33-сон, 439-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда.

⁷ Батафсилроқ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2008 йил 3 июлдаги «Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қўшма қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномас, 2008, 7(1387)-сон, 409-модда.

⁸ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 977-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.01.2018 й., 03/18/463/0634-сон.

⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 12-сон, 209-модда; 2017 й., 978-сон.

фаолияти тўғрисида ахборот олиш, ўзларини қизиқтираётган ахборот билан танишиш учун ушбу органларнинг ахборот хизматлари билан ҳамкорлик қилиш имкониятини яратди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамоатчилик назорати масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш муайян хусусиятларга эга.

Биринчидан, ҳозирги пайтда амалда барча янгидан қабул қилинаётган қонунларда фуқаролар, ННТ ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат органлари фаолиятининг у ёки бу соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш масалалари тартибга солинмоқда.

Жумладан, ушбу қоидалар 2016 йил 19 сентябрдаги “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуннинг¹ 22-моддасида, 2016 йил 21 сентябрдаги “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуннинг² 24-моддасида мустақамлаб қўйилган.

Жамоатчилик назорати масалалари табиатни муҳофаза қилиш ва экологияга доир қонунчиликда, айниқса муфассал ишлаб чиқилган. Фуқаролар ва фуқаролик жамияти институтларининг мазкур соҳада жамоатчилик назоратини амалга оширишда иштирок этиш масалалари жуда аниқ ва батафсил тартибга солинган.

1992 йил 9 декабридаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунда³ Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф-муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга эканлиги қайд этилган (12-модда). Қонуннинг 29-моддасида экологик назоратнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат эканлиги белгилаб қўйилган:

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари талаблари бузилишининг олдини олиш, уни аниқлаш ва унга чек қўйиш;

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 38-сон, 439-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 38-сон, 440-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 38-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси, 1995 й., 6-сон, 118-модда; 1997 й., 4-5-сон, 126-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2000 й., 7-8-сон, 217-модда; 2002 й., 9-сон, 165-модда; 2003 й., 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2006 й., 41-сон, 405-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда, 36-сон, 365-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

- атроф-муҳит ҳолатини кузатиб бориш, атроф-муҳитнинг ифлосланишига, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланишга олиб келиши, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган вазиятларни аниқлаш;
- мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик фаолиятининг ва бошқа фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;
- юридик ва жисмоний шахсларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини, улар томонидан мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш;
- атроф-муҳитдаги ўзгаришлар, унинг прогноз қилинаётган ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланилиши ва кўрилаётган тегишли чора-тадбирлар тўғрисида давлат ташкилотларини ва бошқа ташкилотларни ҳамда фуқароларни хабардор қилиш;
- табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳамда давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларнинг амалга оширилишида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг иштирокини таъминлаш.

2002 йил 5 апрелдаги **“Чиқиндилар тўғрисида”**ги қонунда⁴ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари чиқинди билан боғлиқ ишларни амалга ошириш объектларини тегишли ҳудудда жойлаштириш масалаларини ҳал қилишда иштирок этишлари белгиланган (12-модда). Фуқаролар эса чиқинди билан боғлиқ ишларни амалга ошириш объектлари қурилишига доир қарорларнинг лойиҳалари муҳокама-масида иштирок этишлари кўрсатилган (13-модда).

2013 йил 27 декабридаги **“Экологик назорат тўғрисида”**ги қонунда⁵ экологик назорат субъектлари давлат ва хўжалик бошқаруви органлари билан бир қаторда хўжалик юритувчи субъектлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар эканлиги кўрсатилган (8-модда). Қонуннинг 15-, 16-, 17-моддаларида ушбу субъектларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, экологик дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалаларига доир жамоатчилик фикрини ўрганиш, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказишда иштирок этишлари, тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитиш ҳуқуқлари мустақамлаб қўйилган.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 4-5-сон, 72-модда; 2003 й., 5-сон, 67-модда; 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 50-51-сон, 512-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда; 2011 й., 36-сон, 365-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 8 октябрдаги қарори¹ билан тасдиқланган **“Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби тўғрисидаги Намунавий низом”** алоҳида эътиборга моликдир.

Намунавий Низомда жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби, унинг ҳуқуқий асослари, субъектлари, принциплари, вазифалари, объектлари, институтлари, давлат органлари ва хўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро муносабатлари белиглаб берилган. Низомда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг асосий шакллари ва тартиблари, фуқароларнинг ушбу соҳадаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мустаҳкамлаб қўйилган. Низомда жамоатчилик назоратининг атроф-муҳитнинг ҳолатини кузатиш; давлат, идоравий ва ишлаб чиқариш экологик назоратини амалга оширишда кузатувчи сифатида иштирок этиш; тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитиш; жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказиш шакллари қайд этилган.

Низомнинг VI бўлимида жамоатчилик экологик назоратининг натижалари тўғрисида махсус ваколатли давлат органларини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини хабардор қилиш белгиланган тартибда бериладиган оғзаки, ёзма ва электрон мурожаатлар (аризалар, таклифлар ёки шикоятлар) шаклида бўлиши мумкинлиги кўрсатилган.

Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш самарадорлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқоридаги қарори билан **Экологик назоратнинг жамоатчилик инспектори тўғрисида Намунавий низом** тасдиқланган.

Экологик назоратнинг жамоатчилик инспектори бўлиш истагини билдирган Ўзбекистон Республикаси фуқароси фуқаролар йиғинларининг экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш комиссияларига ёки атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида фаолият юритувчи нодавлат нотижорат ташкилотига яшаш жойидан ариза билан мурожаат қилади. Намунавий низомда экологик назорат жамоатчилик инспекторининг асосий вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, унинг фаолиятини ташкил қилиш, молиявий асослари, белгиланган махсус тайёргарликдан ўтиши ва экологик назоратда иштирок этиши тартиби ўз ифодасини топган.

Иккинчидан, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролар ва ОАВ фаоли-

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 41-сон, 526-модда; 2017 й., 37-сон, 996-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон, 22.02.2018 й., 09/18/134/0809-сон.

ятини бевосита тартибга соладиган қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонунчиликнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

1993 йил 2 сентябрдаги “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонунга киритилган тузатишлар алоҳида эътиборга моликдир. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 9 июндаги Қонун билан янги 25-1-модда киритилган. Ушбу моддага мувофиқ, вилоят, туман, шаҳар ҳокими **ҳар йили** тегишли халқ депутатлари Кенгашига вилоят, туман, шаҳар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг муҳим ва долзарб масалалари юзасидан ҳисобот тақдим этади. Бу ҳисобот тегишли халқ депутатлари Кенгашининг вилоят, туман, шаҳарнинг ўтган йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши яқунлари ва жорий йилга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида эшитилади.

Шуниси эътиборлики, вилоят, туман, шаҳар ҳокимининг ҳисоботини эшитишга тегишли ҳудудда жойлашган бошқа давлат органларининг, **фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг**, корхоналарнинг, муассасаларнинг, ташкилотларнинг, шу жумладан, **нодавлат нотижорат ташкилотларнинг, сиёсий партияларнинг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари** ва бошқа шахслар таклиф этилади.

Бунда вилоят, туман, шаҳар ҳокимининг ҳисоботини муҳокама қилиш яқунлари бўйича тегишли халқ депутатлари Кенгашининг қарори қабул қилиниб, унда тегишли ҳоким ва маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари ишининг самарадорлигига комплекс баҳо берилади, уларнинг ишини такомиллаштиришга доир тавсиялар ва таклифлар, шунингдек, қарор амалга оширилишининг бориши устидан назоратни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар назарда тутилади. Мазкур қарор ва ҳокимнинг ҳисоботи расмий нашрларда ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг веб-сайтларида эълон қилиниши шарт.

Ушбу қоида фуқаролик жамияти институтларининг жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳуқуқларини кенгайтиришга, улар фаолиятининг жамият учун очиқлиги, шаффофлиги ва ҳисобот беришини таъминлашга, айни пайтда фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини янги даражага кўтариш, амалга оширилаётган ислохотлар учун масъулиятини оширишга хизмат қилади.

2013 йил 22 апрелдаги **“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”**ги қонуни (янги таҳрир)² фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши — фуқароларнинг маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиш борасидаги Ўзбекистон

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 17-сон, 219-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда, 52-сон, 597-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 16.10.2018 й., 03/18/498/2051-сон.

Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган мустақил фаолияти эканлиги қويدасини мусаҳқамлаб қўйди (3-модда).

Фуқаролар йиғини тегишли ҳудудларида қонунлар ва тегишли қонунчилик ҳужжатлари бажарилишининг жамоатчилик назоратини амалга оширади, ўз ҳудудларидаги ижро этувчи ҳокимият органлари, корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини тинглайди.

Қонуннинг 16-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати шакллари белгилаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан жамоатчилик назорати қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- тегишли ҳудудда қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг ижро этилиши ҳолатини ўрганиш;
- тегишли чоралар кўрилиши учун давлат органларига мурожаат этиш;
- давлат органлари ваколатига кирувчи ва ижтимоий аҳамиятга молик масалалар бўйича сўровлар юбориш.

Жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шаклларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Жамоатчилик назорати оммавий ахборот воситалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда амалга оширилиши мумкин.

Давлат органлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига жамоатчилик назоратини амалга оширишда қўмаклашиши ва қонун ҳужжатларига мувофиқ уларнинг мурожаатлари юзасидан ўз вақтида чора-тадбирлар кўриши шарт.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ва уларнинг мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлари тегишли ҳудудда яшовчи фуқаролар, тегишли ҳудудда жойлашган юридик шахслар, шунингдек, уларнинг мансабдор шахслари томонидан ижро этилиши учун мажбурийдир.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ва уларнинг мансабдор шахсларининг қарорларини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ва улар мансабдор шахсларининг қарорлари уларни қабул қилган органлар ва мансабдор шахслар томонидан бекор қилиниши ёхуд суд қарорига кўра ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Фуқаролар йиғинларида **жамоатчилик назорати ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия** ташкил этилади.

“Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун¹ га 2016 йил 28 ноябрда киритилган қўшимчаларга мувофиқ, касаба уюшмаси ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 344-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 20-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 48-сон, 546-модда.

кўра ўз аъзоларининг меҳнат ҳуқуқлари ва бошқа ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун муштарак манфаатлар билан боғланган фуқароларнинг жамоатчилик бирлашмасидир.

Касаба уюшмалари ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ юридик шахс ташкил этган ёки ташкил этмаган ҳолда амалга ошириши мумкин.

Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси меҳнатга ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этиш ҳуқуқига эга. У меҳнатга ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш тўғрисидаги таклифларни тегишли давлат органларига киритишга ҳақлидир.

Ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва бошқа ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига дахлдор бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси олдиндан хабардор этилган ҳолда давлат органлари томонидан қабул қилинади.

Касаба уюшмалари иш берувчи томонидан меҳнат ва касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари нормаларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади, аниқланган ҳуқуқбузарликлар бартараф этилишини талаб қилишга ҳақли. Иш берувчи қонун ҳужжатлари бузилишларини бартараф этиш тўғрисидаги тақдимномаларни кўриб чиқиши ва кўриб чиқиш натижалари ҳақида касаба уюшмасига ўн беш кунлик муддат ичида хабар бериши шарт.

Касаба уюшмалари ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиб судга даъво аризаси билан, шунингдек, суд буйруғини чиқариш тўғрисидаги ариза билан мурожаат қилишга ҳақли.

Касаба уюшмалари иш берувчидан, шунингдек, давлат органларидан, хўжалик бошқаруви органларидан меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ масалалар юзасидан белгиланган статистика ҳисоботлари доирасида бепул ахборот олишга ҳақлидир.

Иш берувчилар, уларнинг бирлашмалари жамоа шартномалари, келишувлари шартларини бузувчи қарор қабул қилган тақдирда, касаба уюшмалари ушбу қоидабузарликларни бартараф этиш тўғрисида тақдимнома киритишга ҳақли, бу тақдимнома бир ҳафталик муддатда кўриб чиқилади. Иш берувчилар, уларнинг бирлашмалари касаба уюшмаларининг ушбу талабларини қаноатлантиришни рад этган ёки кўрсатилган муддатда улар ўртасида келишувга эришилмаган тақдирда, келишмовчиликлар жамоаларга доир меҳнат низоларини ҳал қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ кўриб чиқилади.

Иш берувчилар ва мансабдор шахслар касаба уюшмаларининг ҳуқуқларига риоя этиши, уларнинг фаолиятига қўмаклашиши шарт. Улар касаба уюшмаларининг ҳуқуқларини бузганлик ёки уларнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилганлик учун қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўлади. Иш берувчилар ва мансабдор

шахслар касаба уюшмалари вакилларининг шу касаба уюшмалари аъзолари ишлаётган ташкилотларга уставда белгиланган мақсад ва вазифаларни ҳамда қонун ҳужжатларида берилган ҳуқуқларни амалга ошириш учун киришига тўсқинлик қилишга ҳақли эмас.

1998 йил 1 майдаги **“Аҳолининг бандлиги тўғрисида”**ги қонун (янги таҳрир)¹ касаба уюшмаларининг давлат бандлик сиёсати масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари ва маҳаллий кенгашларнинг қарорларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдаги ҳуқуқини тартибга солади.

1997 йил 24 апрелдаги **“Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”**ги қонун² жамоатчилик назоратининг “журналист текшируви ўтказиш” каби шаклини амалга оширишни тартибга солади. Жумладан, Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, журналист ахборотни тўплаш, таҳлил этиш, таҳрир қилиш, тайёрлаш ва тарқатиш, давлат сирларини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни истисно этган ҳолда ҳужжатлар, материаллар ва ахборотдан фойдалана олиш, давлат органларининг очиқ ҳайъат, судларнинг мажлисларида ва оммавий тадбирларида ва ҳоказоларда ҳозир бўлиш ҳуқуқига эгадир. Журналист журналистлик фаолиятини амалга ошириш чоғида шахс дахлсизлиги кафолатидан фойдаланади. Танқидий материаллар эълон қилганлиги учун журналистни таъқиб қилишга йўл қўйилмайди. Давлат органлари, бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг мансабдор шахслари журналистни цензура қилганлик, ўз касбига доир қонуний фаолиятни амалга оширишига тўсқинлик қилганлик учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Учинчидан, қатор қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар жамоатчилик назорати бошқа шаклларининг тартибга солинишини таъкидлаш лозим. Қонунларнинг бу гуруҳига қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва қонунчилик фаолиятини тартибга соладиган қонунларни киритиш лозим. Масалан, булар 2000 йил 14 декабрдаги “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”³, 2006 йил 11 октябрдаги “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”⁴,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 97-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; 5-сон, 124-модда; 9-сон, 229-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2001 й., 5-сон, 89-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 25-26-сон, 225-модда; 2009 й., 52-сон, 553-модда; 2013 й., 41-сон, 543-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 17.10.2018 й., 03/18/501/2056-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 14-модда; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 406-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

2012 йил 24 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”⁵ ги ва бошқа қонунлардир.

Фуқароларнинг қарорлар қабул қилишда бевосита иштирок этишларининг муҳим шакли қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқи, шунингдек, фуқаролар ва ННТларнинг давлат органлари томонидан тайёрланган қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик экспертизасида бевосита иштирок этиш ҳуқуқи ҳисобланади.

2000 йил 14 декабрдаги **“Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”** ги қонунга кўра, фуқаролар, давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, сиёсий партиялар ва бошқа жамоатчилик бирлашмалари қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси иштирокчилари бўлишлари мумкин. Улар фуқаролар учун очиқ, ошкора ўтадиган муҳокамаларда қатнашиш билан бирга қонун лойиҳалари юзасидан ўзларининг таклиф ва мулоҳазаларини парламент, ҳукумат, бошқа давлат органлари сиёсий партиялар ва бошқа жамоатчилик бирлашмаларига, оммавий ахборот воситаларига киритишлари мумкин. Фуқаролар, шунингдек, депутатлар билан, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг вакиллари билан ташкил этилган учрашувларда ва бошқа тадбирларда қатнаша олади. Қонун лойиҳалари оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши туфайли улар амалда бу ҳужжатларни муҳокама қилишда иштирок эта оладилар.

Фуқароларнинг қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқининг ҳеч бир чекланишлари йўқ. Бундан ташқари 2012 йил 24 декабрдаги **“Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”** ги қонунда қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда жамоатчилик фикрини ўрганиш норматив-ҳуқуқий ҳужжатни ишлаб чиқаётган органнинг мажбурияти ҳисобланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи орган, зарур ҳолларда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг муқобил лойиҳаларини тайёрлашни бир нечта давлат органига, илмий ва бошқа ташкилотларга, айрим фуқароларга ўз ваколатлари доирасида топширишга ёки улар билан шартномалар тузишга, шунингдек, энг яхши норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси учун танловлар ўтказишга ҳақлидир. Қонун лойиҳаларини тайёрлашда жамоатчилик фикрини ўрганиш ва қўллаш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳар бир қўмитасида мутахассислар ва ноҳукумат ташкилотлари вакилларида иборат жамоатчилик эксперт комиссияларини шакллантириш амалиётга киритилди.

Жумладан, 2006 йил 11 октябрдаги **“Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”** ги қонунда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 1-сон, 1-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 1-сон, 1-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

бўлмаган давлат органлари, нодавлат ташкилотлар ва фуқаролар қонунлар лойиҳаларини ёки янги қонун қабул қилиниши, қонунга ўзгартишлар, қўшимчалар киритилиши, шунингдек, амалдаги қонунни ёки унинг бир қисмини ўз кучини йўқотган деб топиш зарурлиги тўғрисидаги таклифларни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти кўриб чиқиши учун киритиши мумкинлиги баён этилган.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлмаган давлат органлари, нодавлат ташкилотлар ёки фуқаролар томонидан киритилган қонунлар лойиҳаларини ёки таклифларни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти ўзи ишлаб чиқаётган қонунлар лойиҳалари учун асос сифатида қабул қилиши мумкин.

Бундан ташқари, нодавлат ташкилотлар вакиллари, шунингдек, фуқаролар қонун лойиҳаларини тайёрлаш бўйича ишчи гуруҳи (комиссияси) таркибига киритилиши мумкин. Улар қонун лойиҳасини тайёрлаш учун зарур бўлган материалларни, статистика маълумотларини ва ўзга маълумотларни тақдим этишлари, шунингдек, муқобил қонун лойиҳаларини тайёрлашлари мумкин.

Тўртинчидан, давлат органлари билан фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро муносабатлари масалаларини тартибга солувчи қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам жамоатчилик назорат соҳасига тааллуқлидир.

Жумладан, 2014 йилдаги **“Ижтимоий шериклик тўғрисида”**ги қонуннинг 6–8-моддаларида ижтимоий субъектлар томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати тўғрисидаги қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, ижтимоий шериклик қўйидаги соҳаларда амалга оширилиши мумкин:

- аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, қўллаб-қувватлаш ва унинг ижтимоий фаоллигини ошириш;
- аҳолининг бандлигини таъминлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, фермерликни ривожлантириш;
- атроф-муҳитни, аҳолининг соғлигини муҳофаза қилиш ва соғлом турмуш тарзини қарор топтириш;
- ҳар томонлама баркамол ва соғлом ёш авлодни шакллантириш, ёшларга билим бериш, уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва касбга йўналтириш;
- оналик ва болаликни, шунингдек, хотин-қизларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий, маданий ҳаётида тўлақонли иштирок этишини таъминлаш, соғлом оилани шакллантириш;
- фан, таълим, ахборотлаштириш, маданият ва спортни ривожлантириш;
- аҳолининг ҳуқуқий билимлари, ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат асосларини мустаҳкамлаш;
- миллатлараро, маданиятлараро тотувлик ва фуқаролар тотувлиги ғояларини мустаҳкамлаш, кўп асрлик, анъанавий маънавий-ахлоқий ҳамда тарихий-маданий қадриятларни тиклаш ва сақлаш;

– истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

Бошқача қилиб айтганда, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда фуқаролик жамияти институтларининг ҳамкорлик қилиш ва биргаликда иш олиб боришнинг аниқ йўналишлари мустаҳкамлаб қўйилган.

“Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги қонунда ННТ ва бошқа фуқаролик жамияти институтларининг (фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ОАВ ва бошқаларнинг) ижтимоий шериклик соҳасида, шу жумладан, жамоатчилик назорати масалаларида иштирок этишлари батафсил мустаҳкамлаб қўйилган.

Қонуннинг 6-моддасида ижтимоий шерикликнинг қуйидаги шакллари тартибга солинади:

- **нодавлат нотижорат ташкилотларининг ва фуқаролик жамияти бошқа институтларининг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этиши;**
- **нодавлат нотижорат ташкилотларининг ва фуқаролик жамияти бошқа институтларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этиши;**
- **нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти бошқа институтлари вакилларининг давлат органлари ҳузуридаги ишчи гуруҳлар, комиссиялар ва жамоатчилик-маслаҳат органлари фаолиятида иштирок этиши;**
- ижтимоий шериклик субъектлари томонидан биргаликда тадбирлар, маслаҳатлашувлар ва музокаралар ўтказиш;
- ижтимоий шериклик субъектлари томонидан ижтимоий шериклик тўғрисида битимлар ва шартномалар (бундан буён матнда битимлар ва шартномалар деб юритилади) тузиш, биргаликдаги лойиҳалар ва режаларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;
- ижтимоий шериклик субъектлари ўртасида ўзаро қўллаб-қувватлаш, ахборот алмашиш.

Давлат органлари ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда манфаатдор нодавлат нотижорат ташкилотларидан ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан таклифлар тўплашни амалга оширади. Ушбу фаолият нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини жалб этган ҳолда давлат органлари ҳузуридаги ишчи гуруҳлар, комиссиялар ва жамоатчилик-маслаҳат органлари томонидан амалга оширилиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари қуйидагиларга ҳақлидир:

- ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш бўйича ташаббуслар билан чиқишда, тегишли таклифлар ва лойиҳаларни тайёрлашда иштирок этишга, шунингдек, уларни кўриб чиқиш учун ваколатли давлат органларига киритишга;

- **ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасини ўтказишда, ишлаб чиқувчилар билан келишувга кўра, уларнинг жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш ташаббуси билан чиқишда иштирок этишга, лойиҳалар юзасидан таклифларни ишлаб чиқишга, уларни тўплашни ва умумлаштиришни амалга оширишга, шунингдек, ушбу таклифларни кўриб чиқиш учун ваколатли давлат органларига киритишга;**
- биргаликда тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш, ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларида белгиланган вазифаларни ҳал этишга қаратилган лойиҳаларни, шунингдек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш юзасидан давлат органларига таклифлар киритишга;
- **ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг рўёбга чиқарилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишга, унинг яқунлари бўйича таклифлар тайёрлаш ҳамда уларни ваколатли давлат органларига киритишга ҳақли.**

Шуни таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратини ва жамоатчилик назорат субъектларининг ҳуқуқини амалга ошириш ижтимоий шерикликнинг муҳим йўналиши бўлиб, унинг доирасида жамоатчилик тузилмалари ва давлат органлари ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эгадир.

Жумладан, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги қонуннинг 23-моддасида ННТларнинг, жумладан, қуйидаги ҳуқуқлари белгилаб қўйилган:

- ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда ўз аъзолари ва иштирокчиларининг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш;
- ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг турли масалалари бўйича ташаббуслар билан чиқиш, давлат органларига тегишли таклифлар киритиш;
- **фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор масалалар юзасидан давлат органларининг қарорларини ишлаб чиқишда иштирок этиш;**
- **давлат органларига ахборот олиш тўғрисида сўровлар билан мурожаат этиш, шунингдек, ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни тарқатиш;**
- ижтимоий шериклик масалалари бўйича маслаҳатлашувлар ва музокаралар ўтказиш ҳақида ташаббуслар билан чиқиш, битимлар ва шартномалар тузиш тўғрисида таклифлар киритиш, битимлар ва шартномаларнинг лойиҳаларини тайёрлаш ҳамда муҳокама қилишда иштирок этиш;
- **ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, битимлар ҳамда шартномалар, шунингдек, бошқа қўшма**

ҳужжатларнинг амалга оширилиши устидан жамоатчилик назоратини ўтказиш ва бошқалар.

ННТ фаолиятининг асосий йўналишлари ва шакллари уларнинг уставларида ННТ ва бошқа фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос хусусиятлари (ихтисослашиши) ҳисобга олинган ҳолда мустақамлаб қўйилган. Фуқаролик жамиятининг институтлари ўз аъзолари ва иштирокчиларининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий шерикликнинг йўналишлари ва шакллари танлаш ҳуқуқларини сақлаб қолишлари керак.

Болалар ва хотин-қизлар ННТларининг ижтимоий шериклик йўналишлари ва объектлари экологик ННТлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва ОАВдан фарқланиши мумкин.

Бешинчидан, ННТ тўғрисидаги қонунчиликнинг таҳлили жамоатчилик назоратининг масалалари айрим ННТларнинг таъсис ҳужжатларида тартибга солинишини кўрсатади. Жумладан, **Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерациясининг Устави** касаба уюшмаларининг қонун лойиҳаларини тайёрлаш, меҳнат қонунчилигига амал қилиниши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш бўйича фаолияти, хўжалик органларининг амалдаги қонунчиликка зид қарорларини бекор қилиш масалаларини тартибга солади. Уставга мувофиқ Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси Кенгашининг Раёсати давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларидан меҳнаткашларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига зарар етказадиган ва қонунчиликка зид бўлган қарорларнинг, мулк шаклидан қатъи назар, ижросини тўхтатиш ёки уларни ўзгартиришни талаб қилишга ҳақлидир.

Олтинчидан, жамият ҳаётининг у ёки бу томонини тартибга солишга тааллуқли амалдаги барча қонунлар фуқаролик жамияти институтларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятида иштирок этиши тўғрисидаги қоидалари мавжудлигига эътиборни қаратиш зарур. Бунда қонунларнинг баъзиларида фақат давлат органлари, ННТлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги **ижтимоий шериклик шакллари**, бошқаларида — ижтимоий шериклик тўғрисидаги нормалар **жамоатчиликнинг жамоатчилик назоратини турли шаклларда ўтказиш ҳуқуқлари билан тўлдирилган.**

Масалан, 2004 йил 3 декабрда қабул қилинган **“Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”**ги қонунда¹ муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасида жамоатчилик назоратининг шакллари бағишланган ижтимоий шериклик тўғрисидаги нормалар мустақамлаб қўйилган. Қонуннинг 10-моддасига мувофиқ, Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари ва фуқаролар муҳофаза этиладиган табиий

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

худудларни ташкил этиш, муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тадбирларини амалга оширишда давлат органларига кўмаклашадилар. Давлат органлари ана шу тадбирларни амалга ошираётганда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг таклифларини инobatга оладилар.

Айрим муҳофаза этиладиган табиий худудларни бошқаришга аҳолини жалб этиш мақсадида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, шунингдек, фуқаролар вакилларидан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарори билан **маслаҳатлашув комиссиялари** тузилиши мумкин. Муҳофаза этиладиган табиий худудларни ва уларнинг қўриқланма зоналарини ташкил этиш тўғрисидаги, ана шу худудларда яшовчи аҳолининг манфаатларига дахлдор қарорлар маслаҳатлашув комиссияларининг хулосалари инobatга олинган ҳолда қабул қилинади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар **тегишли давлат органларидан муҳофаза этиладиган табиий худудлар тўғрисида ахборотлар талаб қилиш ҳамда олиш ҳуқуқига эга.**

2015 йил 26 августдаги **“Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида”**ги қонунда¹ ушбу қонунни амалга оширишда фуқаролик жамияти институтлари иштирокига худди шундай ёндашув ўз ифодасини топган. Қонуннинг 14-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари:

- аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги соҳасидаги давлат дастурларини, худудий ва бошқа дастурларни амалга оширишда иштирок этади;
- санитария-гигиена тадбирлари ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга оширишда кўмаклашади;
- тегишли худудда аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги соҳасидаги тадбирларнинг амалга оширилиши, ҳовли ва уй атрофи худудларидаги қурилишлар ҳамда ҳовли ва уй атрофи худудларини сақлаш қоидаларига риоя этилиши юзасидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;
- ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишларида тегишли худудда яшовчиларнинг ихтиёрий асосда иштирок этишини ташкил этади.

2014 йил 14 майдаги **“Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”**ги қонуннинг² 21-моддасида давлат органлари билан жамоатчиликнинг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси юзасидан муносабатлари худди шундай тартибга солинган. Унга мувофиқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари:

- ҳуқуқбузарликлар профилактикасига доир давлат дастурларини, худудий ва бошқа дастурларни амалга оширишда иштирок этади;

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 йил 2 сентябрь, 34-сон, 451-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 20-сон, 221-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон.

- **ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;**
- тегишли ҳудудда жамоатчилик тартибини таъминлашда, шу жумладан, фуқароларнинг келиши ва кетиши ҳисобга олинишини ташкил этишда, вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ишларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга кўмаклашади;
- ички ишлар органларининг профилактика бўйича тегишли инспектори билан биргаликда «Маҳалла посбони» жамоатчилик тузилмаси фаолияти устидан назоратни амалга оширади;
- яраштириш комиссиялари ва бошқа комиссияларни тузади;
- ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширувчи ва унда иштирок этувчи бошқа органлар ҳамда муассасалар билан ўзаро ҳамкорлик қилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширувчи ҳамда унда иштирок этувчи органлар ва муассасаларга кўмаклашиш ҳамда зарур ёрдамни кўрсатиш йўли билан ҳуқуқбузарликлар профилактикасида иштирок этиши мумкин.

Бошқа бир мисол. 2008 йил 11 июлдаги **“Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”**ги қонунда (янги таҳрир)³ нодавлат нотижорат ташкилотлари ногиронларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда уларни ижтимоий ҳимоя қилишга кўмаклашиши, шунингдек, ногиронларнинг ҳуқуқларини таъминлашга доир ваколатларни амалга оширишда давлатдан ва белгиланган тартибда халқаро ташкилотлардан ҳуқуқий, услубий, ташкилий ҳамда молиявий ёрдам олиши ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда, шунингдек, тегишли тадбирларни молиялаштиришда иштирок этиши мумкинлиги баён этилган.

Еттинчидан, жамоатчилик назорати тўғрисидаги айрим қонунлар бир-бирига зидлигига ҳам эътиборни қаратиш керак. Масалан, 2000 йил 25 майдаги **“Экологик экспертиза тўғрисида”**ги қонуннинг⁴ 23-моддасида шундай дейилади: жамоатчилик экологик экспертизаси экологик асосланиши тақозо этиладиган ҳар қандай фаолият соҳасида нодавлат нотижорат ташкилотларининг ва фуқароларнинг ташаббуси билан амалга оширилиши мумкин. Жамоатчилик экологик экспертизасини амалга оширишга тўсқинлик қилиш тақиқланади. Жамоатчилик экологик экспертизаси давлат экологик экспертизаси ўтказилишидан қатъи назар амалга оширилиши мумкин.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 29-30-сон, 277-модда; 2010 й., 35-36-сон, 300-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда, 41-сон, 543-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 144-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 1-2-сон, 1-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

Ўз навбатида 2013 йил 22 декабридаги **“Экологик назорат тўғрисида”**ги қонунда¹ жамоатчилик экологик экспертизани ўтказишга фақат ННТ эмас, балки фуқаролар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳам ҳуқуқи борлиги кўрсатилган.

Фикримизча, бу зиддиятни бартараф этиш лозим, чунки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни ҳал этишда биринчи даражали роль ўйнайди, улар ўз ҳудудларида қонунлар ва қонунчиликнинг бошқа ҳужжатлари ижросининг жамоатчилик назоратини ўтказди.

Амалий ишлар:

Жамоатчилик назоратини ўтказишга тайёргарлик даражасида қуйидагиларга алоҳида аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир:

- фуқаролар, ННТ, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг алоҳида диққат эътиборида бўлган жамоатчилик назорати мавзуларини белгилаб олиш;
- жамоатчилик вакиллари томонидан энг қўп тилга олинadиган давлат органлари фаолиятидаги асосий муаммоларни ўрганиш;
- давлат тузилмалари фаолиятининг қонунчилик асосларини, уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва топширилган соҳа учун масъулиятини чуқурроқ тадқиқ этиш;
- халқаро ҳужжатлар ва қонунчилик бўйича маълумотлар базасини яратиш, бунда бир йўла тегишли соҳаларда давлат органлари ва аҳоли ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солишдаги камчиликларини белгилаб олиш;
- агар сиз ушбу муаммолар билан жиддий шуғулланишни хоҳласангиз, жамоатчилик назоратчи ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўрганишни бошланг.

Шуни ёдда тутингки, жамоатчилик назоратининг малакаси ва билими жамоатчилик назорати самарадорлиги, аҳолининг жамоатчилик назорати институтига ишончи даражасига боғлиқдир.

2018 йил 12 апрелда **“Жамоатчилик назорати тўғрисида”**ги қонуннинг² қабул қилиниши билан жамоатчилик назорати бўйича тадбирларни амалга ошириш механизмларини тартибга соладиган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тўлиқ инвентаризация қилиш заруратини туғдирди.

Асосий “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунинг қабул қилиниши қуйидаги имкониятларни яратди:

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2018 й., 03/18/474/1062-сон.

- фуқаролар, ННТ ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат ва жамият ишларини бошқаришда фаол иштирок этишлари учун зарур ташкилий-ҳуқуқий шарт шароитлар яратди;
- давлат ва жамоатчилик назорати субъектлари ўртасида давлат органлари фаолиятининг қонунийлиги даражаси ўртасида биргаликда иш кўриш ва ҳамкорлик қилиш асосларини аниқлаб берди;
- жамоатчилик тузилмалари томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишини аниқлаш механизмларини яратиш ва ушбу соҳада вазиятни яхшилаш бўйича чораларни ишлаб чиқишда иштирок этиш имкониятини яратди;
- жамоатчилик назорати субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, жамоатчилик назорати соҳасидаги фаолият шакллари мустаҳкамлаб қўйди;
- фуқаролик жамияти институтларининг давлат органларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари ижросини ташкил этиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш бўйича, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинлари соҳасида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормалари ва принципларини белгилаб берди;
- давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоатчилик назорати якунини ўз вақтида кўриб чиқиш аниқланган камчиликларни бартараф этиш ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш бўйича самарали чоралар кўриш юзасидан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг мажбуриятларига аниқлик киритди;
- инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун нормаларининг бажарилиши, ижтимоий социологик тадқиқотлар ва жамоатчилик эшитишлари соҳасидаги вазиятнинг мунтазам жамоатчилик мониторингини ўтказишни, муайян масалалар бўйича марказий ва маҳаллий давлат органларининг фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларини муҳокама қилишни амалиётга киритди;
- фуқаролик жамияти институтларининг қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик назоратини ўтказиш, шахснинг ҳуқуқлари ва манфаатларига тааллуқли қарорлар қабул қилиш, шунингдек, давлат органлари ҳайъати мажлисларида иштирок этиш учун зарур шарт-шароитлар яратди;
- давлат органлари томонидан айрим мансабдор шахслар фаолиятини такомиллаштириш ва уларга қонунда кўзда тутилган жазо чоралари қўллашда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича жамоатчилик фикрининг ҳисобга олиниши заруратини мустаҳкамлаб қўйди.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун фуқароларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишга жиддий равишда таъсир кўрсатмоқда, Ўзбекистонда инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзда эмас, амалда олий қадриятга айланишига ёрдам бермоқда.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши амалдаги “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”, “ННТ фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Касаба уюшмалар, уларнинг ҳуқуқлари фаолияти кафолатлари тўғрисида”, “Фуқаролоарнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”, “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги қонунларга ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати қонунчилиги ривожлантирилишининг асосий йўналишлари нимадан иборат?
2. Жамоатчилик назорати институтини ҳуқуқий тартибга солишнинг қандай асосий хусусиятлари бор?
3. Ўзбекистонда жамоатчилик назоратини амалга ошириш тартибини самарали тартибга солишда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун қабул қилинишининг аҳамияти нимадан иборат?

§3. Жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун асосий сиёсий-ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитлар

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, шу жумладан, жамоат назоратини амалга ошириш ва ҳимоя қилишни таъминлашнинг кафолатлаш ривожлантирилди. Ушбу кафолатларни ҳуқуқий, ташкилий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқаларга тақсимлаш мумкин.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг **ҳуқуқий кафолатларига** Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Конституция асосида қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқнинг нормалари ва принциплари тааллуқлидир.

Фуқароларнинг жамият ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқи Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича бошқа универсал ва минтақавий халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган инсон ҳуқуқларининг халқаро стандарти ҳисобланади. Ушбу ҳужжатларга қўшилган давлатлар бу стандартлар бажарилишини таъминлаши шарт¹.

Фуқароларнинг умумдавлат, минтақавий ва маҳаллий даражадаги масалаларни ҳал этишда иштирок этишини таъминлаш учун мамлакатда даставвал қандай **шарт-шароитлар** шакллантирган эди?

¹ Қаранг: 1-мавзу: «Жамоатчилик назоратининг халқаро-ҳуқуқий асослари».

Биринчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш мақсади эълон қилинган. Бунда **демократия** — бу халқ (бевосита ёки ўз вакиллари орқали) давлат қарорларини қабул қилиш орқали ҳокимиятни амалга оширишга ҳақли бўлган сиёсий тузумдир. Демократия фуқароларнинг давлатни бошқаришда самарали иштирок этишини: фуқаролар учун сайлов ҳуқуқининг тенглиги, фуқаролар ва жамоат ташкилотлари томонидан ҳукумат фаолиятини назорат қилиш, фуқароларнинг жамиятнинг барча соҳаларига жалб этилишини кўзда тутди².

Давлат ва жамиятни бошқаришнинг демократик принциплари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 2-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга мувофиқ, “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”. Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Иккинчидан, Ўзбекистонда демократиянинг ажралмас унсури **ҳуқуқий давлат** ҳисобланади. Ҳуқуқий давлат инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари устунлиги, жамият билан давлат ўртасида ижтимоий шартнома, ҳокимиятнинг ажратилиши принципи, ривожланган фуқаролик жамияти ва сиёсий демократия институтлари мавжудлигига асосланган³.

Ўзбекистонда **инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устунлиги принципи** ўрнатилган (Конституциянинг 13-моддаси).

Мамлакатда **Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларнинг сўзсиз устунлиги** тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Конституциянинг бирорта қонидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас. Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас.

Конституцияда инсон ҳуқуқларининг барча авлодларини тўла қамраб оладиган **инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўлиқ рўйхати**: шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар баён этилган. Уларга изчил амал этиш, давлат ҳокимияти бир тармоғининг бошқаси фаолияти устидан назорат

² Қаранг: Права человека. Энциклопедический словарь // под ред. С. С. Алексеева. — М., 2016. С. 201-202.

³ Ўша жойда, Б.162-163.

қилиши мақсадларида Конституцияда ҳокимиятни қонунчилик, ижро этувчи ва суд тармоқларига ажратиш принципи мустақамлаб қўйилган.

Учинчидан, Ўзбекистонда конституциявий нормалар ва кафолатлар билан ҳозирги давр демократик нормалари ва халқаро стандартларга жавоб берадиган, **нодавлат нотижорат ташкилотлари эркин ривожланишини кафолатлайдиган ҳамда таъминлайдиган қонунчилик, норматив-ҳуқуқий асос** яратилган ва мунтазам ривожлантирилиб борилмоқда.

ННТ фаолиятини фаоллаштириш ва қўламларини кенгайтириш, уларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги ваколатларини кенгайтиришнинг янги босқичи Ўзбекистон Республикасининг Биринчи президенти Ислон Каримов томонидан таклиф этилган ва мамлакат парламенти томонидан 2010 йилда қабул қилинган **Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш концепцияси** янги босқичини очиб берди.

Тўртинчидан, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишларининг муҳим белгиларидан бири инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан бузилган ҳолатларда қонунчилик томонидан ҳимоя қилиниши ҳисобланади. Мамлакатнинг ҳар бир фуқароси **Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари томонидан ҳимоя қилинади.**

Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар, шу жумладан, ҳуқуқ ҳимоячилари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (Конституциянинг 18-моддаси). Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт (Конституциянинг 19–20-моддаси).

Ўз ҳуқуқлари бузилган ҳолатларда ҳуқуқ ҳимоячилари ҳар бир фуқаро каби бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда **ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга** (Конституциянинг 35-моддаси). Ушбу ҳуқуқни амалга оширишнинг тартибига 2017 йил 11 сентябрдаги “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонунида тўла аниқлик киритилган.

Фуқароларнинг, шунингдек, Конституциянинг 44-моддасига мувофиқ, **давлат органлари, мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари усидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.**

Ҳуқуқ ҳимоячилари ва бошқа шахсларнинг суддан ташқари ҳимояси улар ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг бошқа воситаларидан фойдаланиб бўлганларидан кейин **Омбудсман институти** томонидан амалга оширилиши

мумкин. Бу 2004 йил 27 августдаги **“Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»**ги Қонун (янги таҳрир)¹ билан тартибга солинади.

Фуқароларнинг ҳуқуқий ҳимоясининг кафолатлари “Тухмат”, “Ҳақорат қилиш”, “Жисмоний ва юридик шахслар мурожаатлари тўғрисидаги қонунчилик бузилиши”, “Ҳужжатлар билан танишишни асоссиз рад этиш” каби ҳуқуқбузарликлар содир этилганлик учун маъмурий жавобгарлик билан кучайтирилган.

Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштирокининг **ташкилий кафолатлари** давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини реал амалга оширишни таъминлаш бўйича фаолиятига тааллуқлидир. Ўзбекистонда **инсон ҳуқуқлари ва эркинларини ҳимоя қилишнинг миллий тизими** яратилган бўлиб, унинг зиммасига қуйидагилар юкланган:

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш соҳасида давлат сиёсатининг стратегияси ва тактикасини такомиллаштириш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро ва миллий стандартларини, давлат ва жамоатчилик механизмларини қамраб олган инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг яхлит ва комплекс тизимини яратиш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг норматив-ҳуқуқий асосини такомиллаштириш, ушбу соҳада қонунчиликни тартибга солиш бўйича амалда Конституция ва қонунлар устунлиги принципига эришиш;
- инсон ҳуқуқларининг замонавий, жамият эҳтиёжларига жавоб берадиган институционал асосларини, инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича халқаро ва миллий нормаларга сўзсиз амал қилиш давлат механизминини яратиш ва ривожлантириш;
- давлатнинг суд-ҳуқуқ тизимини демократлаштириш, либераллаштириш ва инсонпарварлаштиришга йўналтирилган ушбу соҳадаги тизимнинг ислоҳотини ўтказиш орқали инсон ҳуқуқларининг суд томонидан ҳимоя қилинишини такомиллаштириш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими фаолиятини БМТ тизимининг халқаро ташкилотлари, Европа тузилмалари ва чет эл мамлакатларининг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги тузилмалари билан ўзаро муносабатлари ва мувофиқлаштиришнинг замонавий моделини ўрнатиш;
- давлат органлари билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича ижтимоий шерикликни ривожлантириш;
- жамоат бирлашмаларининг, шу жумладан, ОАВнинг салоҳиятидан фойдаланилган ҳолда фуқароларнинг ҳуқуқий тарбияси, давлат хизматчилари ва мансабдор шахсларининг ҳуқуқий онги юксак даражасини таъминлаш;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг самарали мониторинги, назоратини амалга ошириш ва баҳолаш асосида инсон ҳуқуқлари ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 38-39-сон, 420-модда; 2017 й., 35-сон, 916-модда.

эркинликларини ҳимоя қилишда аҳоли учун самарали бўлган воситаларини шакллантириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини **ижтимоий-иқтисодий кафолатлари** мамлакатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бутун тизимини молиялаштириш имкониятини берадиган иқтисодий асосни яратишдан иборатдир.

Ўзбекистонда **фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини**, кўп болали кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилиш Ўзбекистон давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш ва мустаҳкамлашнинг кафолатлари. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этишнинг ижобий хусусияти фуқароларнинг расмият учун эмас, балки ҳақиқатдан ҳам бошқаришда иштирок этишларининг ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, гуманитар ва реал муаммоларини ҳал этишда давлатнинг устувор роли ҳисобланади.

Давлат билан жамият ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлиги ўз-ўзидан эмас, балки давлатнинг жамоатчилик бирлашмаларига қандайдир ўзга ва душман сифатидаги муносабатининг ўзгариши натижасида шаклланди. Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйган ҳуқуқларнинг амалга оширилиши фуқароларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини фаоллаштиришга, давлат бошқарувини такомиллаштиришга олиб келиши тушунчаси шаклланди.

Ҳозирги пайтда жамоатчилик бирлашмалари ва ҳуқуқ ҳимоячилари учун “очиқ эшикни бузиб кириш” зарурати қолмади, давлат тузилмалари билан қонун асосида ҳамкорлик қилиш, у томонидан зарур қўллаб-қувватланиш ва ҳимоя олиш имконияти пайдо бўлди.

Ўзбекистонда давлат томонидан **фуқаролик жамияти институтларини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш** турли шаклларда амалга оширилади.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг таркибида тузилган, 2005 йилда фаолиятини бошлаган **Демократик институтлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари бўйича қўмита**нинг ташкил этилиши нодавлат нотижорат ташкилотларини ривожлантириш соҳасида қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Парламентнинг ушбу қўмитаси фаолияти ННТ соҳасида қонун ижодкорлиги ва назорат-таҳлил фаолиятини янги даражага кўтариш, ушбу соҳада қонунчилик ижросининг парламент назоратини ўрнатиш имконини берди.

Иккинчидан, ННТ фаолиятининг ташкилий-техникавий ва иқтисодий асосини мустаҳкамлаш, уларнинг мамлакатда демократик ўзгаришларни ва жамиятни либераллаштиришни амалга оширишда фаол иштирок этишларини рағбат-

лантиришда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2008 йил 3 июлдаги **“Нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”**ги қўшма қарорининг¹ қабул қилиниши ҳамда олий қонунчилик органи ҳузурида Жамоатчилик фонди ва Парламент комиссиясининг ташкил қилиниши муҳим воқеа бўлди. Парламент комиссияси таркибига ННТ ва жамоатчилик ташкилотларининг ўзлари томонидан ваколат берган вакиллари, шунингдек, Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг депутатлари, Сенат аъзолари, шунингдек, тегишли вазирлик ва идораларнинг экспертлари, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари кирди.

Учинчидан, сўнгги йилларда ННТ тўғрисидаги қонунчилик жиддий равишда либераллаштирилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 12 декабрдаги **“Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”**ги қарори² билан ННТни рўйхатга олиш тартиби, улар томонидан ҳисоботлар тақдим этиш соддалаштирилди, давлат органларининг ННТ билан ўзаро муносабатларининг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари такомиллаштирилди. Бундан ташқари ННТ ва улар рамзларининг давлат рўйхатига олиниши учун давлат божи ва йиғимлар миқдори сезиларли даражада камайтирилди, адлия органлари томонидан уларнинг давлат рўйхатидан ўтказиш бўйича муурожаатларини кўриб чиқиш муддатлари қисқартирилди.

Нодавлат нотижорат ташкилотларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини ташкиллаштириш билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий механизмларни ҳамда тартиботларни янада такомиллаштириш ва соддалаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 10 мартдаги қарори³ билан нодавлат нотижорат ташкилотларини, нодавлат нотижорат ташкилотларининг рамзларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотларининг чет эл фуқаролари бўлган ходимларини, шунингдек, уларнинг қарамоғидаги оила аъзоларини аккредитациядан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланди.

Ушбу ҳукумат қарорига мувофиқ, ННТлар томонидан давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этадиган ҳужжатлари рўйхати қисқартирилди, зарур ҳужжатлар фақат давлат тилида тақдим этилиши ўрнатилди, ННТларнинг таъсис ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилишини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби жиддий равишда соддалаштирилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008 й., 7-сон, 409-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 51-сон, 660-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 11-сон, 126-модда; 2015 й., 15-сон, 181-модда; 2017 й., 35-сон, 922-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.10.2017 й., 09/17/810/0095, 26.10.2017 й., 09/17/873/0180, 23.12.2017 й., 10/17/1001/0447-сон.

Солиқ, божхона, шунингдек, банк қонунчилигига мувофиқ, нодавлат нотижорат ташкилотлари солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг (фойда, мулк, қўшимча қиймат ва бошқа солиқлар) 10 турини тўлашдан озод этилди, уларга божхона ва банк тартибларини расмийлаштиришда жиддий имтиёзлар берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 майдаги **“Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”**ги фармони¹ мувофиқ, мамлакатнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланишида фуқаролик жамияти институтларининг роли ва аҳамиятини тубдан ошириш, уларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан ҳамкорлигини кучайтириш, шунингдек, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган вазифаларни босқичма-босқич амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши ташкил этилди.

Маслаҳат кенгашининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланди:

- давлатнинг ва фуқаролик жамияти институтларининг мамлакатни янада жадал ва ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларини бирлаштирувчи замонавий, демократик ҳамда очиқ-ошкора майдон сифатида уларнинг юқори даражадаги тизимли ва самарали мулоқотини йўлга қўйиш;
- ўрта муддатли ва узоқ муддатли истиқболда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини аниқлаш ва миллий моделини шакллантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- фуқаролик жамиятини ва кенг жамоатчиликни ташвишлантираётган долзарб масалаларни муҳокама қилиш, шунингдек, мазкур секторнинг ҳолати ва ривожланиш тенденцияси ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентини мунтазам равишда хабардор қилиш;
- давлат органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан самарали ҳамкорлигининг замонавий механизмларини, уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чораларини жорий қилиш бўйича таклифлар тайёрлаш;
- илмий ва экспертлар гуруҳлари иштирокида фуқаролик жамиятини ривожлантириш соҳасида фундаментал ва амалий тадқиқотларни ташкил этиш юзасидан ташаббус кўрсатиш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасидаги давлат сиёсати ва унинг амалий натижалари ҳақидаги жамоатчилик фикрини тизимли равишда ўрганиш, умумлаштириш ва таҳлил қилишни ташкил этиш;
- фуқаролик жамияти институтлари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини такомиллаштириш, ижтимоий шериклик ва жамоатчилик назоратини амалга ошириш, мазкур институтларнинг жамият бошқарувидаги

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.05.2018 й., 06/18/5430/1164-сон.

иштирокини кенгайтириш учун қулай шароитлар яратиш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритиш;

- фуқаролик жамиятининг ривожланишини, фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари билан ҳамкорлиги даражасини, шунингдек, уларнинг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қўшаётган ҳиссасини баҳоловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш, бу кўрсаткичлар асосида даврий ва махсус, шу жумладан, муқобил маърузалар тайёрланишини ташкил этиш;
- фуқаролик жамияти институтларига уларнинг халқаро ҳамкорлигини ривожлантиришда, илғор халқаро тажрибани ўрганишда ва ушбу тажрибани Ўзбекистон шароитида жорий этишда кўмаклашиш.

2018 йилнинг 1 июнидан бошлаб қуйидагилар белгилаб қўйилди:

- рўйхатдан ўтказувчи орган билан нодавлат нотижорат ташкилотларининг тадбирларини келишиш тартиби режалаштирилаётган тадбирлар ҳақида **хабардор қилиш тартиби** билан алмаштирилади;
- нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳисобварақларига чет давлатлардан, халқаро ва хорижий ташкилотлардан, чет давлатларнинг фуқароларидан ёки уларнинг топшириғига биноан бошқа шахслардан уларнинг уставларида (низомларида) назарда тутилган вазифаларни амалга ошириш учун келиб тушган пул маблағларидан ва мол-мулкдан, уларни олиш **рўйхатдан ўтказувчи орган билан белгиланган тартибда келишилгандан сўнг, бирон-бир тўсиқларсиз** фойдаланилади;
- Ўзбекистон Республикасидаги нодавлат нотижорат ташкилотлари учун ажратилган грант маблағлари мазкур ташкилотларнинг мамлакатдаги **исталган банк муассасаларида очилган махсус ҳисобварақларига** келиб тушади;
- меҳнатга ҳақ тўлаш фондини тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган келиб тушган маблағлар ҳисобидан шакллантирувчи нодавлат нотижорат ташкилотлари учун ягона ижтимоий тўлов ставкаси **15 фоиздан кўп бўлмаган миқдорда** белгиланади;
- жамоат фонди маъмурий харажатларининг, шунингдек, васийлик кенгаши ва тафтиш комиссияси аъзоларига бериладиган мукофот пули тўловларининг ва улар ўз вазифаларини бажариши билан боғлиқ харажатлар компенсациясининг йиллик умумий суммаси фонднинг барча харажатлари суммасининг 30 фоизидан ошмаслиги керак;
- нодавлат нотижорат ташкилотларининг пенсионер ходимларига пенсия уларнинг мазкур ташкилотлардаги фаолияти ягона иш жойи бўлган тақдирда, тўлиқ тўланади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари мажбурий тартибда Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси билан келишилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондларини ташкил қилган ҳамда улар ўз фаолиятини амалга оширишни давом эттириши учун 2019 йилдан бошлаб Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, маҳаллий бюджетлардан зарур маблағлар ажратилмоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри марказларида нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳудудий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, бўшаб ётган ва самарали фойдаланилмаётган давлат мулки объектлари негизида «Нодавлат нотижорат ташкилотлари уйлари» ташкил этилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар, туманлар (шаҳарлар) Кенгашларига:

- нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари масалалари бўйича **доимий фаолият юритувчи комиссиялар**ни ташкил этиш;
- нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини ривожлантиришга, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашга доир масалалар юзасидан **маҳаллий давлат ҳокимияти органлари раҳбарларининг эшитувларини ташкил этиш**ни амалиётга киритиш тавсия этилди.

Ўзбекистон Республикасида волонтерлар (кўнгиллилар) ҳаракатини ривожлантириш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси ишлаб чиқиладиган бўлди.

Мамлакатда нодавлат нотижорат секторини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган жамоат тузилмалари вакилларига ҳамда ташаббускор фуқароларга фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришга катта таъсир кўрсатган ишлари ва ютуқлари учун топшириладиган **«Фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси учун»** кўкрак нишони таъсис этилади.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясига **нодавлат нотижорат ташкилотларининг амалий фаолияти аҳоли орасида мунтазам равишда ва кенг ёритилишини таъминлаш** топширилди.

Тўртинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократик янгилаш ва модернизациялашнинг ҳозирги босқичи, шунингдек, уларнинг **фуқаролик жамиятининг институтлари, турли жамоатчилик кенгашлари, фуқаролик жамияти вакиллари иштирокидаги ишчи гуруҳлар, нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ўзаро муносабатларини таъминлайдиган тузилмалар ташкил этилиши хусусиятига эга** бўлиб, бу фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдордир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 октябрдаги ПҚ-1839-сон қарори билан **Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ҳузурида** жамоатчилик бирлашмалари, фондлар, касаба уюшмалар, нодавлат нотижорат ташкилотлари, олий ҳарбий-таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари вакиллари,

шунингдек, маданият, санъат, фан ва спорт арбоблари, давлат органларининг экспертларидан иборат **Жамоатчилик кенгаши** тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъжамасининг 2014 йил 20 январдаги 11-сон қарори¹ билан **Республика болалар ижтимоий муҳофазаси маркази** ҳузурида ҳимояга муҳтож болаларни ижтимоий муҳофаза қилишни мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва мониторингини олиб бориш бўйича ННТ, давлат органлари, парламент аъзолари ва олимлардан иборат **Жамоатчилик кенгаши** ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 июлдаги **“Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашлари фаолиятини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”** ги қарорига² мувофиқ, ҳар бир давлат органи, шу жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ҳузурида жамоатчилик кенгашини ташкил этиш амалиёти жорий этилди.

Жамоатчилик кенгаши ўз ишини жамоатчилик асосида олиб борадиган, доимий фаолият юритувчи **маслаҳат-кенгаш органи** эканлиги белгилаб қўйилди. Жамоатчилик кенгаши давлат органи раҳбарининг қарори билан ташкил этилади, ўз фаолиятини Намунавий низомга мувофиқ ишлаб чиқилган ва давлат органи раҳбарининг қарори билан тасдиқланадиган низом асосида амалга оширади. Жамоатчилик кенгаши аъзолигига, қоида тариқасида, давлат органида намунали хизмат кўрсатган меҳнат фахрийлари, жамоатчилик фаолияти соҳаларида катта амалий тажрибага эга обрўэътиборли фуқаролар, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари вакиллари қабул қилинади.

Жамоатчилик кенгашига қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- давлат органи томонидан ташкил этиладиган бўлажак очиқ ҳайъат мажлислари ва бошқа оммавий тадбирлар тўғрисидаги **ахборотни олдиндан олиш** ҳамда мазкур тадбирларда иштирок этиш;
- давлат органининг, жумладан, унинг ҳудудий бўлинмалари ва тасарруфидаги ташкилотларининг бинолари (хоналари) ва бошқа объектларини давлат органи томонидан белгиланган тартибда бориб кўриш;
- давлат органи фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар ва тавсияларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш учун зарур бўлган давлат органининг **ахборотлари, статистика ва бошқа материалларини** белгиланган тартибда олиш;
- **давлат органининг қонун ижодкорлиги фаолиятида**, давлат органи томонидан ишлаб чиқилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик ва экспертлар муҳокамасини таъминлашда иштирок этиш ва бошқалар.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 4-сон, 48-модда; 2017 й., 37-сон, 996-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.02.2018 й., 09/18/107/0697-сон, 01.06.2018 й., 09/18/400/1289-сон, 25.08.2018 й., 09/18/680/1791-сон.

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.07.2018 й., 07/18/3837/1454-сон.

Бешинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 августдаги **“Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясида бошқарув кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг самарали тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”**ги фармониға мувофиқ ННТ фаолиятини ахборот-таълим таъминоти мақсадларида давлат бошқарув органлари ва жамоатчилик ташкилотларининг ходимлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг курсларида икки йил таълим олганларидан сўнг **“жамоатчилик бошқаруви”** йўналиши бўйича магистр даражасини олишлари ҳамда жамоатчилик бошқаруви соҳасида ўз касбий кўникмалари ва билимларини такомиллаштиришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 10 октябрдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимларининг малакасини ошириш бўйича ўқув курсларини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори¹ билан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ҳузурида давлат таълим муассасаси шаклида **фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимларининг малакасини ошириш бўйича ўқув курслари** ташкил этилди.

Олтинчидан, фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш ижроия ҳокимият органлари даражасида амалға оширилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 11 июндаги Протоколи қарори билан ННТ ахборот-ташкилий фаолиятини яхшилашға йўналтирилган тадбирларнинг комплекс режаси тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2015 йил апрель ойида **“Давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасида 2015 йил учун мамлакатни ижтимоий, ижтимоий-иқтисодий ва гуманитар ривожлантириш долзарб вазифаларини ҳал этиш бўйича ижтимоий шерикликни мустаҳкамлашға йўналтирилган тадбирларнинг комплекс режаси”** тасдиқланган. Ушбу комплекс режа ННТларнинг мамлакатни ижтимоий, ижтимоий-иқтисодий ва гуманитар ривожлантириш долзарб вазифаларини ҳал этишда самарали иштирок этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришға йўналтирилган 50 та банддан иборатдир.

2018 йилнинг январь ойида “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тартиби тўғрисидаги намунали низом”², “Фуқароларни ва жамоатчилик бирлашмаларини ҳуқуқбузарлик профилактикаси ва жиноятчилик билан курашда фаол иштирок этганликлари учун рағбатлантириш тартиби тўғрисидаги низом”³ тасдиқланган.

2018 йилнинг февраль ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Маҳалла институтининг янада самарали амал этишини таъминлаш бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 41-сон, 546-модда; 2014 й., 29-сон, 356-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.05.2018 й., 06/18/5428/1158-сон.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й., 1-сон, 9-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й., 2-сон, 26-модда.

чора-тадбирлар тўғрисида”ги⁴, 2018 йилнинг март ойида — “Хотин-қизлар ва аёлларни қўллаб-қувватлаш бўйича жамоатчилик фонди фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги⁵ қарорлар қабул қилинган.

Еттинчидан, фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий сиёсий фаоллиги ортиши, ННТ вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг жиддий равишда юксалиши, улар жипслашиши юқори даражасининг ёрқин далолати — сўнгги йилларда **Ўзбекистон ННТ миллий анжуманлари**ни ўтказиш бўлди. Ушбу анжуманларда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ривожлантиришнинг энг долзарб масалалари муҳокама қилинади.

Саккизинчидан, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг қарорлар қабул қилишда иштирок этишининг муҳим жиҳати — инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасида таълим тизими мавжудлиги, жамиятда инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантириш ҳисобланади.

Ноҳукумат ташкилотлари ҳамкорлик учун фойдали шериклар сифатида алоҳида лойиҳалар ва дастурларга жалб этилади. **Таълим, касбий тайёргарлик ва ахборотни тарқатиш** ҳамкорлик ва биргаликда иш олиб боришнинг алоҳида истиқболли соҳалари ҳисобланади. Махсус билимга эга ҳар бир ташкилот аниқ бир тадқиқотни ўтказиш учун жалб этилиши мумкин.

Давлат органлари ННТ фаолиятини такомиллаштиришга уларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги малакасини оширишни куйидагилар орқали ҳар тарафлама қўллаб-қувватлайди:

- ННТ учун махсус семинарлар ва машқлар ўтказиш;
- уларни ҳуқуқ-тартибот тузилмалари ходимлари учун ўтказиладиган инсон ҳуқуқлари бўйича ахборот тадбирларида иштирок этишга жалб этиш;
- ННТ иштирокида инсон ҳуқуқлари тўғрисида қонунчилик мониторингини ўтказиш;
- БМТ қўмиталарининг Ўзбекистон томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасида ўз халқаро мажбуриятларини бажариши тўғрисидаги миллий маърузаларини кўриб чиқишида ННТларни миллий ҳаракатлар режасининг ижрочиси сифатида киритиш;
- Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида миллий маърузаларига киритиш учун инсон ҳуқуқларга амал қилиниши тўғрисида тегишли ахборот олиш;
- ННТларни инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича янги адабиётлар билан таъминлаш;
- аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича таълими даражасини оширишга йўшналтирилган қўшма ахборот-маърифий тадбирлар ўтказиш ва бошқалар.

⁴ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz) 2018 йил 17 февраль.

⁵ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz) 2018 йил 16 февраль.

Ўзбекистонда ННТ ўз фаолияти билан жамиятнинг муҳим йўналишлари ва турмуш соҳаларини қамраб олган. ННТнинг энг катта муваффақиятга эришганлиги эътироф этилган соҳалар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш зарур:

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун кураш олиб бориш ва экологиянинг жуда кўп муаммоларини ҳал этиш, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш;
- таълим бериш соҳасида энг истиқболли ва замонавий дастурларни илгари суришга кўмаклашиш, шу жумладан, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларининг олий ва махсус таълим соҳасидаги тажрибаси билан таништириш;
- гендер тенглигига эришишга кўмаклашиш, хотин-қизлар ўртасида ҳуқуқий ва ижтимоий-маърифий ишлар олиб бориш;
- хотин-қизларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга кўмаклашиш, уларни фаол амалий бизнес муҳитга жалб этиш;
- оиладаги зўравонлик билан курашиш, айниқса оилавий, аёллар ва болаларга нисбатан зўравонлик профилактикаси;
- аҳолининг ночор қатламларига, ёлғиз кекса ёшдаги кишилар, кўп болали ва моддий жиҳатдан кам таъминланган оилалар, ёлғиз оналарни ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;
- ногиронларни ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамиятда тўлақонли ижтимоийлашувига, шу жумладан, уларга таълим ва доимий иш топиш имкониятини тақдим этиш орқали ёрдам бериш;
- мамлакат аҳолисига ва айниқса ёшларга репродуктив саломатлик ва репродуктив маданият масалалари бўйича таълим бериш, ВИЧ-СПИД ва бошқа юқумли касалликлар профилактикаси соҳасида иш олиб бориш.

Ижроия ҳокимият органларининг фуқаролик жамияти ташкилотлари билан ўзаро иш олиб боришларининг самарали шакллари сифатида жамоатчилик ташкилотлари билан биргаликда ишчи гуруҳлари ташкил этиш; жамоатчилик ташкилотлари вакилларини ижроия ҳокимияти органлари ҳузуридаги маслаҳат органлари таркибига киритиш; мақсадли дастурлар амалга оширилиши устидан кузатиш олиб бориш бўйича жамоатчилик комиссияларини ташкил этиш; жамоатчилик нотижорат ташкилотларини бюджет маблағларидан фойдаланиш билан боғлиқ аниқ тартиблардан фойдаланишларини таъминлаш ва бошқалар амалиётга кирган.

Фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этишининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари тизимида ижроия ҳокимият органлари қарорларининг жамоатчилик экспертизаси тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, экология соҳасидаги жамоатчилик бирлашмалари ўз вакилларини давлат экологик экспертизасида иштирок этишлари учун тавсия этиш, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказиш (унинг натижалари давлат экспертизаси органлари тасдиқлагандан сўнг

ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий бўлади); давлат экологик экспертизасини тайинлашни талаб қилишга ҳақлилар ва бошқалар.

Сўнги пайтларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятида ўзини ўзи бошқарадиган ташкилотларни жалб этган ҳолда қонунлар лойиҳаларининг мустақил экспертизасини ўтказиш амалиёти кенгаймоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов аҳолининг турли жамоатчилик ва ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифода этадиган ҳамда мамлакатда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари ҳисобланган ноҳукумат ва жамоатчилик ташкилотларининг обрўси ва таъсири ортиши катта аҳамиятга эгаллигини таъкидлаб келган. У ушбу ташкилотларнинг одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш, сиёсий ва фуқаролик фаоллигини ошириш, мамлакатда содир бўлаётган демократик ўзгаришларнинг кўламларини кенгайтириш ва чуқурлаштиришдаги роли ва аҳамиятини юксак баҳолаган¹.

Давлат, шу жумладан, инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида ўз функцияларини бажаришда “ёлғиз ўзи” бўла олмайди. Ноҳукумат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва бевосита фуқаролар билан шериклик ҳозирги пайтда давлатнинг янада тараққиётга эришишида асосий роль ўйнамоқда.

Ўзбекистонда ижтимоий шерикликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини яратиш учун қуйидаги қатор ўзаро боғлиқ вазифалар изчил ҳал этилмоқда: а) давлат органлари тўғрисидаги қонунлар ва қоидаларда уларнинг фуқароларнинг бошқарувда иштирок этишига кўмаклашиш мажбурияти тобора тўлароқ ўз ифодасини топмоқда; б) давлат хизматчилари ва депутатлар сиёсий-ҳуқуқий муомала асосларига ўқитилмоқда; в) аҳолининг ҳуқуқий маориф тизимидан фойдаланиши таъминланмоқда; г) давлат органларининг партиялар ва жамоатчилик бирлашмалари билан ўзаро муносабатлари яхшиланаяпти; д) аҳолининг давлат ҳокимиятига ўзагараётган муносабати доимий таҳлил этилмоқда ва бу сиёсат сиёсий йўналишга мувофиқ шакллантирилмоқда. Бундан кейин фуқароларни ҳокимиятни танқид қилишига сабаб бўладиган омилларни диққатроқ ҳисобга олиш ва улар томонидан аниқ дастурлар ва хатти-ҳаракатлар тан олиниши ҳамда қўллаб-қувватланишига эришиши керак².

Ўзбекистонда замонавий давлат хизматчиси ҳам барча ижтимоий ташкилотлар, ҳам аниқ бир фуқаролар ва жамоатчилик бирлашмалари, уюшмалари, ҳам сиёсий партиялар билан иш олиб боришни билиши зарурлиги тушунчаси мавжуд. Бунда улар

¹ Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ва ҳеч кимга қарам бўлмайди. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — Б.89.

² Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

билан турли даражаларда: шахсий мулоқотда (қабул қилиш орқали) ҳамда йирик йиғилишларда иш олиб борилиши керак. **Давлат хизмати ва фуқаролик жамияти тузилмалари ўзаро муносабатларини ташкил этиш бўйича чоралар тизими давлат хизмати тизимини ислоҳ этиш концепциясида кўзда тутилиши керак. Бундаги асосий мақсад — давлат хизматчилари, фуқаролар ва фуқаролик жамияти тузилмалари ўртасидаги муносабатларни демократлаштиришдир.**

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасида маъмурий ислоҳотлар концепцияси доирасида “Давлат хизмати тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш асосида давлат органлари билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларга янгича ёндашувларни жорий этиш кўзда тутилмоқда.

Ҳар бир минтақада вазиятни мунтазам ўрганиш, энг аввало, фармонлар ва қарорлар бажарилиши, улар ижро этилишининг самарадорлиги, мазкур соҳада давлат органларининг масъулиятини ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш тизими шакллантирилмоқда (гап мониторинг тўғрисида кетмоқда).

Ижроия ҳокимият органларида аввал мавжуд бўлган маслаҳат кенгашларини яна амалиётга киритиш олға қараб қўйилган қадам бўлади. Ижроия ҳокимият органларига аниқ муаммолар бўйича тавсиялар бериш — бу кенгашларнинг асосий вазифасидир¹.

Давлат органлари ҳам, ННТ ҳам фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан ҳамкорликни янада фаолроқ ривожлантиришлари ва кенгайтиришлари керак. Амалда ҳар бир давлат органида ННТ билан инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳамкорлик қилишнинг ўз тизими ва механизмлари яратилиши керак.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш учун инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасига сиёсий партиялар, жамоатчилик ташкилотлари ва ОАВ вакиллари бўлган кенг оммани жалб қилиш керак. Улар қаторига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги фармони билан ташкил этилган Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази ҳам киради.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказ инсон ҳуқуқлари соҳасидаги Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларини бажариш бўйича давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлигини, миллий маърузалар тайёрланишини, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтиришни таъминловчи давлат органи ҳисобланади².

¹ Ноздрачев А. Ф. Гражданин и государство: взаимоотношения в XXI веке // Журнал российского права, 2005. №9. С. 18–22.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 10 декабрдаги “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори // Халқ сўзи, 2018 йил 11 декабрь.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилишда бевосита ёки билвосита иштирок этадиган ноҳукумат ташкилотлари ва жамоатчилик бирлашмалари билан қалин алоқалар ўрнатган ва буни сақлаб турибди. Бунинг бир нечта сабаблари бор.

Биринчидан, ушбу органлар Марказнинг мавжудлиги тўғрисида кенг жамоатчиликни хабардор қилишлари туфайли уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш, тарғиб ниҳоятда фойдалидир. Ноҳукумат ташкилотлари кўпинча Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ фаолиятини такомиллаштириш юзасидан саъй-ҳаракатлар ташаббускорлари бўлади. Бундай алоқалар Марказнинг фаолиятини ёритиш ва жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланишини таъминлаш учун фойдаланилади.

Иккинчидан, Миллий марказнинг ННТ билан ҳамкорлик қилишининг амалий сабаби — ноҳукумат ташкилотлари ҳуқуқбузарликлар жабрдийдалари билан Марказ ўртасида воситачи бўлишлари мумкин. ННТ, шунингдек, фуқароларнинг Марказ билан шахсан алоқада бўлишини рағбатлантириш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиши мумкин.

Учинчидан, ноҳукумат ташкилотлари муайян билимларга ва хусусиятларга эгалиги учун инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш бўйича миллий муҳитни яратиш бўйича саъй-ҳаракатларда аъло шерик бўла олади. Улар юқори тезкорлик ва эгилувчанликка эга бўлганлиги учун Миллий марказ мамлакатда инсон ҳуқуқларининг аҳволи, таркибий ёки қонунчилик бўшлиқлари тўғрисида батафсил ахборот тақдим этишга, шунингдек, унинг эътиборини ижтимоий ёки бошқа ўзгаришларга қаратишга кўпинча қодир бўлади. Бундай ахборот Марказ ва унинг раҳбарияти учун ўз фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланишга хизмат қилади. Бундай ахборот ҳар бир алоҳида ҳолатда тақдим этилиши мумкин ёки доимий маслаҳатлашишлар (расмий ёки норасмий) орқали мустаҳкамлаб қўйилиши мумкин.

Тўртинчидан, ноҳукумат ташкилотлари алоҳида лойиҳалар ва дастурлар бўйича фойдали шериклар сифатида ҳамкорлик қилиш учун жалб этилади. Таълим, касбий тайёргарлик ва ахборотни тақдим этиш ҳамкорлик ва биргаликда иш олиб бориш учун энг истиқболли соҳалар ҳисобланади. Махсус билимга эга ҳар қандай ташкилот Марказ томонидан аниқ тадқиқотни амалга ошириш учун жалб этилиши мумкин.

Ўзбекистонда жамоатчилик бошқаруви ва қонун устунлигини таъминлаш, шунингдек, инсоннинг шахсий, сиёсий, экологик, ижтимоий, маданий ҳуқуқ ва манфаатларини ишонарли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш учун фуқаролик жамияти институтларини кенг жалб этиш мақсадларида Марказнинг фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлигининг қуйидаги устувор йўналишларини аниқлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

биринчи йўналиш — ҳуқуқ субъектлари томонидан инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига тааллуқли қонун лойиҳаларини уларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, инсон ҳуқуқларининг умумэтироф этилган

халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари, жамоатчилик талаблари ва аҳоли эҳтиёжларига мувофиқлиги масаласида танқидий таҳлилни амалга оширишни таъминлаш;

иккинчи йўналиш — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг турли масалалари бўйича янги қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмуни ва амалга ошириш тартибини фуқароларнинг, айниқса қишлоқ аҳолисининг эътиборига ўз вақтида етказишда бевосита иштирок этиш, уларни қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга инсон ҳуқуқлари ва манфаатлари халқаро стандартларининг имплементация қилиниши даражасидан хабардор қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бузилганларини тиклаш воситаларини тушунтиришни таъминлаш;

учинчи йўналиш — давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан инсоннинг Конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига амал қилиниши ҳамда уларнинг ҳимоя қилиниши соҳасидаги вазиятни чуқур таҳлил этиш, мунтазам жамоатчилик назоратини ва мониторингини амалга ошириш орқали инсоннинг ҳуқуқларини қўпол, мунтазам ва кенг тарқалган бузилишларини аниқлаш, тегишли ваколатли органларга инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш ва бузилишни тиклашга йўналтирилган аниқ тавсиялар бериш;

тўртинчи йўналиш — ҳуқуқий маданият даражасини ошириш, ижтимоий ночор фуқаролар, фуқаролик жамияти институтлари, ҳам марказий, ҳам маҳаллий даражадаги қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларини қамраб олган жамиятда инсон ҳуқуқларининг маданияти ва ҳуқуқий тарбияга йўналтирилган маърифий, таълим ва ноширлик фаолиятининг замонавий моделини шакллантириш.

Шуни таъкидлаш керакки, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ ноҳукумат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишда фақат қайсидир бир йўналиш билан чегараланиб қолмайди. Марказ амалда инсон ҳуқуқларининг барча соҳалари билан шуғулланиши учун унинг фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро муносабатлари кенг қамровли хусусиятга эгадир.

Шу билан бир қаторда Ўзбекистон Республикасида аҳолининг ижтимоий ночор қатламлари (аёллар, болалар, кекса ёшдагилар, ногиронлиги бор шахслар ва бошқалар) ҳуқуқларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор берилиши ҳисобга олинган ҳолда Марказнинг энг барқарор алоқалари хотин-қизлар ва болалар, шунингдек, ногиронлар, кекса ёшдаги фуқаролар муаммолари билан шуғулланадиган ноҳукумат ташкилотлари билан ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистонда ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолияти билан, асосан фақат ўз аъзоларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан чегараланиб қолмасдан, мамлакатда давлат органлари фаолиятининг жамоатчилик мониторинги ва назорати тизимини

шакллантириш муҳимлигини тушуниб етган турли ННТ фаоллари шуғулланади. Бу, биринчи навбатда, болалар, аёллар, экология ННТлари, ногиронлар ва кекса ёшдаги фуқаролар ташкилотлари, шунингдек, касб, қизиқиш бўйича фуқароларни бирлаштирадиган жамиятлар, уюшмалар, иттифоқлар, қўмиталардир.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари” китобида жамиятнинг демократлашуви даражасини белгилайдиган камида учта энг муҳим мезон — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнидан нақадар хабардорлиги, ҳукумат қарорлари халқ томонидан нақадар назорат қилиниши ва оддий фуқаролар давлатни бошқаришда нақадар иштирок этиши мавжудлигини таъкидлаган. Агар ушбу соҳаларда амалий силжишлар бўлмаса, демократия тўғрисида барча мулоҳазалар ёки ваъзхонлик, ёки шунчаки сиёсий ўйиндир¹.

Давлат органлари ва ННТларнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги ўзаро ҳамкорлиги амалиётининг таҳлили бундан буён **“Жамоатчилик назорати тўғрисида”**ги қонун асосида Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларига амал этиш ва уларни ҳимоя қилиш соҳасидаги вазиятни биргаликда мониторинг қилишда ННТ билан ҳамкорликнинг қуйидаги энг муҳим йўналишларини ривожлантириш зарурлигини кўрсатмоқда:

а) инсон ҳуқуқлари бузилиши ҳолатларини аниқлаш ва фуқароларнинг тоифалари, жўрофияси ва тарқалиши бўйича маълумотлар банкни шакллантириш;

б) инсон ҳуқуқлари бузилишидан далолат берадиган ахборот, ҳужжатлар, тадқиқотлар билан айрибошлаш;

в) инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш бўйича ўзаро маслаҳатлашувлар, мунозаралар;

г) фуқароларнинг муайян тоифалари ҳуқуқларига амал қилинишини тегишли ноҳукумат ташкилоти томонидан ўрганиши ва тадқиқ этилиши бўйича давлат тузилмалари ва ННТ ўртасида шартномавий муносабатларни ривожлантириш;

д) фуқаролар муайян тоифаларининг ҳуқуқларини таъминлашга кўмаклашиш бўйича қўшма дастурлар ишлаб чиқиш;

е) қонун лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасини ўтказиш ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликдаги бўшлиқликларни бартараф этиш бўйича қўшма таклифлар тайёрлаш ҳамда ушбу қонунчиликни халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ қилиш.

Ҳуқуқий таълимни яхшилаш бўйича мақсадли комплекс дастурни амалга ошириш доирасида инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича биргаликдаги ахборот-маърифий фаолиятни қуйидагилар орқали амалга ошириш:

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. — Т. Ўзбекистон, 1997. 315-б.

а) инсон ҳуқуқларига амал қилиш ва уларни ҳимоя этиш масалалари бўйича шикоятларни таҳлил этишни ҳисобга олган ҳолда аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини олиб бориш (маърузалар, суҳбатлар, давра суҳбатлари, анжуманлар, семинарлар, кенгашлар ва ҳоказолар), бунда фуқароларнинг турли тоифалари: болалар, аёллар, пенсионерлар, ногиронлиги бор шахслар ва ҳоказолар; турли мутахассислар, тадбиркорлар, журналистлар, турар-жой-коммунал хизмати ходимлари ва ҳоказолар; бошқарув ва тармоқлар турли бўғинларининг мансабдор шахслари: вазирликлар раҳбарларидан бошлаб давлат хизматчиларигача ҳаммани қамраб олиш;

б) биргаликдаги саъй-ҳаракатлар билан тегишли давлат тузилмаларини жалб этган ҳолда олдиндан ишлаб чиқилган режа бўйича аҳолининг энг ночор қатламларини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситаларига ўқитиш бўйича маълумот адабиётларини нашр этиш;

в) инсон ҳуқуқларига амал қилиш ва уларни ҳимоя этишнинг энг долзарб масалалари бўйича биргаликда ва мувофиқлаштирилган ҳолда оммавий ахборот воситаларида чиқишлар қилишни амалиётга киритиш;

г) ҳуқуқий тарбия, кадрларни тайёрлаш, ногиронларни реабилитация қилиш, ёшлар ишлари бўйича ва бошқа давлат дастурларини амалга ошириш соҳасида биргаликдаги фаолият ва фаол иштирок этишнинг аниқ йўналишларини аниқлаш;

д) халқаро соҳадаги фаолиятни ўзаро мувофиқлаштириш ва ушбу соҳада ахборот айрибошлаш¹.

Фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни ҳал этишда иштирок этиш тўғрисидаги ўз ҳуқуқларидан хабардорлиги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг жамоатчилик назорати турли шакллари ҳаётга тадбиқ этиш кўникмаларини эгаллаш — умуман жамиятнинг, шунингдек, ҳар бир шахснинг инсон ҳуқуқлари маданиятининг энг муҳим унсуридир.

Сиз давлатнинг қонунчилик, ташкилий, ижтимоий ва иқтисодий даражаларда жамоатчиликнинг жамоат ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишини қўллаб-қувватлаши тўғрисида маълумот олдингизми?

Сизнинг ташкилотингизда ушбу жараёнга қандай қўшилиш ёки давлат сектори билан ўзаро ҳамкорликни чуқурлаштириш мумкинми?

¹ Саидов А. Х., Бакаева Ф. Х. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2015 году. — Т., 2016. С. 241, 263; Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека: становление и развитие // под ред. А. Х. Саидова. — Т., 2007. С. 72, 73.

Амалий ишлар:

биринчидан, жамоатчилик назоратини ўтказиш соҳасида ўз имкониятларингиз ва салоҳиятингизни баҳолаш керак;

иккинчидан, Сизга кучингиз етадиган ва катта фойда келтирадиган жамоатчилик назоратининг мавзуси ва шаклини аниқлаб беришда ёрдам бериши мумкин бўлган шерикни қидиришни бошланг;

учинчидан, жамоатчилик назоратининг хориж тажрибасини ўрганинг, мамлакатимиз учун энг мақбул бўлиши мумкин фаолият йўналишларини аниқланг;

тўртинчидан, бошқа ташкилотлар томонидан олиб борилаётган фаолиятни тақрорлаш керак эмас, сиз ўз йўналишингизни топинг.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистонда фуқароларнинг давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда иштирок этишлари учун қандай шарт-шароитлар яратилган:

- ҳуқуқий;
- ташкилий;
- ижтимоий-сиёсий ва бошқалар.

2. Ноҳукумат секторини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қандай турлари мавжуд?

3. Фуқаролик жамияти институтларининг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишининг асосий йўналишлари қайсилар?

УЧИНЧИ МАВЗУ: ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ТУШУНЧАСИ, МАҚСАД- ВАЗИФАЛАРИ, ПРИНЦИПЛАРИ, ОБЪЕКТЛАРИ ВА СУБЪЕКТЛАРИ

§1. Жамоатчилик назоратининг тушунчаси, мақсад-вазифалари ва принциплари

Давлат ўзининг бош ислохотчи функциясидан фойдаланган ҳолда жамоатчилик барча соҳаларини босқичма-босқич янгилаш, фуқаролик жамияти институтлари салоҳиятини ошириш, шунингдек, халқни қарорлар қабул қилиш жараёнлари тўғрисида хабардор қилиш, давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш, оддий фуқароларнинг давлатни бошқаришда иштирок этиши даражасини оширишга йўналтирилган ислохотларнинг ҳуқуқий-ташкилий таъминлаш механизмларини такомиллаштиришга кўмаклашади.

Қонунчилик даражаси жамоатчилик институтларининг, энг аввало, мамлакатда қабул қилинаётган ҳамда амалдаги қонун ва нормаларнинг ижросини, давлат органлари, шу жумладан, унинг тузилмалари фаолияти устидан назорат соҳасидаги роли ва аҳамиятини кучайтиришга боғлиқдир. Афсуски, амалиёт давлат бошқаруви соҳасида қонунчиликка амал қилишни яхшилаш талаб қилинаётганлигидан далолат беради. Ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари жуда турлича, лекин уларни гуруҳлаган ҳолда қуйидаги тарзда ифода этиш мумкин:

- а) бошқариш ҳуқуқий жиҳатдан бўш тартибга солинганлиги;
- б) мансабдор шахслар, хизматчиларнинг бошқарув малакаси ва ҳуқуқий маданиятининг пастлиги;
- в) давлат органлари ходимлари бир қисмининг коррупциялашганлиги;
- г) янги қарорлар қабул қилишдан ҳадиксираш, фаолиятсизлик;
- д) қарорлар қабул қилиш, вазиятларни баҳолаш ва ходимлар фаолияти жараёнида қонунчилик ва мақсадга мувофиқликни бир-бирига қарши қўйиш;
- с) орган, мансабдор шахс, хизматчининг қонун ва қонуний ўрнатилган ваколати доирасидан ташқарида маъмурий қарашлар ролига ортиқча баҳо берилиши.

А. де Токвиль “Америкада демократия” ишида (1835) “энг катта қийинчилик ҳукуматни ташкил этиш уқувида эмас, балки ушбу ҳокимият томонидан чиқарилаётган қонунларга бўйсунушга мажбур қилишдан иборатдир” деб таъкидлаган. У демократиянинг табиати амалдорларнинг ўзи бўларчилигидан иборат айбларини яширади ва уларнинг жамиятга таъсирини чегаралаш воситаларидан бири давлат амалдорларига олдиндан улар ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб қўйган ҳолда айрим ҳуқуқларни тақдим этиш орқали ҳокимиятни ажратишдан иборатдир деб ҳисобланган. Фақат шундай қилибгина демократиянинг мақсадларига: ҳокимиятнинг обрўси юқори бўлишига, мансабдор шахсларнинг таъсири эса кичик бўлишига эришиш мумкин.

А. де Токвилнинг фикрича, демократиянинг кафолати жамоатчилик назорати ҳисобланади. “Агар биз босқичма-босқич демократик институтларни жорий этиш ва мустақамлашга муваффақ бўлмасак ва биз барча фуқароларга аввал уларни хурликка тайёрлаб, кейин бундан фойдаланишга имконият бериш ғоялари ва ҳиссиётларини сингдира олмасак, ҳеч ким — буржуазия ҳам, аристократия ҳам, бойлар ҳам, камбағаллар ҳам эркин бўлмайди”¹.

Буюк мутафаккирнинг ушбу ғоялари асосида мамлакатимизда демократик янгиланишлар тўғри йўналишда кетаётганлиги тўғрисида хулосага келиш мумкин: фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий фаоллигини кучайтиришга интилиш орқали кучли фуқаролик жамияти ташкил этилмоқда, ноҳукумат ташкилотларининг давлат бошқарувини такомиллаштиришда, қонунчилик даражасини оширишдаги роли ва аҳамияти кучайтирилмоқда.

Қонунчилик — демократик усулда ташкил этилган жамиятнинг белгисидир. У фуқароларнинг эркинликларини таъминлаш ва ҳуқуқларини амалга ошириш, демократияни ривожлантириш, фуқаролик жамиятининг амал этиши, давлат аппаратини такомиллаштириш ва фаолиятини оқилона ташкил этиш учун муҳимдир. Қонунчилик давлат механизмнинг барча унсурлари (давлат органлари, давлат ташкилотлари, давлат хизматчилари), фуқаролик жамияти (жамоатчилик ва диний ташкилотлар, мустақил газеталар, норасмий бирлашмалар ва ҳоказолар) ва барча фуқаролар учун шартдир.

Франциялик олим Г. Бребан маъмурий ҳуқуқда қонунчилик принципи ўзаро боғлиқ иккита мажбуриятни: қонунга мувофиқ иш кўриш ва қонун бажарилишини таъминлаш учун ташаббус кўрсатишни кўзда тутуди деб ҳисоблайди. Ижро этувчи ҳокимият томонидан қонунга амал этилиши қонун чиқарувчи ва суд ҳокимияти томонидан назорат қилинади. Ижро этувчи ҳокимиятга нисбатан қонунийликнинг асосий талаби қонун ва қонуности норматив ҳужжатларини қўллаш, уларни ҳимоя қилиш ишониб топширилганлар томонидан сўзсиз риоя этилишидан иборатдир. Маъмуриятнинг ўзибўларчилиги билан курашиш жиноятчилик билан курашишдан кам аҳамиятга эга эмас².

Қонунчиликни ҳуқуқий, ҳуқуқий-ташкилий таъминлашнинг воситалари назорат ва мажбурлаш ҳисобланади. Ижтимоий бошқариш тизимида назорат ҳокимият субъектлари фаолиятининг амалдаги ҳолати, қарорлар бажарилиши тўғрисида маълумот олиш имконини берадиган энг муҳим алоқа воситасидир. Ундан ижро интизомини ошириш, фаолиятни баҳолаш, ноҳуш оқибатларнинг олдини олиш, жараённи тезкор тартибга солиш учун фойдаланилади. Назорат қуйидагиларни қамраб олади:

¹ Қаранг: Зелетдинова Э. А. Российская демократия глазами А. де Токвиля // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — М., 2000. №1. С. 25.

² Қаранг: Бребан Г. Французское административное право. — М., 1988. С. 171.

а) назорат остидаги объектлар фаолиятини кузатиш, улар томонидан қоидалар ва топшириқлар бажарилиши тўғрисида объектив ахборотни олиш, маълумотларни тўплаш шакллари — ҳисоботларни маълумотларини ўрганиш, жойларда ҳужжатларни текшириш, инвентаризация, ревизия ўтказиш, тушунтиришлар тақдим этиш ва ҳоказолар;

б) тўпланган ахборотни таҳлил этиш, тенденциялар, сабабларни аниқлаш, прогнозларни ишлаб чиқиш;

в) қонунчилик ва интизом бузилишлари, зарарли оқибатлар, зарар етказилиши, бахтсиз ҳодисалар, мақсадга мувофиқ бўлмаган хатти-ҳаракатлар ва ҳаракатларнинг олдини олиш учун чоралар кўриш;

г) аниқ ҳуқуқбузарликларни ҳисобга олиш, уларнинг сабабларини аниқлаш;

д) зарарли оқибатлар, янги ҳуқуқбузарликларга йўл қўймаслик мақсадида ноқонуний фаолиятга барҳам бериш;

е) айбдорларни аниқлаш, уларни жавобгарликка тортиш; айрим ҳолатларда назорат қилувчи органлар айбдорларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги масалани ўзлари ҳал этишга ҳақли, бошқа ҳолатларда буни ваколатли органлар олдига қўйишлари шарт.

Ижроия ҳокимият аппарати устидан назорат мамлакат Президенти, қонунчилик органлари, судлар, прокуратура, касаба уюшмалари ва фуқароларнинг бошқа жамоатчилик ташкилотлари томонидан амалга оширилади¹.

Назорат қилувчи органларнинг асосий вазифаси — давлат аппарати барча бўғинлари фаолиятидаги камчиликларни, улар пайдо бўлиши сабабларини аниқлаш ва бу сабабларни бартараф этишдир. Назоратнинг энг муҳим принциплари — унинг **доимийлиги, тизимлиги, оммавийлиги, универсаллиги, аниқлиги, ҳолислиги, самарадорлиги, тезкорлиги, ошкоралигидир**. Ана шу принциплар асосида бошқарув аппаратининг барча бўғинлари устидан назорат амалга оширилади.

Давлат назорати давлат органларининг ва ўзларига бўйсунадиган объектлари (шахслари) олдига қўйилган вазифалар ижроси давомида мунтазам амалга оширилади. Назорат ваколатларининг ҳажми ва хусусиятидан келиб чиққан ҳолда давлат назоратининг қуйидаги турлари фарқланади:

- давлат ҳокимияти органлари томонидан назорат;
- умумий ваколатга эга бошқарув органлари томонидан назорат;
- тармоқлараро (махсус) ваколатга эга органлар томонидан назорат;
- тармоқ (ички идоравий) ваколатига эга органлар томонидан назорат;
- молия ва кредит органлари томонидан назорат;
- маъмурий назорат.

Жамоатчилик назоратининг субъектлари фуқароларнинг оммавий ташкилотлари ва назорат ваколатига эга бўлган уларнинг органлари, аҳолининг кўнгилли

¹ Батафсилроқ қаранг: : Бахрах Д. Н. Административное право. — М., 1996. С. 237–254.

ташкilotлари, шунингдек, фуқароларнинг ўзлари ва фуқароларнинг жамоалари (гурuhlари) ҳисобланади. Жамоатчилик назорати давлат бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар, мансабдор шахслар устидан амалга оширилади. Демак ҳам жамоатчилик, ҳам давлат назорати объекти худди улар олдида турган вази-фалар каби муштаракдир. Тафовут, асосан, назорат функцияларини амалга ошириш усулларидадир. Давлат назоратининг органлари давлат номидан иш кўради ва тегишли давлат маъмурий ваколатларига эга бўлади. Жамоатчилик назоратининг органлари эса қонунчилик доирасида жамоатчилик ва унинг ташкilotлари номидан иш кўради. Уларнинг ваколатлари, қоида бўйича, ҳуқуқий-маъмурий хусусиятга эга эмас, фақат алоҳида ҳолатларда давлат уларнинг айримларига ана шундай ваколатлар бериши мумкин.

Жамоатчилик назоратининг асосий усули қонунчилик бузилишининг олдини олиш ва ҳуқуқбузарларни тарбиялашдир. Шу мақсадларда текширишлар, жамоатчилик рейдлари ва кўриклари, йиғилишлар, кенгашлар, анжуманларда мансабдор шахслар маърузаларининг муҳокамаси, жамоатчилик таклифлари бажарилишини текширишлар ўтказилади, аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилади, жамоатчилик таъсирини ўтказиш чоралари қўлланилади ва ҳоказолар. Бу иш тўғрисида радио, матбуот ва телевидение орқали ахборот бериш катта аҳамиятга эгадир. Жамоатчилик назорати учун ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, тушунтириш ва тарбиявий йўналиш хосдир².

Жамоатчилик назоратини ўтказиш кўникмаларини эгаллаш ва самарали натижа-ларга эришишда фуқаролик жамияти институтлари томонидан давлат органлари фаолияти устидан амалга ошириладиган назоратнинг тушунчаси, мақсадлари, вази-фалари ва принципларини аниқ англаб етиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозирги даврдаги ҳуқуққа доир адабиётда “жамоатчилик назорати” тушунчаси, асосан, назорат фаолиятини амалга оширадиган субъектларни кўрсатиш билан чегараланган.

В. А. Власов³ жамоатчилик назоратини “меҳнаткашларнинг жамоатчилик ташкilotлари томонидан амалга ошириладиган назорат” деб таърифлайди ва шунга мувофиқ унинг шакллари сифатида партиялар, касаба уюшмалар, меҳнаткашлар маҳаллий кенгашларининг доимий комиссиялари томонидан амалга ошириладиган жамоатчилик назоратини ажратиб кўрсатади. Е. П. Попова⁴ жамоатчилик назорати тушунчасига юқоридагига яқин, лекин аниқлик киритилган таъриф берган: жамоатчилик ташкilotлари, кўнгилли жамиятлар ва иттифоқлар аҳолининг жамоатчилик

² Қаранг: Бакаева Ф. Х. Общественный контроль за реализацией законов, организация и правовые основы; в кн. Узбекистан на пути к гражданскому обществу // отв. ред.: Р. Алимов. — Т., 2003. С. 159–161.

³ Власов В. А. Обеспечение социалистической законности в советском государственном управлении. — М., 1958. С. 49.

⁴ Попова Е. П. О понятии общественного контроля в советском государственном управлении // Правове-дение. — М., 1961. № 3. С. 147–152.

органлари ва фуқаролар томонидан давлат бошқаруви органлари фаолияти устидан амалга ошириладиган кўнгилли тартибдаги оммавий назоратдир.

Ҳозирги давр ҳуқуқшунослари жамоатчилик назоратини буни амалга оширадиган субъектлар доирасида талқин қилади. Жумладан, А. Кожухова¹ жамоатчилик назорати махсус субъектларнинг (фуқаролик жамияти институтлари, алоҳида фуқаролар) давлат бошқаруви сифатини баҳолаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг белгиланган талабларга мувофиқлигига амал қилинишини текшириш бўйича алоҳида тартибда амалга ошириладиган фаолият деб кўрсатади. Ушбу назорат Россия Федерациясининг Жамоатчилик палатаси, ушбу мамлакат субъектларининг жамоатчилик палаталари, бошқа жамоатчилик ташкилотлари ва бирлашмалари, ОАВ, алоҳида фуқаролар томонидан амалга ошириладиган назоратдир. С. М. Зубарев² жамоатчилик назорати ҳуқуқи ҳар бир фуқарога унинг қайсидир бир жамоатчилик ташкилотига мансублиги ёки мансуб эмаслигидан қатъи назар тегишли эканлигини таъкидлайди.

Назоратнинг моҳияти жиҳатидан ҳуқуқшунослар И. С. Дрейслер³ ва В. П. Беляевнинг⁴ фикрлари муштаракдир. Улар жамоатчилик назорати ижтимоий назоратнинг икки шаклидан бири эканлигини кўрсатишади. Яъни, жамоатчилик назорати бунинг биринчи шакли бўлса, иккинчиси — давлат назоратидир. Ижтимоий назоратнинг ушбу шакллари ўхшаш ва фарқли белгиларга эгадир. Улар мақсадлари ва туб вазифаларининг принциплари ўхшаш бўлса ҳам, айти пайтда пайдо бўлиши, ҳуқуқий ҳолати, ваколатлари хусусияти бўйича фарқланади.

В. Н. Гаращук⁵ турли жамоатчилик тузилмаларининг жамоатчилик назоратини муайян даражада шартли равишда тан олиш керак деб ҳисоблайди. Чунки, уларнинг фаолиятида назоратнинг энг муҳим белгилари — назорат қилинаётган объект фаолиятига аралашуш ҳуқуқи ҳамда бу объектни мустақил равишда жавобгарликка тортиш ҳуқуқи мавжуд эмас.

Жамоатчилик назорати муаммолари бўйича эълон қилинган материаллар сони ортганига қарамадан, демократия жиҳатидан жуда муҳим ҳисобланган жамоатчилик назорати юзасидан тадқиқотларда ҳали бўшлиқлар мавжуд. Яъни, жамоатчилик назоратининг бевосита қонунчилик таърифи мавжуд эмас, уни амалга ошириш механизмлари доираси белгилаб берилмаган.

¹ Кожухов А. На пути к правовому государству // Юридическая практика. 2002. №17 (227).

² Зубарев С. М. Контроль за деятельностью государственных гражданских служащих: вопросы теории и правового регулирования // подготовлен для системы Консультант Плюс. 15.03.2007.

³ Дрейслер И. С. О соотношении государственного и общественного контроля как гарантий социалистической законности // Проблемы социалистической законности на современном этапе развития советского государства. — 1968. С. 35.

⁴ Беляев В. П. Общественный контроль в современной России // Конституционное и муниципальное право. 2006. № 6.

⁵ Гаращук В. Н. Контроль общественных формирований и граждан как способ защиты прав личности в сфере государственного управления // Проблемы законности. 1998. Вып. 3. С. 107.

А. Юсупов ва Т. Кенжаев жамият ўзининг аъзолари, алоҳида бошқарув субъектлари, ижтимоий гуруҳлар фаолияти назорат қилиниши кафолат қилинадиган восита ва усуллар жамланмасини белгилаш учун ҳуқуқшунослик адабиётида “жамоатчилик назорати” атамасидан фойдаланилади деб таъкидлашади.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати дейилганда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти қонунийлигини таъминлашга йўналтирилган ваколатли субъектларнинг қонун томонидан ўрнатилган ижтимоий назоратини тушуниш керак⁶.

Давлат органлари фаолияти устидан **жамоатчилик назоратининг мақсадлари** давлат фаолияти жараёнида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига амал этиш, шунингдек, давлат ваколатларининг жамиятнинг ва унинг асосий субъекти — халқнинг эҳтиёжлари ва иродасига жавоб берадиган тарзда амалга оширилишини таъминлашдан иборатдир. Бироқ белгиланган масъулият принципидан келиб чиқиш билан бир қаторда ҳам назорат қилинадиганларга, ҳам ҳуқуқий муносабатларнинг назорат қилувчи субъектларига юкланган фуқаролик мажбуриятларидан келиб чиқиши керак. “Акс ҳолда, — деб ёзади С. С. Купреев, — эълон қилинган тегишли нормаларнинг мавжудлиги буни шунчаки кўрсатишдан иборат бўлиб қолади”⁷.

Юқорида кўрсатилган мақсадларга эришиш учун назорат органлари олдида турган вазифаларнинг аниқ белгиланиши муҳим аҳамиятга эгадир. Давлат органлари фаолияти устидан **жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг асосий вазифалари** сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) давлат органлари томонидан белгилаб қўйилган ҳуқуқий қоидаларга амал этилишининг назорати;

2) давлат органлари томонидан чиқарилаётган ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунларга мувофиқлиги устидан назорат;

3) давлат органлари фаолиятни ташкил этиш бўйича бошқарув қарорларини мақсадга мувофиқлигини назорат қилиш;

4) давлат органлари учун ўрнатилган таъқиқлар ва чегаралашлар, хизмат интизоми, давлат органлари томонидан ўз зиммаларига юкланган вазифаларни ўз вақтида ва сифатли бажарилишини назорат қилиш;

5) давлат органларининг кадрлар таркибини танлаш, жой-жойига қўйиш, малакасини оширишни назорат қилиш;

⁶ Батафсилроқ қаранг: Юсупов А., Кенжаев Т. Сущность общественного контроля и его влияние на функционирование государства: в кн. Общественный контроль и его формы. Научно-практические аспекты. — Т., 2012. С. 186-191.

⁷ Купреев С. С. Общественный контроль как средство противодействия коррупции в органах власти и управления // Административное и муниципальное право. 2010. №9. С. 10-12.

б) қонун томонидан муҳофаза қилинадиган фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига амал қилинишини назорат қилиш;

7) моддий, молиявий ва бошқа ресурсларнинг оқилона тақсимланиши ва ишлатилиши, тежамкорликка амал қилинишини назорат қилиш.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонунда “жамоатчилик назорати” тушунчаси таърифи мавжуд эмаслигига қарамасдан унда жамоатчилик назоратининг объектлари белгилаб қўйилган. Жумладан, Қонуннинг 4-моддасида давлат органларининг ва улар мансабдор шахсларининг:

- қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, қарорларда, шунингдек, ривожланиш давлат, тармоқ ва ҳудудий дастурларида жамоатчилик манфаатларини, жамоатчилик фикрини ҳисобга олишга;
- фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, жамият манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари талабларининг ижро этилишини таъминлашга;
- ўз зиммасига юклатилган, ижтимоий ва жамоатчилик манфаатларига дахлдор бўлган вазифалар ва функцияларни бажаришга;
- давлат хизматларини кўрсатишга;
- ижтимоий шериклик доирасида амалга ошириладиган битимлар, шартномалар, лойиҳалар ва дастурларни бажаришга доир фаолияти жамоатчилик назоратининг объекти эканлиги қайд этилган.

Назоратнинг ҳуқуқий маъноси фақат назорат объектининг амалдаги ҳолати тўғрисида ахборотни олиш ҳамда олинган натижаларнинг қонун ёки бошқа мажбурий қоидалар амалда бажарилишини, назорат қилувчиларнинг фаолияти мақсадга мувофиқлигини текшириш эмас, балки қабул қилинган қарорларда мавжуд ҳуқуқбузарликларни, камчиликларни баҳолаш ва уларни бартараф этиш учун назорат жараёнида чоралар кўришдан иборатдир.

Демак жамоатчиликнинг назорат фаолияти мазмунига қуйидагиларни киритиш керак:

- а) назорат остидаги субъектлар фаолиятини кузатиш;
- б) улар томонидан белгилаб қўйилган вазифалар бажарилиши тўғрисида кенг кўламли маълумот олиш;
- в) ана шу маълумотларни таҳлил қилиш;
- г) ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва аниқлаш.

Жамоатчиликнинг назорат қилувчи органларини улар ташкил этилиши тартибига боғлиқ равишда қуйидагиларга ажратиш мумкин:

а) жамоатчилик ташкилотларининг (қасаба уюшмаларининг назорат қилувчи комиссиялари, турар-жой қўмиталари) ўзлари шакллантирадиган ташкилотлар;

б) ишлаб чиқариш белгисидан (уй қўмиталари) қатъи назар, шунингдек, мазкур корхона муассаса ходимларидан (корхоналардаги назорат гуруҳлари) ташкил этиладиган ташкилотлар;

в) фуқаролар, жамоатчилик томонидан сайланадиган (уй қўмиталари), шунингдек, давлат ёки жамоатчилик ташкилотлари (фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари комиссиялари) шакллантириладиган ташкилотлар;

г) давлат органлари билан келишилган, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва ННТ томонидан сайланадиган ташкилотлар (табиатни муҳофаза қилиш бўйича, экологик назорат бўйича жамоатчилик инспекторлари).

Назорат вазифалари хусусияти ва йўналишларига боғлиқ равишда жамоатчиликнинг назорат қилувчи органларини қўйидагиларга ажратиш мумкин:

а) ўз вазифаларини давлат бошқарувининг барча ёки кўп масалалари бўйича амалга оширадиган ташкилотлар: масалан, касаба уюшмалари саноатни, савдони, бошқариш (савдо ва умумий овқатланиш корхоналари иши устидан жамоатчилик назорати комиссиялари), меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси масалалари, турар-жой-маиший хўжалик соҳасидаги ташкилотлар ва ҳоказолар;

б) давлат бошқарувининг фақат муайян тармоқлари доирасида амал қиладиган ташкилотлар (жамоатчилик автоинспекторлари кенгашлари, табиатни муҳофаза қилиш бўйича инспекциялар, клублар ва кутубхоналарнинг жамоатчилик кенгашлари);

в) бошқарувнинг махсус масалалари бўйича ўз функцияларини бажарадиган ташкилотлар (кўнгилли жамиятлар йўналишида, ихтиро ва кашфиётлар соҳасидаги назоратлар ва ҳоказолар). Назоратни амалга оширишда жамоатчилик органлари ва ташкилотлари давлат назорат органлари билан ёки биргалиқда, ёки ўз ташаббуси бўйича мустақил иш кўради.

Назоратни амалга оширишда жамоатчиликнинг органлари ва ташкилотлари давлатнинг назорат қилувчи органлари билан биргалиқда (параллел равишда), ёки ўз ташаббуслари бўйича мустақил иш кўради¹.

Жамоатчилик назоратининг амалиёти жамоатчилик назорати субъектларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва вазифалари ўзлари шуғулланаётган жамоатчилик назоратининг турига боғлиқлигини кўрсатади.

Жамоатчилик назоратини ташкил этишнинг икки шакли фарқланади:

- зарур маълумотларни тўплаш билан шуғулланадиган назоратчилар туридаги ташкилотларнинг бевосита жамоатчилик назорати;
- бевосита бўлмаган назорат — бу олинган ахборотни тўплайдиган ҳамда энг самарали стратегия ва қарорларни ишлаб чиқадиган жамоатчилик кенгаши ёрдамида бевосита жамоатчилик назорати орқали ишлаб чиқилган таклифларни жорий этиш

¹ Қаранг: Бакаева Ф. Х. Общественный контроль за реализацией законов, организация и правовые основы. В кн. Узбекистан на пути к гражданскому обществу // отв. ред.: Р. Алимов. — Т., 2003. С. 162–163.

жамоатчилик кенгаши ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалалари билан шуғулланиб ҳоқимиятларга реал ёрдам кўрсатиши мумкин. Бунга бевосита жамоатчилик назоратида эришиб бўлмайди. Давлат ҳоқимияти ва бошқаруви органлари билан ўзаро иш кўришдаги эксперт ва жамоатчилик саъй-ҳаракатларининг бирлаштирилиши бевосита жамоатчилик назоратини тўлароқ, мукамалроқ ва демак жуда самаралироқ қиладиган кўп даражали назоратга айлантиради.

Жамоатчилик назоратини қўллаш бўйича соҳаларни бугунги кунда тармоқ ва тармоқларарога ажратиш мумкин.

Тармоқ назоратига фаолиятнинг муайян йўналишлари, масалан чорвачиликда ветеринария назорати, турар-жой инспекцияси ва ҳоказолар тааллуқлидир.

Тармоқлараро назорат турлари қуйидагилардир:

- ҳоқимият органлари устидан коррупцияга қарши кураш соҳасидаги назорат;
- болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликка амал қилиниши устидан назорат ва бошқалар.

Ҳар қандай фаолият, шу жумладан, жамоатчилик назоратини амалга ошириш асосида ҳам уни самарали оширишга ёрдам берадиган ҳуқуқий ва ташкилий масалалар, ғоялар ётади.

Жамоатчилик назоратини амалга ошириш қуйидаги принципларга асосланиши мумкин:

- фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устунлиги;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишда кўнгилли иштирок этиш;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ошкоралиги ва очиқлиги;
- жамоатчилик назорати субъектлари фаолиятининг қонунийлиги;
- жамоатчилик назорати субъектларининг давлат органларидан мустақиллиги;
- жамоатчилик назорати субъектларининг объективлиги ва холислиги;
- жамоатчилик назорати натижаларининг ишонарлиги.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунинг 5-моддасида жамоатчилик назоратининг қуйидаги асосий принциплари қайд этилган:

- қонунийлик;
- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари устуворлиги;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишда иштирок этишнинг ихтиёрийлиги;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг оммавийлиги ва очиқлиги;
- жамоатчилик назорати субъектларининг холислиги ва беғаразлиги;
- жамоатчилик назорати натижаларининг ишончилиги;
- жамоатчилик назорати субъектларининг давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятига асоссиз аралашувига ва уларга ғайриқонуний таъсир кўрсатишига йўл қўйилмаслиги.

Жамоатчилик назорати субъектлари фаолияти қонунийлиги принципи

жамоатчилик назорати субъектларининг жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига йўл қўймасликка йўналтирилган.

Фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги принципи жамоатчилик назорати фақат қизиқиш ҳиссиётидан келиб чиққан ҳолда эмас, балки давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилиши сабаблари ва шароитларини аниқлаш учун амалга оширилишини англатади. Жамоатчилик назорати объектлари фаолиятини текшириш инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг аниқ бир соҳасидаги вазиятни яхшилашга, уларни тиклаш чораларини ишлаб чиқишга йўналтирилган.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишда ихтиёрий иштирок этиш принципи жамоатчилик назоратини ўтказиш ташаббусини бошлаш ва амалга оширишда жамоатчилик назорати субъектларининг мустақиллигини таъминлашга йўналтирилган. Ҳеч ким жамоатчиликни жамоатчилик назоратини ўтказишга мажбурлашга ва уни амалга ошириш жараёнига аралашишга ҳақли эмас.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ошкоралиги ва очиқлиги принципи жамоатчилик назоратини ўтказиш тўғрисидаги ахборот, уни ўтказиш ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик бузилишлари очиқлигини англатади. Ушбу принцип, шунингдек, давлат органлари томонидан жамоатчилик назорати субъектларининг улар томонидан қонунлар ижроси тўғрисидаги ахборотдан фойдаланишни таъминлашни англатади.

Жамоатчилик назоратини субъектларининг объективлиги ва холислиги принципи давлат органларига ва мансабдор шахсларга вазиятни жамоатчилик тадқиқотини ўтказишда фақат аниқланган далилларга асосланиб йўналтирилган. Таъма ва қабих хоҳишдан келиб чиқадиган жамоатчилик назоратига йўл қўйилмайди.

Жамоатчилик назорати натижаларининг ишонарлилиги принципи назоратнинг ҳулосалари ва натижалари текширилган далилларга асосланишини, жамоатчилик назорати объектларидаги реал вазиятни аниқ акс эттиришни англатади. Ҳақиқий аҳволга мувофиқ бўлмаган маълумотларга асосланган тавсиялар ҳеч бир амалий аҳамиятга эга эмас ва тегишли давлат органлари томонидан қабул қилинмайди. Келтирилган барча далиллар расмийлаштирилган бўлиши керак.

Жамоатчилик назорати натижаларининг давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятига аралашишига ва уларга ноқонуний таъсир кўрсатишга йўл қўйилмаслиги **принципи** жамоатчилик назорати субъектларининг ўз ҳуқуқий мақоми чегарасидан чиқмаслигини, давлат органлари ва улар мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида амалга ошираётган фаолиятига аралашишга, улар амал қилишига тўсқинлик қилишига ҳақли эмаслигини англатади.

Жамоатчилик назорати субъектларининг мустақиллиги принципи уларнинг назорат объектларини танлаш ва унинг натижаларини жамоатчилик билан муҳокама қилиш, давлат органларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, шунингдек, ўтказилган жамоатчилик назорати натижаларини эълон қилишда

мустақиллигини англатади. Ҳеч ким жамоатчилик назорати қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъқиб қилиш ва чеклашга ҳақли эмас.

Амалий ишлар:

- сиз жамоатчилик назорати нима эканлиги ва у давлат назоратидан нимаси билан фарқланишини билганингиздан кейин жамоатчилик назоратини ўтказиш учун нима асос бўлиши мумкинлиги тўғрисида ўйлаб кўришингиз керак;
- ҳар куни давлат органлари вакилларининг фаолиятини (фаолиятсизлигини) кузатиш сизга бу ҳақда мулоҳазалар юритишга асос бўлишини ёдда тутинг;
- давлат хизматчиларининг фаолиятига диққат билан ва холис кузатиш уларнинг хатти-ҳаракатлари қонунлар ва инсон ҳуқуқларини қўпол, мунтазам, кенг ёйилган бузилишларига тааллуқлиги ёки бу алоҳида ҳолатлигини аниқлашга ёрдам беради;
- фуқароларнинг давлат органлари ва бошқа тузилмаларига мурожаатларини ўрганинг, матбуот, Интернет билан танишинг, телевизор кўринг — сиз алоҳида органлар ва шахсларнинг ноқонуний ишлари тўғрисида маълумот оласиз;
- олинган маълумотнинг ишонарлиги бўйича текшириш ўтказиш, ишнинг аниқ бир ҳолатини ўрганиш ёрдамида аниқланилишни ёдда тутинг.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик назорати дейилганда нима тушунилади?
2. Жамоатчилик назорати нимага йўналтирилган?
3. Жамоатчилик назоратининг асосий принциплари нималардан иборат?

§2. Жамоатчилик назоратининг асосий субъектлари ва объектлари

Жамиятда қонун ва қонунчилик устуворлигини таъминлаш, аҳолининг турли қатламлари манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилиш, фуқаролар, фуқаролик институтларини жамият ва давлат ишларини бошқаришга фаол жалб этишнинг муҳим йўналиши фуқаролар, нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари ва бошқа фуқаролик институтлари томонидан давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати институтини изчил ривожлантириш ҳисобланади.

Жамоатчилик назорати фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан қонунчилик талабларига сўзсиз амал этилишини таъминлаш, улар олдида турган ижтимоий сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, гуманитар ва бошқа соҳалардаги вазифа ва ваколатларни самарали амалга оширишнинг энг муҳим омили бўлишга даъват этилган.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишда ким иштирок этишга ҳақлилиги, улар қандай аниқ ҳуқуқларга эгалиги, жамоатчилик назорати барча субъектлари учун бу умумий ва яхлит эканлиги ёки уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳуқуқларга эгалиги масаласи муҳим ҳисобланади.

Адабиётда ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида жамоатчилик назорати субъектларининг¹ турлича тушунчаси мавжуд. Жамоатчилик назорати субъектлари рўйхатининг ҳам кенг, ҳам тор таърифи тақлиф этилади. **Кенг маънода** жамоатчилик назорати субъектларига барча нодавлат тузилмалари (сиёсий партиялар, ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоатчилик Омбудсманлари, кўнгилли жамиятлар, фондлар, иттифоқлар, жамоатчилик кенгашларининг кузатув комиссиялари, назоратчилар, инспекторлар, ОАВ вакиллари ва бошқалар) ва фуқаролар киради. Жамоатчилик назорати субъектларининг **тор тушунчасида** гап, асосан, фуқаролар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва ОАВ тўғрисида кетади.

Ўзбекистон Республикасида “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун лойиҳасини тайёрлаш доирасида жамоатчилик назорати субъектлари тўғрисидаги масалани кенг ва фаол муҳокама қилиш ҳозирги пайтда юқорида қайд қилинган атаманинг тор маъноси мақбуллигини кўрсатди.

Шундай қилиб, жамоатчилик назоратини амалга ошириш функциялари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларига:

- Ўзбекистон Республикаси фуқаролари;
- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари;
- нодавлат нотижорат ташкилотлари;
- оммавий ахборот воситалари;
- жамоатчилик кенгашлари, комиссиялари ва бошқа жамоатчилик ташкилий тузилмалари эгадир (“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддаси);
- Жамоатчилик назоратининг ҳар бир субъекти таърифларини алоҳида-алоҳида кўриб чиқайлик.

Фуқаро — бу мазкур давлатнинг доимий аҳолисига мансуб, ушбу давлатнинг қонунлари билан таъминланган барча ҳуқуқлардан фойдаланадиган ва қонун томонидан ўрнатилган барча мажбуриятларни бажарадиган шахсдир. Юксак маънода айтилганда, фуқаро — бу ўз манфаатларини жамоат манфаатларига бўйсундирадиган, ватани, халқига хизмат қиладиган инсондир².

¹ Субъект — қайсидир бир фаолият, жараённинг фаол иштирокчиси бўлган шахс, ёки шахслар гуруҳи, ташкилот жамоаси. “Муайян ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлган шахс ёки ташкилот”. Қаранг: Словарь русского языка. Т. 4.— М., 1994. С. 299.

² Словарь русского языка. — М., 1981. С. 342.

“Фуқаро” тушунчаси шахснинг давлатга мансублигини англатадиган, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари жамланмасини мужассамлаштирган ва уларнинг давлат томонидан ҳимоя қилинадиган шахснинг давлатга мансублигини англатади¹.

Ҳуқуқшунослик луғати фуқароликнинг жисмоний шахсни муайян давлатга мансублигини белгилайди, бу унга ушбу давлатнинг суверен ҳоқимияти доимий тарқалишини ифода этиб, бундан ушбу шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларининг жамланмаси келиб чиқади².

Фуқароликнинг ҳозирги даврдаги тушунчаси шахснинг мамлакат ичкарасида ва чет элларда давлатга мансублигини ҳуқуқий тан олишни назарда тутадиган алоҳида мақом сифатида таърифланади ва бунда ушбу шахснинг қонунчиликда кўзда тутилган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўла ҳажмига эгаллиги кўрсатилади³.

Шу тарзда **Ўзбекистон Республикасида фуқаролик** — бу барча шахсий (фуқаролик) сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга ҳамда жамият ва давлат олдида қонун ўрнатган тартибда муайян мажбуриятларга эга бўлган жисмоний шахснинг Ўзбекистон Республикасига мансублигидир.

Шуни таъкидлаш керакки, сиёсий ҳуқуқлар — йиғилишлар, митинглар, намойишлар ўтказиш ҳуқуқи; жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи; сайланиш ва сайлаш ҳуқуқи; давлат хизматида тенг бўлиш ҳуқуқи; одил судловни амалга оширишда иштирок этиш ҳуқуқи фақат Ўзбекистон Республикаси фуқароларига мансубдир.

Фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи фуқароларнинг давлат қарорларини тайёрлаш, қабул қилиш ва амалга оширишда иштирок кини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлайди. Юқорида таъкидланганидек, фуқароларнинг сиёсий жараёнларда иштирок этиши ҳам бевосита (сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, референдумда иштирок этиш ҳуқуқи ва бошқалар), ҳам фуқароларнинг жамоатчилик тузилмаларидаги фаолияти орқали (йиғилиш, митинг, намойиш ва бошқа оммавий тадбирларни ўтказиш ҳуқуқи, жамоатчилик ташкилотларига бирлашиш ҳуқуқи ва бошқалар), амалга оширилади.

Жамоатчилик назоратининг бевосита иштирокчиси бўлган фуқаро назоратни амалга оширишда бунга ваколат берилган жамоатчилик ташкилотлари, айниқса давлатнинг назорат қилувчи органлари каби ҳуқуққа эга эмаслиги табиийдир. У “хусусий шахс” бўлгани учун ҳоқимият ва бошқарув органларига ҳуқуқий жиҳатдан мажбурий бўлган кўрсатмалар бериш, унинг фикрича ноқонуний ҳисобланган ҳужжатларни бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин эмас.

¹ Ўша ерда, Б. 342.

² Қаранг: Юридический словарь. — М., 1953. С. 140.

³ Қаранг: Права человека. Учебник. — М., 2015. С. 107.

Бироқ давлат ҳар бир фуқарога давлат органлари фаолиятидаги ҳуқуқбузарликлар ва камчиликлар билан фаол кураш олиб бориш имкониятини берадиган муайян ҳуқуқларни тақдим этади. Бу, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида мустақамлаб қўйилган ваколатли давлат органлари, муассасалари ёки депутатларга аризалар, таклифлар ва шикоятлар билан мурожаатлар қилиш ҳуқуқидир. Мансабдор шахслар фуқароларнинг мурожаатларини қонун томонидан ўрнатилган муддатларда кўриб чиқишлари, уларга жавоб беришлари ва зарур чораларни кўришлари шарт. Шунини таъкидлаш керакки, фуқароларнинг давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи ўзларининг шахсий ташаббуси билан фақат ўз ҳуқуқларини тиклаш бўйича эмас, балки жамоатчилик ишларини ҳал қилишда иштирок этиш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти тўғрисида маълумот олиш, уларнинг фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш учун ҳам амалга оширилади.

Фуқароларнинг назорат функцияларини амалга оширишдаги ҳуқуқлари улар у ёки бу жамоатчилик тузилмаларида иштирок этишларида самаралироқ амалга оширилади. Масалан, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, улар ижро этувчи ҳокимият органлари раҳбарларининг фуқаролар йиғинлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, уни ободонлаштириш ҳамда кўкаламзорлаштириш масалалари юзасидан ўз ваколати доирасида тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш, тегишли ҳудудда қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг ижро этилиши, шу жумладан, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилиши, коммунал хизмат кўрсатиш ташкилотлари томонидан коммунал хизматлар кўрсатиш сифати, иморатлар қуриш ҳамда ҳовлилар ва уйлар атрофидаги ҳудудларни сақлаш қоидаларига риоя этилиши, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш ҳуқуқига эгалар (Қонуннинг 11- ва 12- моддаларига қаранг). Инглиз мутахассиси С. Каммингс Марказий Осиё минтақасини тадқиқ этар экан, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими қўшни мамлакатдагиларга қараганда анча самарали эканлиги тўғрисидаги хулосага келди⁴.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида” қонуннинг 3-моддаси 2-бандига мувофиқ, жамоатчилик назорати жамоатчилик кенгашлари, комиссиялари ва бошқа жамоатчилик ташкилий тузилмалари томонидан ҳам қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

⁴ Ўзбекистан на пути к гражданскому обществу — Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари (Сборник статей) // отв. ред.: Р. Алимов. — Т. «Шарк», 2003. С. 164–165.

Жамоатчилик назоратининг механизми фуқаролар иштирокида ташкил этилган тармоқлар ва минтақалар бўйича идоралараро комиссиялар, жамоатчилик кенгашлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш орқали амалга оширилиши мумкин. Жамоатчилик назоратининг идоралараро комиссиялари марказ, минтақа ва маҳаллий даражада ташкил этилиши мумкин. Комиссияларни ташкил этиш ташаббускорлари тегишли қонунчилик/ваколатли орган депутатлари, жамоатчилик бирлашмалари бўлиши мумкин.

Фуқарони жамоатчи назоратчи сифатида тайёрлашнинг муҳимлигига эътиборни қаратиш зарур. Фуқаронинг фаол нуқтаи назари муайян соҳада тегишли маълумот асосисиз, эксперт билимисиз, тегишли самара келтира олмайди. Жамоатчи назоратчи камчиликларни кўра олиши, уларни қаердан излаш кераклигини билиши ва бу камчиликларни бартараф этиш йўлларини таклиф эта олиши керак. Назоратчи ўз эътиборига тушган объектив фаолиятининг хусусиятларини билиши, молиялаштириш механизмларидан, тармоқ қонунчилик ҳужжатлари ва ҳоказоларни хабардор бўлиши зарур. Фақат шундагина у муаммони англаб етиш даражасига эга бўлади. Фақат шундагина уларнинг фаолияти энг юқори самара келтиради.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ) — давлат органлари ва бизнес тузилмаларининг ижтимоий шериклари бўлиб, жамиятда барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатлари мутаносиблини сақлаб туриш, жамият барқарор тараққий этишини кафолатлашнинг таъсирчан механизмларидан биридир¹.

ННТ сектори мавжуд бўлиши заруратини белгилайдиган иккита асосий сабаб бор:

1. Ижтимоий зарурат — бу нодавлат нотижорат ташкилотлари демократик жамиятда муҳим вазифани бажаришини, аҳолининг энг ночор қатламларини ҳимоя қилиш учун махсус муҳитни ташкил этиши, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби муҳим вазифаларни бажаришидан иборатдир.

2. Иқтисодий зарурат шундан иборатки, нодавлат нотижорат ташкилотлари аҳолига тадбиркорлар ёки тижорат тузилмалари нуқтаи назаридан етарли даражада фойда келтирмайдиган, давлатнинг ижроия органлари томонидан тўла даражада бошқариш имконини бермайдиган хизматларни кўрсатади ва ижтимоий муносабатларда қадриятларни қарор топтиради. Нотижорат ташкилотлари ўз фаолияти жараёнларида ишлаб топган барча маблағларни дастурларини кенгайтириш ва молиялаштиришга йўналтириб, давлатга ижтимоий муаммоларини ҳал этишда кўмаклашади, давлат бюджетига ортиқча юк қилмасдан соғлиқни сақлаш, таълим, фан, маданият ва санъатни қўллаб-қувватлайди.

ННТнинг мақсадлари фаолиятларини қуйидаги йўналишларда амалга оширишга йўналтирилган:

- фуқароларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш, шу жумладан, ижтимоий ҳимояланмаган ва кам таъминланган аҳоли тоифаларининг моддий аҳолини

¹ Батафсилроқ қаранг: Негосударственные некоммерческие организации в Узбекистане: правовое регулирование, экономические основы деятельности, бухгалтерский учет и налогообложение в свете последних изменений законодательства. Методическое пособие. — Т., 2010. С. 5, 11, 12, 23-27.

- яхшилаш, ишсизлар, ногиронлар ва ўз жисмоний ёки интеллектуал хусусиятларига кўра мустақил ҳуқуқларини амалга ошириш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган шахсларни ижтимоий реабилитация қилиш;
- халқлар ўртасида тинчлик, дўстлик ва тотувликни мустаҳкамлашга кўмаклашиш;
 - жамиятда оиланинг нуфузи ва ролини мустаҳкамлашга кўмаклашиш;
 - оналик, болалик ва оталикни ҳимоя қилишга кўмаклашиш;
 - таълим, фан, маданият, санъат, маърифат соҳасида, шунингдек, шахсни маънавий ривожлантириш бўйича фаолиятга кўмаклашиш;
 - фуқароларнинг касалланишларининг олдини олиш ва саломатлигини сақлаш, шунингдек, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, фуқароларга ахлоқий-руҳий ёрдам кўрсатишга кўмаклашиш;
 - жисмоний тарбия ва оммавий спорт соҳасига кўмаклашиш;
 - аҳолини табиий офатлар, экологик, саноат ёки бошқа фалокатларни бартараф этишга, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга тайёрлаш;
 - террор, табиий офатлар, экологик, саноат ёки бошқа фалокатлардан жабр кўрганларга ёрдам кўрсатиш;
 - атроф табиий муҳитини муҳофаза қилиш;
 - маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва бошқалар.

“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуннинг 21-моддасига мувофиқ, нодавлат нотижорат ташкилотини давлат рўйхатидан ўтказиш адлия органлари томонидан амалга оширилади.

Нодавлат нотижорат ташкилоти юридик шахс бўлади. Нодавлат нотижорат ташкилоти, агар унинг таъсис ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, фаолият муддати чекланмаган ҳолда ташкил этилади. (“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддаси).

Нотижорат ташкилотлари тижорат ташкилотларида аниқ белгилаб қўйилган иккита асосий фарққа эга:

- 1) ташкил этилишининг аниқ мақсади;
- 2) олинган маблағни таъсисчилар (ташкилот аъзолари, иштирокчилари) фойдасига тақсимламаслик.

Нодавлат нотижорат ташкилоти — жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олманган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир (“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуннинг 2-моддаси).

Нотижорат ташкилотлари тадбиркорлик фаолиятини қуйидагича амалга оширишлари мумкин:

а) улар ташкил этилган мақсадларга хизмат қилгани тақдирда;

б) ушбу мақсадларга мувофиқ бўлганда. Ана шу мақсадга мувофиқлик талаби у ёки бу нотижорат ташкилоти тадбиркорлик фаолияти доирасида амалга ошириши мумкин бўлган фаолияти хусусиятини мазмунан чегаралашни кўрсатади. Бунда ушбу фаолиятни асосий сифатида кўрмаслик керак. Бундан муҳим — ННТ фаолиятининг хусусияти уларни молиялаштиришни ташкил этишнинг хусусиятини белгилаши деган хулоса келиб чиқади.

Нотижорат ташкилотларининг барча мулки, уларга келиб тушаётган пул ва бошқа бойликлар, шу жумладан, тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган фойда фақат муайян мақсадлар учун ишлатилиши мумкин ва бундан улар мақсадли эканлиги хулосаси чиқади.

Нотижорат ташкилотлари муассислари тижорат ташкилотларидан фарқли равишда мулк ҳуқуқларига эга бўлмаган жисмоний шахслар тоифасига (мулкдор томонидан белгилаб қўйилган мулк қисмидаги муассасалардан ташқари) тааллуқлидир.

ННТ тўғрисидаги қонун 7-моддаси ННТларга қуйидаги ҳуқуқларни беради:

- ўз аъзолари ва қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилиш;
- ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар билан чиқиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиш;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда иштирок этиш;
- ўз фаолияти тўғрисида ахборот тарқатиш;
- оммавий ахборот воситаларини таъсис этиш ҳамда белгиланган тартибда ноширлик фаолиятини амалга ошириш;
- уставда белгиланган вазифаларни бажариш учун тадбиркорлик тузилмаларини ташкил этиш;
- ўз рамзий белгиларини таъсис этиш;
- ўз фаолиятига тааллуқли масалалар юзасидан йиғилишлар, конференциялар ўтказиш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатхоналар очиш ва филиаллар ташкил этиш.

ННТнинг қуйидаги мажбуриятлари ННТ тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида белгилаб қўйилган:

- қонун ҳужжатларига риоя этиши;
- ўз мол-мулки ва пул маблағларидан фойдаланиш тўғрисидаги ахборот билан танишиш эркинлигини таъминлаши;
- нодавлат нотижорат ташкилотини рўйхатдан ўтказувчи органга ўзи ўтказаётган тадбирларга эркин кириш имконини бериши;

- рўйхатдан ўтказувчи солиқ ва статистика органларига ўз фаолияти тўғрисида ҳисоботлар тақдим этиши шарт.

Нодавлат нотижорат ташкилоти қонун билан тақиқланмаган ҳамда ўзининг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган мақсадларга мувофиқ бўлган фаолиятнинг ҳар қандай турини амалга ошириши мумкин (ННТ тўғрисидаги қонун 30-моддасининг 1-банди).

Айни пайтда қонунчилик тижорат ташкилотларига хос бўлган фаолиятни нотижорат ташкилотлари томонидан амалга оширишга тааллуқли қатор тақиқларни белгилаб қўйган.

Жумладан, нодавлат нотижорат ташкилоти Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартиришни, суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига путур етказишни, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини камситишни, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилишни, фуқароларнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилишни мақсад қилиб қўйиши мумкин эмас (ННТ тўғрисидаги қонун 25-моддасининг 1-банди).

Бунда ташқари, “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонун 3-моддасининг 2-бандига мувофиқ:

- фаолияти жамиятнинг ахлоқий негизларини, умумбашарий инсонпарварлик қадриятларини бузишга қаратилган, шунингдек, конституцион тузумни ғайриқонуний йўл билан ўзгартириш ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг бирлигини бузиш, урушни, зўравонликни ва шафқатсизликни, жамиятни парчалашга олиб борадиган ижтимоий, шу жумладан, синфий, шунингдек, ирқий, миллий ва диний адоватни авж олдириш, қонун билан тақиқланган бошқа хатти-ҳаракатлар қилиш мақсадини кўзлайдиган жамоат бирлашмаларининг тузилишига йўл қўйилмайди;
- ҳарбийлаштирилган жамоат бирлашмалари ва қуроли тузилмалар, шунингдек, диний характерга эга партиялар, уларнинг филиаллари ва бошқа структура бўлаклари ташкил этиш тақиқланади;
- аҳолининг саломатлиги ва ахлоқига, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига тажовуз қиладиган жамоат бирлашмаларини тузиш ва уларнинг фаолияти қонунга мувофиқ таъқиб қилинади.

Амалиётда биз нодавлат нотижорат ташкилотлари турлича номланиши ҳолатларига дуч келамиз. Булар — ННТ, нодавлат нотижорат, жамоатчилик, хайрия ташкилотларидир. Шунинг учун кўпчилик уларни бир хил ёки турлича деб тушунади. Бу тўғри эмас, чунки барча ННТлар ўзаро ташкилий-ҳуқуқий шаклда бир-биридан факр қилади¹.

¹ Батафсилроқ қаранг: Пособие по регистрации и организации деятельности негосударственных некоммерческих организаций. — Т., 2009. С. 271–275, 283, 284.

Масаладан хабардор бўлмаганлар учун ННТнинг шакллари қандайлиги ва уларнинг қандай фарқлаш мумкинлиги мураккаб туюлади. Бундан ташқари, ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда ташкил этилган ННТ фаолиятининг мазмуни фойда топиш ва уни ташкилотчилар ўртасида тақсимлаш учун эмас, балки умумий фойда келтирадиган хайрия фаолиятини амалга ошириш, ночорларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш, фан ва маданиятни ривожлантириш, жамият ривожланишига қўмаклашиш мақсадига йўналтирилган бўлади.

Ҳар қандай шаклда ташкил этилган ННТ икки секторга бўлинади: муайян одамлар гуруҳи томонидан ўзларига ёрдам кўрсатиш учун ташкил этилган ташкилотлар ҳамда бошқаларга ёрдам бериш учун ташкил этилган ташкилотлар.

Айтайлик, журналистлар уюшмаси ёки китобсеварлар жамияти одамларни қизиқишлари умумийлиги белгиси бўйича бирлаштиради. Уларда расмий аъзолик мавжуд ва улар фақат ана шу аниқ жамият аъзолари манфаатларини кўзлаб иш кўради. Болалар врачлари уюшмасининг фаолияти эса фақат ўз аъзоларига эмас, балки ана шундай ёрдамга муҳтож ҳаммага қўмаклашишга йўналтирилган.

Шунга қарамасдан **барча жамоатчилик ташкилотлари ўз мақсадларининг вазибаларига принципал ёндашишда ўхшашлар. Одатда, ННТ жамиятда аниқ мавжуд бўлган муаммоларни ҳал этишни ўз зиммасига олиш учун ташкил этилади.** Шунинг учун ННТларнинг давлатнинг ижтимоий вазибаларини бажариш бўйича энг муҳим масалаларни ҳал этишдаги аҳамияти каттадир.

ННТ тўғрисидаги қонуннинг 2-моддасига мувофиқ, мақсадлари жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали ишларни кўзлаб тузилган ташкилотнинг фойдаси жуда каттадир.

Қонунчилик ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларини фақат ташкил этиш мақсадлари, таъсисчилар таркиби, аъзолик мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига қарабгина эмас, шунингдек, таъсисчилар ва аъзоларнинг ташкилотнинг мулкига ҳуқуқлари ҳамда ўз зиммаларига олган мажбуриятлари учун масъулияти бўйича ҳам фарқлайди. ННТни ташкил этишда иштирок этадиган таъсисчилар ва аъзолар ушбу ташкилотга нисбатан мажбуриятларга эга бўлишлари ёки бўлмасликлари мумкинлиги учун ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларини тўғри танлаш уларнинг мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муайян роль ўйнайди.

Нотижорат ташкилотининг ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилиб, сиз, одатда, нима қилишни хоҳлашингизни тасаввур этасиз, аммо янада муҳими сиз бунга қандай амалга оширишингиздир. Масалан, одамларнинг гуруҳи ёшлар билан ишлаш учун ташкилотни рўйхатдан ўтказишни истайди. Агар

улар турли манбалардан маблағ тўплаб, буни муайян ёшлар дастурларини амалга ошириш учун тақсимлаш ниятида бўлсалар, бунда улар фонд ташкил этишлари керак. Агар уларнинг ғояси мамлакат таълими соҳасида хизмат кўрсатиш ва ёшларнинг ижодий қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган бўлса, улар учун жамоатчилик бирлашмаси мақбул шакл бўлади.

ННТ тушунчаси ва уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари турли қонунчилик ҳужжатларида келтирилган. Фақат улар хусусиятларини диққат билан ўрганиш ННТ таъсисчиларига ўзлари томонидан белгиланган аниқ мақсадлар ва вазифаларга эришиши учун ННТнинг энг мақбул шаклини танлаш тўғрисида тўғри қарор қабул қилиш имкониятини беради.

ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини танлашда **қуйидагиларни ёдда сақлаш мақсадга мувофиқдир:**

- Ўзбекистонда ташкил этилаётган барча жамоатчилик ташкилотлари қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда бўлмасин, ННТга мансубдирлар ва улар учун ННТ тўғрисидаги қонунчилик амал этади;
- ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ўзаро фаолият мақсадлари, иштирокчилар таркиби, аъзолик принциплари, тузилиш тартиби ва мулкни тасарруф қилиш, бошқарув, назорат тизими ва бошқа қоидаларига қараб фарқ қилади, ана шулардан келиб чиққан ҳолда улар норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинади;
- барча ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги ННТлар уларнинг ҳудудий жойлашишига боғлиқ равишда мамлакатнинг адлия органларида давлат рўйхатидан ўтади;
- ННТнинг фаолияти асосий йўналишларини кўрсатадиган таълим, экология, маданият ва бошқалар каби ННТ турларини фарқлаш керак, бунда нотижорат ташкилотларининг турлари кўп бўлиши мумкин. Ушбу ташкилотлар турларининг рўйхати қонун томонидан ўрнатилмайди, чунки ташкилий-ҳуқуқий шаклларнинг сони фақат қонунчилик ҳужжатлари томонидан белгиланади (масалан, жамоатчилик бирлашмаси ташкилий-ҳуқуқий шаклида ташкил этилган ННТ ўз фаолияти хусусияти бўйича экология, таълим ва ҳоказо ташкилоти бўлиши мумкин эмас);
- номланишга киритилган “марказ”, “жамият”, “қўмита” ва ҳоказолар ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига тааллуқли эмас, улар ННТ номланишида ишлатилмайдиган атамалардир;
- фаолиятининг мақсадларини ифодаладиган, масалан “экология”, “болалар”, “ёшлар” ва ҳоказолар ННТ номланишида кўрсатилган ташкилий-ҳуқуқий шаклга тааллуқли эмас;
- умуман олганда, Ўзбекистон Республикасида барча нотижорат ташкилотларини ташкил этиш ва уларнинг фаолияти Фуқаролик кодекси ва ННТ тўғрисидаги

қонунлар билан тартибга солинади. Бироқ ННТ айрим ташкилий-ҳуқуқий шаклларининг фаолияти махсус қонунлар билан тартибга солинади.

Фуқаролик кодексининг 73–78-моддаларида нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳаммаси бўлиб олтита шакли кўзда тутилган. Улар — матлубот ширкати, жамоатчилик бирлашмалари, жамоатчилик фондлари юридик шахсларнинг бирлашмалари (уюшмалар ва иттифоқлар) ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидир.

ННТнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бири фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари — шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек, шаҳарлардаги, шаҳарчалардаги, қишлоқлардаги ҳамда овуллардаги маҳаллалардир. Бундай органларнинг ҳуқуқий қоидалари хусусиятлари “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти тарққиётнинг тарихий хусусиятлари, маҳаллий одатлар ва анъаналарга мувофиқ маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни ҳал этишга қаратилган. Ҳар қандай нотижорат ташкилоти каби фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайди.

Жамоат бирлашмалари ва жамоатчилик фондлари каби фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳудудий белги бўйича ташкил этилади. Шуниси эътиборлики, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимиятининг маҳаллий органларига шаҳарча, қишлоқ ва овулни ташкил этиш, улар чегаралари ва номланишларини ўзгартириш бўйича ташаббус билан чиқишлари мумкин.

ННТнинг бошқа шаклларида фарқли равишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этишни унинг кенгаши ва фуқаролар йиғининг раиси (оқсоқоли) амалга оширади. Қонунчилик бўйича, фуқаролар йиғининг раисига (оқсоқолига) фуқароларга уларнинг оилавий ва мулкый аҳволи тўғрисида маълумотномалар ҳамда ҳужжатлар, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳужжатлар бериш ҳуқуқи берилган.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан барпо этилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий-маиший объектлар ва бошқа мақсадларга мўлжалланган объектлар, шунингдек, транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мол-мулкка эга бўлиши мумкин.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, белгиланган тартибда ўз тасарруфидан чиқаришга, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ ушбу объектлар билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз фаолиятининг ҳисобини юритади ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат статистика ва солиқ хизмати органларига ҳисобот тақдим этади.

Инсон ҳуқуқларини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқий, сиёсий маданиятини оширишда **оммавий ахборот воситалари** муҳим иш олиб боради. Уларнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари тизимидаги муваффақиятли ва фаол фаолияти учун кенг ҳуқуқий майдон яратилган бўлиб, ушбу қонунчилик ҳужжатлари халқаро тажриба ва ҳозирги давр амалиётидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб борилмоқда. ОАВни янада демократлаштириш ва либераллаштириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар ошқоралиги ва очиқлигини таъминлашдаги фаоллигини ошириш, медиа-худудга илғор ахборот-коммуникация технологиларини жорий қилиш учун 10 тадан ортиқ қонун қабул қилинган. 2007 йил 15 январдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” (янги таҳрир)¹, 1997 йил 24 апрелдаги “Ахборот кафолатлари ва ундан фойдаланиш эркинлиги тўғрисида”², 2003 йил 11 декабрдаги “Ахборотлаштириш тўғрисида”³, 2002 йил 12 декабрдаги “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”⁴, 1997 йил 24 апрелдаги “Журналистларнинг касб фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”⁵, 2014 йил 5 майдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти очиқлиги тўғрисида”ги қонунлар ахборотдан фойдаланиш эркинлиги кафолатини таъминлади ва журналистлар касб фаолиятини ҳимоя қилишнинг яхлит тизими асосини шакллантирди.

Мустақил оммавий ахборот воситаларининг шаклланиши ва ривожланишида фуқаролик жамиятининг институтлари, жумладан, Журналистларнинг ижодий уюшмаси, Электрон ОАВ миллий ассоциацияси, Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоатчилик фонди муҳим рол ўйнамоқда.

Оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг доимий номга эга бўлган ҳамда босма тарзда (газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар ва бошқалар) ва (ёки) электрон тарзда (теле-, радио-, видео-, кинохроникал дастурлар, Интернет жаҳон ахборот тармоғидаги веб-сайтлар) олти ойда камида бир марта нашр этиладиган ёки эфирга бериладиган (бундан буён матнда чиқариладиган деб юритилади), қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатга олинган шакли ҳамда оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа шакллари **оммавий ахборот воситасидир**.

Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари эркиндир. Ҳар ким, агар қонунда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ошқора баён этиш ҳуқуқига эгадир.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997 й., 4-сон, 108-модда; 2001 й., 1-2-сонлар, 23-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сонлар, 10-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 36-сон, 452-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 1997 й., 4-5-сонлар, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 12-сон, 209-модда; 2017 й., 37-сон, 978 модда.

Оммавий ахборот воситалари қонун ҳужжатларига мувофиқ ахборотни излаш, олиш, тадқиқ этиш, тарқатиш, ундан фойдаланиш, уни сақлаш ҳуқуқига эга ҳамда тарқатилаётган ахборотнинг холислиги ва ишончилиги учун белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

Оммавий ахборот воситаларидан:

- Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш;
- уруш, зўравонлик ва терроризмни, шунингдек, диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастлик ғояларини тарғиб қилиш;
- давлат сири бўлган маълумотларни ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни ошкор этиш;
- миллий, ирқий, этник ёки диний адоват қўзғатувчи ахборот тарқатиш;
- агар қонунда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларни тарғиб қилиш;
- порнографияни тарғиб этиш;
- қонунга мувофиқ жиноий ва ўзга жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа ҳаракатларни содир этиш **мақсадида фойдаланилишига йўл қўйилмайди.**

Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини ёки ишчанлик обрўсини таҳқирлаш, шахсий ҳаётига аралашиш тақиқланади.

Прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатисиз суриштирув ёки дастлабки тергов материалларини эълон қилиш, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг қарори қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ёхуд судга бошқача йўл билан таъсир кўрсатиш тақиқланади.

Қуйидагилар оммавий ахборот воситасининг муассиси бўлиши мумкин эмас:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган шахс;
- қасддан содир этган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган ёхуд суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахс;
- фаолияти қонун билан тақиқланган нодавлат нотижорат ташкилоти.

Устав фондида чет эл инвестицияларининг улуши ўттиз ва ундан ортиқ фоизни ташкил этган юридик шахслар томонидан оммавий ахборот воситалари таъсис этилишига йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситасини рўйхатдан ўтказиш қуйидаги ҳолларда рад этилиши мумкин:

- оммавий ахборот воситасининг мақсад ва вазифалари қонун ҳужжатларига зид бўлса;
- оммавий ахборот воситасини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги ариза ушбу Қонунга мувофиқ оммавий ахборот воситасини таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлмаган юридик ёки жисмоний шахс номидан берилган бўлса;

- оммавий ахборот воситасини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги аризада кўрсатилган маълумотлар ҳақиқатга мос келмаса;
- бундан аввал айнан бир хил ёки адаштириб юбориш даражасида ўхшаш номдаги оммавий ахборот воситаси рўйхатдан ўтказилган бўлса.

Оммавий ахборот воситасини давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилган тақдирда, қарор чиқарилгандан кейин бир кун ичида аризачига ёзма шаклда, шу жумладан, ахборот тизими орқали электрон шаклда билдириш юборилади.

Муассис рўйхатдан ўтказувчи органнинг оммавий ахборот воситасини рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўғрисидаги қарори устидан судга шикоят қилиши мумкин.

Даврий босма нашр алоҳида сонининг адади ёки ададининг бир қисми ёхуд теле-, радио-, видео-, кинохроникал дастурларнинг ва оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа электрон тарздаги алоҳида чиқарилиши **оммавий ахборот воситаларининг маҳсулоти ҳисобланади.**

Оммавий ахборот воситаси маҳсулотини тарқатиш бевосита таҳририят томонидан, шунингдек, белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахслар томонидан шартнома асосида амалга оширилиши мумкин.

Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашлари

Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашларининг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 июлдаги “Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори¹ ва ушбу қарор билан тасдиқланган Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашларининг намунавий низомида белгилаб берилган.

Жамоатчилик кенгаши ўз ишини жамоатчилик асосида олиб борадиган, доимий фаолият юритувчи маслаҳат-кенгаш органи ҳисобланади.

Жамоатчилик кенгаши давлат органининг марказий аппарати ҳузурида ташкил этилади ва унинг фаолияти мазкур давлат органининг барча ҳудудий бўлинмалари ва ўзига бўйсунадиган ташкилотларга тарқалади.

Куйидагилар жамоатчилик кенгашининг асосий вазифалари этиб белгилансин:

- қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, қарорларда, шунингдек, давлат, тармоқ ва ҳудудий ривожлантириш дастурларида жамоатчилик манфаатлари ва жамоатчилик фикри ҳисобга олинishi, фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, жамият манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида қонун ҳужжатлари талаблари ижросини таъминлаш, давлат органи зиммасига юкланган ҳамда ижтимоий ва жамоатчилик манфаатларига дахл қилувчи вазифалар ва функцияларни бажариш, давлат хизматларини кўрсатиш, ижтимоий шериклик доирасида амалга ошириладиган битимлар, шартномалар, лойиҳалар ва дастурларни рўёбга чиқариш бўйича давлат органи

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.07.2018 й., 07/18/3837/1454-сон.

ва унинг мансабдор шахсларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш;

- биргаликда мулоқот қилиш, давлат органининг нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан самарали ҳамкорлигини таъминлаш учун давлат органини фуқаролар билан боғлаб турадиган «кўприк» ролини бажариш;
 - фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахл қилувчи энг муҳим масалалар юзасидан давлат органининг фаолияти ҳақидаги жамоатчилик фикрини тизимли мониторинг қилиш ва ҳар томонлама таҳлил қилиш, социологик сўровлар ўтказиш, жумладан, уларни ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ўтказиш;
 - давлат органи фаолиятида коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги давлат дастурлари ва бошқа дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этиш, коррупцияга қарши курашиш бўйича олиб борилган ишлар устидан мониторинг ва таҳлил ўтказиш, шунингдек, уларнинг натижалари бўйича таклифлар тайёрлаш;
 - давлат органи фаолиятининг очиқлигини таъминлаш бўйича амалга ошири- лаётган тадбирларни мониторинг қилиш, унинг фаолияти тўғрисида батафсил ахборот олиш имкониятларини таҳлил қилиш, уларни янада кенгайтириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
 - давлат органи фаолиятини ислоҳ қилишда фуқаролар иштирок этиши учун яратилган шарт-шароитларни ўрганиш ва уларни яхшилаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
 - давлат органи фаолияти бўйича фуқаролар ўртасида ўтказиладиган тушун- тириш ишлари ва маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этиш, уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;
 - давлат органлари ходимлари ва улар оилаларининг уй-жой, ижтимоий-маиший, хизмат шарт-шароитларини, уларга малакали тиббий ёрдам кўрсатиш шароит- ларини, шунингдек, ишдан бўшатиш ёки захирага олинган ходимларни ижтимоий ва касбий мослаштириш бўйича муаммоларни комплекс таҳлил қилиш ҳамда таҳлил яқунлари бўйича мазкур шароитларни яхшилаш юзасидан таклифлар киритиш.
- Жамоатчилик кенгаши ўз зиммасига юклатилган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни бажаради:
- давлат органининг фаолиятига доир масалалар юзасидан фуқаролар, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти бошқа институтларининг ташаббус- лари ҳамда мурожаатларини кўриб чиқишда иштирок этади, шунингдек, уларни кўриб чиқиш натижалари бўйича давлат органига тегишли таклифлар киритади;
 - давлат органининг фуқаролар, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан ўзаро ҳамкорлигини таҳлил қилади, шунингдек, ҳамкорликни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;

- давлат органи фаолиятига тааллуқли унинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва қарорларини такомиллаштириш, улардаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқади, шунингдек, киритилган таклифларни мазкур давлат органи ходимлари ўртасида муҳокама қилишга бағишланган тадбирларни ташкил этишда қатнашади;
- давлат дастурлари лойиҳаларини, тадбирлар режаларини ва давлат органи фаолиятига тааллуқли, шу жумладан, коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқиш юзасидан таклифлар тайёрлайди, қабул қилинган дастурларни амалга оширишда ваколатлари доирасида иштирок этади, бажарилган ишларнинг самарадорлигини таҳлил қилади, шунингдек, йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш юзасидан таклифлар тайёрлайди;
- давлат органи раҳбарлари ва ходимларининг фуқаролар билан учрашувларини, шунингдек, жисмоний ва юридик шахслар мурожаатларини кўриб чиқиш билан боғлиқ ишларни ташкил этишда, шу жумладан, жойларга бориб ташкил этишда қатнашади, уларнинг амалга оширилиши устидан мониторинг ўтказиши;
- давлат органи ходимлари ва улар оилаларининг уй-жой, ижтимоий-маиший, хизмат шарт-шароитларини, уларга малакали тиббий ёрдам кўрсатиш шароитларини яхшилашда, шунингдек, ишдан бўшатишган ёки захирага олинган ходимларни ижтимоий ва касбий мослаштириш муаммоларини ҳал этишда кўмаклашади;
- ходимлар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш масалалари бўйича давлат органи ходимлари ўртасида кенг тушунтириш ишларини ташкил этади;
- давлат органида, унинг ҳудудий бўлинмаларида ва тасарруфидаги ташкилотларида соғлом ишчанлик муҳитини ривожлантириш, қонунийликни, юксак ҳуқуқий маданият ва ахлоқийликни таъминлаш, ходимларда Ватанга содиқлик руҳини ва қонунларга бўлган ҳурматни кучайтириш, уларни ижтимоий, сиёсий, руҳий ва маънавий-маърифий камол топтириш, шунингдек, мазкур соҳадаги илмий-маърифий ва ўқув адабиётларини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади;
- мамлакатда ва хорижда кенг жамоатчиликни давлат органи фаолиятини ислоҳ қилиш бўйича амалга оширилаётган тизимли чора-тадбирлар ҳақида мунтазам равишда хабардор қилишни таъминлайди ҳамда мавжуд муаммоларни ҳал қилиш ва камчиликларни бартараф этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;
- давлат органи фаолиятига бағишланган илмий-назарий ва илмий-амалий конференциялар, семинарлар, давра суҳбатларини ташкил этишда иштирок этади;
- давлат органи фаолиятини оммавий ахборот воситаларида ёритиш бўйича бажарилаётган ишларнинг натижаларини таҳлил қилади, уларнинг самарадорлигини ошириш ва мавжуд камчиликларни бартараф этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;

- ўзига юклатилган вазифаларни бажаришда нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ҳамда фуқаролар билан ҳамкорлик қилади.

Жамоатчилик кенгаши зиммасига юклатилган вазифалар ва функцияларни бажариш учун:

- давлат органи томонидан ташкил этиладиган бўлажак очиқ ҳайъат мажлислари ва бошқа оммавий тадбирлар тўғрисидаги ахборотни олдиндан олиш ҳамда мазкур тадбирларда иштирок этиш;
- давлат органининг жумладан, унинг ҳудудий бўлинмалари ва тасарруфидаги ташкилотларининг бинолари (хоналари) ва бошқа объектларини давлат органи томонидан белгиланган тартибда бориб кўриш;
- давлат органи, унинг ҳудудий бўлинмалари ва тасарруфидаги ташкилотлари раҳбарларига жамоатчилик кенгаши ваколатига кирадиган масалалар юзасидан таклифлар киритиш;
- давлат органи фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар ва тавсияларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш учун зарур бўлган давлат органининг ахборотлари, статистика ва бошқа материалларини белгиланган тартибда олиш;
- давлат органининг қонун ижодкорлиги фаолиятида, давлат органи томонидан ишлаб чиқилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик ва экспертлар муҳокамасини таъминлашда иштирок этиш;
- жисмоний ва юридик шахслар мурожаатларига давлат органи томонидан берилган жавобларнинг сифатини танлаб олган ҳолда таҳлил қилиш;
- давлат органи ходимларининг розилиги билан уларнинг уй-жой, ижтимоий-маиший ва хизмат шарт-шароитлари билан танишиш;
- жамоатчилик кенгаши мажлисларида муҳокама қилинадиган масалаларни ёритиш бўйича оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик қилиш;
- юклатилган вазифаларни бажариш учун конференциялар, форумлар, семинарлар, давра суҳбатлари ва бошқа тадбирларни ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Жамоатчилик кенгаши ўз фаолиятини амалга оширишда:

- жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя қилиши;
- давлат органи фаолияти билан боғлиқ қонун ҳужжатларида белгиланган чекловларга амал қилиши;
- давлат органи ва унинг мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида амалга оширадиган фаолиятига аралашмаслиги;
- давлат органи ва унинг мансабдор шахслари фаолият кўрсатиши учун тўсқинлик қилмаслиги;
- фуқароларнинг ор-номуси ва қадр-қимматини таҳқирлашга, уларнинг шахсий ҳаётига аралашига йўл қўймаслиги;

- жамоатчилик назоратини амалга ошириш давомида олинган ахборотнинг, агар бундай ахборотни тарқатиш қонун билан чекланган бўлса, махфийлигига риоя қилиши шарт.

Жамоатчилик кенгашининг зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Жамоатчилик кенгаши аъзоларининг сони чекланмаган. Жамоатчилик кенгаши аъзолигига, қоида тариқасида, давлат органида намунали хизмат қўрсатган меҳнат фахрийлари, жамоатчилик фаолияти соҳаларида катта амалий тажрибага эга обрў-эътиборли фуқаролар, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари вакиллари қабул қилинади.

Қўйидаги ҳолатларда жамоатчилик кенгашининг раиси, раис ўринбосари, котиби ва аъзолари унинг таркибидан чиқарилиши мумкин:

- улар томонидан жамоатчилик кенгаши таркибидан чиқиш тўғрисида ариза берилганда;
- жамоатчилик кенгашининг мажлисларида мунтазам равишда иштирок этмаганда, мазкур Низомнинг 11-бандида назарда тутилган мажбуриятларни бажармаганда;
- уларга нисбатан чиқарилган суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирганда;
- вафот этганда, шунингдек, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори асосида улар муомалага лаёқатсиз, бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топилганда.

Жамоатчилик кенгашининг таркиби тўғрисидаги маълумотлар ва унга киритилган ўзгартишлар улар тасдиқланган пайтдан бошлаб 5 кун ичида давлат органининг расмий веб-сайтида эълон қилинади.

Жамоатчилик кенгашининг раиси:

- жамоатчилик кенгашининг фаолиятига умумий раҳбарлик қилади;
- жамоатчилик кенгашининг мажлисларини чақиради ва кун тартибини белгилайди;
- жамоатчилик кенгашининг мажлисларида раислик қилади;
- жамоатчилик кенгашининг иш режасини, мажлиси баённомасини ва бошқа ҳужжатларини тасдиқлайди;
- жамоатчилик кенгаши қарорларининг ижросини назорат қилади;
- жамоатчилик кенгаши аъзоларининг зиммасига юклатилган вазифаларнинг
- бажарилишини мувофиқлаштиради;
- давлат органининг расмий веб-сайтида ва бошқа ресурсларда жойлаштириладиган жамоатчилик кенгашининг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар таркиби бўйича таклифлар киритади ва уни давлат органи раҳбари билан келишади;
- жамоатчилик кенгаши қарорларини бажариш масалалари юзасидан давлат органи раҳбари билан ҳамкорлик қилади;
- жамоатчилик кенгашининг самарали ишини таъминлаш бўйича бошқа ваколатларни амалга оширади.

Жамоатчилик кенгашининг раиси бўлмаган тақдирда, унинг ваколатлари ва мажбуриятларини раис ўринбосари бажаради.

Жамоатчилик кенгашининг мажлисларига бошқа давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти институтларининг вакиллари таклиф этилиши мумкин.

Жамоатчилик кенгаши фаолиятининг асосий масалалари унинг мажлисида кўриб чиқилади. Жамоатчилик кенгашининг мажлиси унинг иш режалари асосида ҳар чорақда камида бир марта чақирилади.

Жамоатчилик кенгашининг раиси жамоатчилик кенгаши аъзоларининг учдан бир қисмининг ёзма мурожаати асосида унинг навбатдан ташқари мажлисини чақириши мумкин.

Жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқаролик жамияти институтлари ва фуқароларнинг иштироки масалаларини тартибга солиш қонунчилигига мувофиқ, ана шундай иштирок, шу жумладан, жамоатчилик назорати улар томонидан ихтиёрий, мустақил ва муайян асосларда амалга оширилади.

Шу муносабат билан улар ўзларини жамоатчилик назоратининг субъекти сифатида расман иш кўришлари керакми ёки бу ўз ўзидан тушунарли бўлиб, улар қачон бўлмасин ва қаерда бўлмасин жамоатчилик назоратини қонунда кўзда тутилган шаклларда ўтказишлари мумкинми деган савол пайдо бўлади.

Фикримизча, бу назорат тадбирларининг мунтазамлиги ва қамраб олинишига боғлиқдир. Масалан, фуқаро жамоатчилик назоратини мустақил ёки ННТ доирасида амалга оширишига ҳақли. Агар ушбу масала билан мунтазам, малакали шуғулланиладиган бўлса, ўзи аъзо бўлган жамоатчилик ташкилотининг жамоатчи назоратчи мақомини олиши керак. Агар бунда давлат органларига ўз шахсий муаммоларини ҳал этиш учун мурожаат қилиш талаб қилинса, ушбу мақомни олиш талаб қилинмайди.

Фақат ўз аъзолари (қатнашчилари) ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан шуғулланадиган ННТга нисбатан масала ҳам худди шундай ҳал этилади. Муайян мавзу бўйича жамоатчилик назоратини ўтказиш учун махсус ташкил этилган ННТ бу ҳақда ўз уставида қайд қилишлари шарт.

Бундан ташқари, мазкур ташкилотнинг жамоатчи назоратчиларининг фаолияти тўғрисидаги йўриқномани (низомни) ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, қабул қилинган қонунлар ҳисобга олинган ҳолда жамоатчилик назоратида иштирок этишларининг шаклларини белгилаш муҳимдир.

Жумладан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролар йиғинларининг жамоатчилик назорати бўйича комиссиялари мажбуриятларини шарт. Ана шу ҳақдаги Низом фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш Республика кенгаши даражасида тасдиқланиши мумкин.

Жамоатчилик назоратини ташкил этишда жамоатчилик назорати объектлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳимдир.

Жамоатчилик назоратининг объектлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасига мувофиқ, жамоатчилик назорати давлат органларининг фаолияти устидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида” ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти олий органлари тизимида куйидагилар киради:

биринчидан, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси икки палата — Қонунчилик палатаси ва Сенатдан иборат бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадиган олий давлат вакиллик органидир;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади, давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг ишини мувофиқлаштиради ва йўналтирилади, фаолиятини назорат қилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раисларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради;

тўртинчидан, республика давлат бошқаруви органлари таркибига вазирликлар, давлат қўмиталари, қўмиталар, агентликлар, шунингдек, улар ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ташкил этиладиган давлат бошқарувининг тузилмалари киради;

бешинчидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига тизимида, шунингдек, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари киради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99-моддасига мувофиқ, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб, ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

1993 йил 2 сентябрдаги “Жойлардаги давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги қонуннинг¹ 1-моддасига мувофиқ, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси, 1993 й., 9-сон, 20-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 241-модда; 1999 й., 1-сонлар, 20-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2005 й., 52-сон, 385-модда; 2007 й., 15-сон, 153-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2013 й., 52-сон, 686-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда; 20-сон, 22-модда; 2015 й., 23-сон, 317-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда; 35-сон, 917-модда; 35-сон, 914-модда; 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/476/1087-сон; 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

бўйсунадиган шаҳарлардан ташқари) халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари ҳисобланади. Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларги (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан ташқари) ҳокими тегишли ҳудудда ваколатли ва ижроия ҳокимиятга бошчилик қилади;

олтинчидан, давлат бошқаруви органлари таркибига қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритадиган суд ҳокимияти ҳам киради. Ўзбекистон Республикасида суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий ва маъмурий судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судлари, туманлараро, туман, шаҳар иқтисодий судлари ва туман, шаҳар маъмурий судларидан иборат. Судлар фаолиятини ташкил этиш ва унинг тартиби “Суд тўғрисида”ги қонун¹ билан белгиланади;

еттинчидан, давлат органлари тизимида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширадиган Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар муҳим ўрин тутди.

Фуқаролар, ННТ ва ОАВ томонидан жамоатчилик назоратининг объектлари давлат фаолиятининг барча соҳалари бўлиши мумкинлигини таъкидлаш керак. Уларнинг айримлари, бутун жаҳонда қабул қилинганидек, Ўзбекистон Республикаси Президенти, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқлари, прокуратура, адлия, ички ишлар органлари ва бошқалар томонидан амалга оширилади. Шунинг учун референдумлар, сайловларни тайёрлаш ва ўтказиш, шунингдек, мудофаа, жамоат хавфсизлиги ва ҳуқуқ-тартибот, тезкор қидирув фаолияти, суриштирув, тергов, суд иши ва жазони ижро этиш соҳасидаги назоратни амалга ошириш масалалари махсус қонунчилик билан тартибга солинади. Улар, ўз навбатида, ушбу соҳада иш олиб борадиган давлат органлари ва мансабдор шахслари томонидан инсоннинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилган ҳолатда уларнинг қарорлари ва хатти-ҳаракатлари юзасидан шикоят қилиш масалаларини тартибга солади (“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 2-моддасига қаранг).

Шундай қилиб, **жамоатчилик назоратининг объекти** давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг (давлат назорати объектлари бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларини истисно этган ҳолда) қонунлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 10-модда; 2002 й., 1-сон, 20-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2007 й., 29-30-сон, 296-модда; 2009 йил, 52-сон, 553-модда; 2011 й., 16-сон, 162-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й., 6-сон, 249-модда; 2012 й., 38-сон, 433-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда; 2017 й., 13-сон, 194-модда, 15-сон, 242-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 12.10.2018 й., 03/18/496/2043-сон.

ижросини ўрганишни текшириш ва улар фаолиятини яхшилаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш бўйича фаолият ҳисобланади.

Амалий ишлар:

Агар фуқаролик жамиятининг институтлари ва фуқаролар томонидан жамоатчилик назоратининг объектлари бўлмаган давлат органлари фаолиятини тартибга соладиган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бузилиши аниқланган бўлса, унда:

- давлат назорати субъектлари: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Омбудсмани ва бошқаларга ёзма мурожаат қилиш лозим;
- мурожаатга қонунчилик бузилишини тасдиқлайдиган материаллар, ҳужжатлар ва маълумотларни илова қилиш зарур;
- тегишли давлат органида ёзма жавоб келишини кутиш ва агар тақдим этилган маълумотнинг мазмуни давлат сирига ёки қонун билан муҳофаза қилинадиган сирга тааллуқли бўлмаса, уни эълон қилиш керак.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик назорати субъектларига қайси институтлар ва шахслар тааллуқлидир?
2. Жамоатчилик назорати субъектларининг ҳуқуқий мақоми нимадан иборат?
3. Жамоатчилик назоратининг объектлари нима?

§3. Жамоатчилик назорати субъектлари ва улар вакилларининг ҳуқуқий мақоми

Жамоатчилик назоратини амалга ошириш бўйича Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг таҳлили қонунларда ва қонунчиликнинг бошқа ҳужжатларида жамоатчилик назорати бўйича тадбирларни махсус шахслар ва тузилмалар: **жамоатчилик назорати бўйича инспекторлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳузуридаги махсус комиссиялар, давлат органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашлари** ва ҳоказолар томонидан ўтказилиши кўзда тутилганидан далолат беради. Шу муносабат билан уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, фаолиятининг шакллари ва йўналишлари, шунингдек, қонунчилик бузилган ҳолатлардаги масъулияти тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, фуқаролар, ННТ, ОАВ ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вакилларининг фаолияти ихтиёрий бўлиши, ушбу қўлланманинг 3-мавзусида баён этилганидек, жамоатчилик назоратини ташкил этиш принципларига зид бўлиши мумкин эмас.

Шуни таъкидлаш лозимки, жамоатчилик назоратини ўтказиш ҳуқуқига эга шахс муайян **ҳуқуқий мақом**га эга бўлиб, уни давлат томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қонуний мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлари тизими сифатида ифода этиш мумкин. Ҳуқуқлар ва мажбуриятларда ижтимоий тизим меъёрида бўлиши учун мажбурий, фойдали, мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдиган шахс (ёки ташкилот) иш олиб боришининг стандарт намуналари қайд қилинган, қайд қилинибгина қолмасдан, шунингдек, қатъий тартибга солишни талаб этадиган давлат билан шахс ўзаро муносабатларининг асосий принциплари очиб берилган.

Юқорида қайд қилинганидек, жамоатчи назорати соҳасида ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлишнинг муҳим шарти шахснинг фуқаролигидир. Бевосита худди ана шу ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш ҳамда қонун томонидан ўрнатилган мажбуриятларни бажаришнинг ҳуқуқий асоси, яъни фуқаронинг ҳуқуқий мақоми асосида ҳисобланади¹.

Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда давлат органлари фаолияти устидан назорат қилиш бўйича жамоатчи инспекторларининг мамлакатда жамоатчилик назорати тажрибасидан келиб чиқадиган, фуқаролик жамияти институтлари ривожланиши даражасига мувофиқ бўлган ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ўз фаолиятининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари қонунчилигига мувофиқлиги тўғрисидаги жамоатчилик фикрини ҳисобга оладиган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мутаҳкамлаб қўйилган.

Шу билан бирга, шахснинг қайси бир соҳадаги ҳуқуқлари ҳажмига фақат қонунлардангина эмас, балки инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро нормалардан ҳам келиб чиқадиган ҳуқуқлар мажмуаси таъсир кўрсатади. Бу шахснинг ҳуқуқий мақоми кенгайтиришга кўмаклашади. Бироқ ушбу нормалар тегишли ички давлат қонунчилиги ҳужжатини чиқариш орқали амалга оширилади.

Шу тарзда Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқий мақоми инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб олган ички давлат ва халқаро нормаларнинг яхлит мажмуасидир.

Жамоатчилик назорати субъектларининг ҳуқуқий мақоми, яъни уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 15-моддасида белгилаб қўйилган. Унга мувофиқ:

Жамоатчилик назорати субъектлари:

- жамоатчилик назоратини амалга ошираётганда тадбирлар ўтказиш ташаббуси билан чиқишга, уларни ташкил этишга, шунингдек, уларда иштирок этишга;
- жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун зарур бўлган ахборотни қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат органларидан сўраб олишга;
- жамоатчилик назорати натижаларига кўра таклифлар ва тавсиялар тайёрлашга ҳамда уларни тегишли давлат органларига кўриб чиқиш учун юборишга;

¹ Қаранг: Права человека. Под ред. Е. А. Лукашевой, учебник, — М., 2015. С. 90.

- фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари, жамият манфаатлари бузилганлиги фактлари аниқланган тақдирда, материалларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга юборишга;
- давлат органларининг қонунга хилоф қарорлари, улар мансабдор шахсларининг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан бўйсунув тартибда юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга ёхуд қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилишга;
- жамоатчилик назорати натижаларини эълон қилишга ҳақлидир.

Жамоатчилик назорати субъектлари қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Жамоатчилик назорати субъектлари:

- жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиши;
- қонунда белгиланган, давлат органларининг фаолияти билан боғлиқ бўлган чекловларга риоя этиши;
- давлат органларининг, улар мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида амалга оширадиган фаолиятига аралашмаслиги;
- давлат органларининг фаолият кўрсатиши, шунингдек, улар мансабдор шахсларининг фаолияти учун тўсиқлар яратмаслиги;
- фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати камситилишига, уларнинг шахсий ҳаётига аралашилганга йўл қўймаслиги;
- жамоатчилик назоратини амалга ошириш чоғида олинган ахборотнинг тарқатилиши қонун билан чекланган бўлса, унинг махфийлигига риоя этиши шарт.

Шуни ёдда тутиш керакки, давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан қонунлар ижросини текшириш мақсадидаги жамоатчилик назоратини фақат Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет элликлар, фуқаролиги йўқ шахслар, чет эл мамлакатлари ва халқаро ташкилотларнинг вакиллари ўзларининг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилиши муносабати билан тегишли давлат органларига мурожаат қилишлари мумкин. Аммо бу улар фаолияти устидан назоратни амалга ошириш бўйича мурожаат бўлиши мумкин эмас. Халқаро вакиллар ва комиссиялар фақат Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумати томонидан махсус халқаро шартномалар асосида инсон ҳуқуқлари юзасидан вазиятни мониторинг қилишда иштирок этишлари мумкин. Масалан Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) қишлоқ хўжалиги соҳасида болалар меҳнатини қўллаш мониторингида иштирок этади.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда жамоатчилик назорати субъектлари вакилларининг ҳуқуқий мақоми мустаҳкамлаб қўйилмаганлиги сабабли Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунчилигида аниқ таъриф берилган экологик назорат жамоатчи инспектори ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича инспектор мисолида жамоатчилик назорати бўйича инспекторнинг ҳуқуқий мақомини кўриб чиқайлик (2-мавзу).

Энг аввало, “инспектор” тушунчасига аниқлик киритайлик. “Инспектор” тушунчасининг умумий маъноси идоравий бўйсунадиган органлар ва шахслар хатти-

ҳаракатларининг тўғрилигини текширадиган мансабдор шахсни англатади¹. Ушбу тушунча жамоатчи инспекторга эмас, давлат-ҳокимият ваколатларига эга бўлган, муайян қоидаларни бузган айбдорни жавобгарликка тортиш ҳақли давлат инспекторига тааллуқли эканлиги тушунарлидир.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспектор ноқонуний хатти-ҳаракатларини содир этганлиги учун кимнидир жазолаш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахс эмас. У экологик назорат вазифаларини амалга оширишга кўмаклашишга хоҳиш билдирган, бу хоҳишини билдирган пайтда 18 ёшга тўлган, соғлом, табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида ҳуқуқбузарликка йўл қўймаган Ўзбекистон Республикасининг фуқаросидир².

Белгиланган тартибда махсус тайёргарликдан ўтган ва экологик назоратда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси экологик назоратнинг жамоатчи инспектори бўлиши мумкин. Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори бўлиш истагини билдирган Ўзбекистон Республикаси фуқароси фуқаролар йиғинларининг экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш комиссияларига (кейинги ўринларда Комиссия деб аталади) ёки атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида фаолият юритувчи нодавлат нотижорат ташкилотига яшаш жойидан ариза билан мурожаат қилади³.

Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори бўлиш истагини билдирган Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг аризаси Комиссия йиғилишида ёки атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида фаолият юритувчи нодавлат нотижорат ташкилоти раҳбари томонидан экологик назорат соҳасидаги махсус ваколатли давлат органининг вакили иштирокида кўриб чиқилади. Номзоди маъқулланган фуқаро фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи раисининг Комиссия йиғилишининг протоколи асосидаги қарори билан ёки нодавлат нотижорат ташкилоти раҳбарининг буйруғи билан бериладиган экологик назоратнинг жамоатчи инспектори гувоҳномасини олади.

Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори гувоҳномаси бир йил муддатга берилади.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспектор номзоди икки йўл билан: 1) ўз номзодини ўзи кўрсатиши; 2) фуқароларнинг зҳини ўзи бошқариш органлари, давлат ҳокимияти органлари, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоатчилик бирлашмалари ва меҳнат жамоалари томонидан кўрсатилади.

¹ Қаранг: Словарь русского языка, Том 1.— М., 1981. С. 669.

² Қаранг: Табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат қўмитаси ҳайъатининг 2000 йил 29 февралдаги қарори билан тасдиқланган.

³ Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори тўғрисида намунавий низом / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 8 октябрдаги 287-сон қарорига 1-илова // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 41-сон, 526-модда; 2017 й., 37-сон, 996-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.11.2017 й., 09/17/915/0259-сон, 22.02.2018 й., 09/18/134/0809-сон.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспектор номзодини кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилишга Табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат қўмитаси ва вилоят табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ҳақли. Табиатни муҳофаза қилиш бўйича инспектор гувоҳномаси бир йил муддатга берилади.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича ва экологик назоратнинг жамоатчи инспекторлари томонидан жиноят, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилиши, шунингдек, экологик назорат жамоатчи инспекторининг ўз мажбуриятларини бажармаслиги уларни экологик назоратнинг жамоатчи инспектори мақомидан маҳрум қилишга асос бўлади.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспектор билан экологик назоратнинг жамоатчи инспектори табиатни ва экологияни муҳофаза қилиш соҳасидаги мақсадлари муштараклигига қарамасдан уларнинг вазифалари, функциялари ва ҳуқуқлари ўз Низомларига кўра бир-биридан фарқланади. Экологик назоратнинг жамоатчи инспекторининг ҳуқуқлари табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспекториникига қараганда кенгроқдеса бўлади. Агар табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспектори маълумот сўраши ва олиши, табиатни муҳофаза қилиш бўйича давлат инспекторларининг рейдларида иштирок этиши, табиатни муҳофаза қилиш бўйича таклифлар киритиш, ҳуқуқбузарликлар юзасидан ҳужжатларни расмийлаштириши мумкин бўлса, **экологик назоратнинг жамоатчи инспектори қуйидаги ҳуқуқларга эга:**

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилишини кузатиб боришни амалга ошириш;
- давлат, идоравий ва ишлаб чиқариш экологик назоратини амалга оширишда кузатувчи сифатида иштирок этиш;
- атроф-муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, мазкур соҳадаги қонун ҳужжатлари бузилиши юзасидан аниқланган ҳолатни бартараф этиш бўйича кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ахборот олиш учун тегишли давлат органларига фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг ва (ёки) нодавлат нотижорат ташкилотининг мурожаатини тайёрлашда иштирок этиш;
- юридик ва жисмоний шахслардан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш учун зарур бўлган ҳужжатларни ва ахборотни олиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича жамоатчилик фикрини ўрганишда, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказишда иштирок этиш;
- тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитишда иштирок этиш;

- аҳолининг экологик маданиятини оширишга, экологик таълим ва тарбияни ривожлантиришга доир ишларда иштирок этиш;
- экологик назоратнинг барча турларига оид фаолият бўйича табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини такомиллаштириш ва яхшилаш юзасидан тегишли давлат органларига таклифлар киритиш;
- муҳим жамоат тадбирларидаги фаол иштироки ва табиатни муҳофаза қилишга оид талаблар бузилишининг олдини олиш, уни аниқлаш ва унга чек қўйишдаги ва айбдорларни жавобгарликка тортишдаги кўмаги учун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органидан ёки нодавлат нотижорат ташкилотларидан рағбатлар олиш;
- фуқаролар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги бузилишига доир ва ташкилотлар фаолиятини ташқи кузатиб боришда аниқланган ҳолатлар бўйича белгиланган тартибда маълумотномалар ва ахборотлар тузиш.

Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори қуйидагиларни бажариши шарт:

- экологик назорат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиш;
- экологик назоратни амалга оширишда экологик назоратнинг бошқа субъектларига кўмаклашиш;
- экологик назоратнинг бошқа субъектлари вазифаларини уларнинг ўрнига бажармаслик.

Экологик назорат жамоатчи инспекторининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлари ҳам бўлиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, экологик назорат бўйича жамоатчи инспекторлар ўзларининг Намунавий низомларида кўзда тутилмаган бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин. Жумладан, агар жамоатчилик инспектори фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ёки экологик йўналишдаги ННТга тааллуқли бўлса, у мазкур субъектларнинг “Экологик назорати тўғрисида” қонун доирасида жамоатчилик назоратини амалга ошириши мумкин.

Масалан, жамоатчи инспекторлар қуйидагиларга ҳақлидир:

- атроф-муҳитни муҳофаза қилишни таъминлаш масалалари бўйича қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишда иштирок этиш;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этиш.

Жамоатчилик экологик назорати тўғрисидаги қонунчиликда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги вазиятни жамоатчилик мониторингини ўтказиш ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилмаган бўлса ҳам, жамоатчи инспекторлар жамоатчилик назорати субъектлари сифатида уни ўтказишлари мумкин. Инспекторлар ҳуқуқларининг рўйхати бундай мониторинг ўтказишнинг турли усулларидан фойдаланишлари мумкинлигидан далолат беради, яъни бевосита:

- вазиятни назорат қилиш;
- назорат мақсадларида ҳужжатлар ва маълумотлар олиш;

- давлат органларининг ахборотлари ва ҳисоботларини эшитиш;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказиш, тегишли давлат органига қонунчиликни такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунчилик бажарилишини назорат қилиш яқунлари бўйича маълумотномларни расмийлаштириш ва уларни чора кўриш учун тегишли давлат органларига юбориш.

Шу тарзда экологик назорат бўйича жамоатчилик инспекторларининг тизими Ўзбекистон Республикасининг қонунларида табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари бузилишини аниқлашга йўналтирилган жамоатчилик назоратининг кўпчилик шаклларини амалга оширади.

Жамоатчилик экологик назорати натижаларини амалга оширишнинг шакллари қуйидагилардир:

- ваколатли давлат органлари, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари ва фуқароларни жамоатчилик экологик назорати натижалари тўғрисида хабардор қилиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида қонунчилик талаблари бузилиши бўйича аниқланган далиллар юзасидан чоралар кўриш учун тегишли давлат органларига таклифлар киритиш.

Жамоатчилик экологик назоратини қонунчиликка мувофиқ бошқа шаклларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Махсус ваколатга эга давлат органлари, жойлардаги давлат ҳокимияти органларини жамоатчилик экологик назоратининг натижалари тўғрисида хабардор қилиш белгиланган тартибда тақдим этиладиган оғзаки, ёзма ва электрон мурожаат (ариза, таклиф ёки шикоят) шаклига эга бўлиши мумкин.

Мурожаатларга фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, нодавлат нотижорат ташкилотлари ёки фуқароларнинг мазкур мурожаатлар моҳияти бўйича аввал қабул қилинган қарорлар (ёки уларнинг нусхалари), шунингдек, кўриб чиқиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар, шу жумладан, фото, аудио ва видео материаллари илова қилиниши мумкин.

Жамоатчилик экологик назорати инспекторлари фаолияти таъсирчанлиги ва самарадорлигини ошириш мақсадларида давлат органларининг (Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси) экологик назорат бўйича жамоатчи инспекторлар томонидан ўтказилган жамоатчилик экологик назоратининг натижаларига муносабат билдиришни қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйиш зарурати пишиб етилди.

Бундан ташқари, жамоатчилик назоратининг самарадорлиги экологик назорат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспекторларнинг малакаси даражасига кўп жиҳатдан боғлиқлигини кўрсатиш керак. Конституциявий, маъмурий

ҳуқуқ, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги билимлар, жамоатчилик назоратининг объектлари тўғрисидаги махсус (табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги ва бошқалар тўғрисидаги) билимлар, жамоатчилик мониторинги, жамоатчилик эшитишлари, қоидалари, инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқининг асослари тўғрисида ахборот сўраб давлат органларига мурожаат қилиш тартиби, жамоатчилик назоратига қўмаклашиш соҳасида ваколатлар, уларнинг жамоатчилик назоратини самарали ўтказиш бўйича мавжуд бўлмаслиги **жамоатчилик назорати номига ўтказилишига, жамоатчилик назорати нормаларининг назорат қилинаётган соҳадаги вазиятни тубдан ўзгармасдан қолишига олиб келиши мумкин.**

Жамоатчилик назоратини ўтказиш учун махсус тайёргарликдан ўтиш зарурати муносабати билан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби тўғрисидаги Намунавий низомда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари жамоатчилик экологик назорати самарадорлигини ошириш учун экологик назорат бўйича жамоатчи инспекторлар учун ҳудудларда ташкил этиладиган маслаҳат марказлари негизида қисқа муддатли курслар ташкил этиш лозимлиги кўрсатилган. Бундай тегишли ҳудудда жойлашган **таълим муассасалари** фуқаролар йиғини сўрови бўйича аҳолининг экологик маданиятини ошириш юзасидан тадбирлар доирасида ўқув жараёнидан бўш бўлган ўқув биноларини экология назорати жамоатчилик инспекторларига қисқа муддатли курслар ташкил этиш учун тақдим этишлари мумкин.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари экологик назоратни амалга ошириш учун мутахассислар ва экспертларни қонунчиликка мувофиқ равишда шартнома асосида жалб этишлари мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари қўйидагиларни қилишлари мумкин:

- давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига аҳолининг экологик маданиятини ошириш, экологик таълим ва тарбияни ривожлантиришда ёрдам кўрсатишлари;
- оммавий ахборот воситаларида атроф-муҳитни ва аҳолининг саломатлигини муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, давлатнинг табиатни сақлаш дастурларини амалга ошириш масалалари бўйича эълон қилган материалларини тўплаш ва таҳлил этишлари;
- қонунчилик билан ўрнатилган тартибда жамоатчилик экологик назорати масалалари бўйича Интернет умумжаҳон тармоғида ҳамма фойдаланадиган ресурслар яратишлари, оммавий ахборот воситаларини таъсис этишлари, оммавий ахборот воситаларининг ҳаммуассасислари бўлишлари, ноширлик фаолиятини оширишлари;
- жамоатчилик экологик назорати натижаларини оммавий ахборот воситалари ёритишида иштирок этишлари;
- атроф-муҳитни ва аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, давлат экологик дастурларини амалга ошириш масалалари бўйича ишчи гуруҳлари, комиссиялари, илмий-техника кенгашлари ташкил этиш

ташаббуслари билан чиқишлари, уларда иштирок этиш учун мутахассислар ва экспертларни жалб этишлари.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоатчилик экологик назорати бўйича фаолиятни амалга ошириш учун давлат томонидан ўрнатилган тартибда тақдим этиладиган субсидиялар, ижтимоий буюртмалар ва грантлар шаклида қўллаб-қувватланиши мумкин.

Давлат органларининг фаолиятини назорат қилиш бўйича жамоатчилик институтларининг иши фақат қуйидаги ҳолатларда самарали эканлигига эътибор беринг:

- жамоатчилик инспекторларининг қонунлар бузилиши тўғрисидаги маълумот ва далилларни тўплаш, умумлаштириш ва таҳлил этишни амалга оширишда давлат инспекторлари билан қалин алоқада бўлганида;
- айрим ҳуқуқбузарликлар тарқалиши сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш бўйича ушбу институтлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва ўзаро ҳамкорлик қилишда;
- тадқиқ этилаётган соҳада қонунчилик ҳамда органлар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятини такомиллаштириш бўйича асосланган таклифларни биргаликда ишлаб чиқишда;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасида вазиятни яхшилаш учун ижтимоий шериклик, ўзаро ҳамкорлик усул ва шаклларини қўллашда, бу жамоатчилик назоратини ўтказишга тўсқинлик қилмайди.

Умуман, экология соҳасида жамоатчилик назорати бўйича инспекторлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишга асосланган ҳолда келгусида жамоатчи назоратчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бирхиллаштириш, ана шундай институтларни жамоатчилик назоратининг бошқа соҳаларида ташкил этиш ҳуқуқини тақдим этиш, жамоатчилик субъектларининг низомларига жамоатчилик назорати бўйича тадбирларни жамоатчи назоратчи (инспектор) институтлари, назорат бўйича жамоатчилик комиссиялари (инспекциялари) орқали амалга ошириш имкониятини киритиш зарур. Бу Ўзбекистонда жамоатчилик назоратини ривожлантиришнинг институционал асосларини мустаҳкамлаши шубҳасиздир.

Назорат саволлари:

1. Табиатни муҳофаза қилиш ва экологик назорат бўйича ким жамоатчи инспектор қилиб кўрсатилиши мумкин?
2. Уларнинг қандай ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор?
3. Жамоатчи инспектор вазифасини бажариш хоҳишини билдирган фуқароларни бунга махсус ўқитиш шартми?

**ИККИНЧИ БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚОНУНЛАРИ ИЖРОСИНИНГ
ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ
АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ
ШАКЛЛАРИ**

ТҮҒРТИНЧИ МАВЗУ. ҚОНУНЛАР ИЖРОСИНИНГ ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун, шунингдек, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг чет эл ва миллий тажрибасини тадқиқ қилиш жамоатчилик субъектлари томонидан жамоатчилик назоратининг асосан қуйидаги шакллари амалга оширилишини кўрсатмоқда:

- давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар;
- давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок этиш;
- жамоатчилик муҳокамаси;
- жамоатчилик эшитуви;
- жамоатчилик мониторинги;
- жамоатчилик экспертизаси;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш;
- жамоатчилик назоратининг бошқа шакллари.

§1. Давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар

Давлат органларига мурожаатлар

Демократик ҳуқуқий давлатда фуқаролар шахсий ва умумий (гуруҳий) манфаатларини ҳимоя қиладиган, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари вакилларининг хатолари ва суъистеъмоликларининг олдини оладиган ва тўғрилайдиган фаол ташаббускор куч сифатида иш кўради. Бунда давлат ҳокимиятига ана шундай таъсир давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга оширишнинг таъсирчан ва самарали механизмлари мавжудлиги билан таъминланади. Бу мазкур ҳуқуқ бир томондан, ҳокимиятга халқнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини етказиш, шунингдек, давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш воситаси, бошқа томондан — инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг воситаси бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи — инсоннинг асосий ва ажралмас ҳуқуқларидан биридир. У ёки бу жамиятда инсоннинг давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқи қандай расмийлаштирилгани ва ҳимоя қилинишига асосланган ҳолда ушбу жамиятдаги демократия даражаси тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин.

Фуқароларнинг мурожаатлари аҳоли турли гуруҳларининг ўзлари яшаётган жойларидаги (туман, шаҳар, қишлоқдаги) ижтимоий-иқтисодий аҳвол, фуқароларнинг эҳтиёжлари тўғрисидаги маълумотлар манбаларидан бири ҳисобланади. Мурожаатларда баён этилган муаммоларни ўз вақтида ва сифатли ҳал этиш фуқароларнинг эҳтиёжларини қондириш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг обрўсини ошириш, уларнинг аҳоли билан алоқасини мустаҳкамлашга жиддий равишда ёрдам беради.

Давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар жамоатчилик назоратининг шакли сифатида фуқаролар ва жамоатчилик назоратининг бошқа субъектлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”, “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эгалиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Кўриб чиқилаётган соҳада Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган қонунлар орасида, биринчи навбатда, 2004 йил 27 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсмани) тўғрисида” (янги таҳрир)¹ қонунни кўрсатиб ўтиш керак. Унда фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилиши муносабати билан давлат органлари, корхоналари, муассасалари, ташкилотлари, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) юзасидан шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган. 2001 йил 29 августдаги “Прокуратура тўғрисида”ги қонунда² фуқароларнинг прокуратура органларига мурожаат қилишлари тартиби ўрнатилган. Ушбу қонун 7-моддаси 1-бандига мувофиқ, прокуратура органларида уларнинг ваколатларига мувофиқ равишда фуқароларнинг аризалари, шикоятлари, юридик шахсларнинг мурожаатлари кўриб чиқилади ҳамда бузилган ҳуқуқлари тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чоралари кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 28 декабрдаги Фармони асосида фуқароларнинг давлат, шу жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига мурожаат қилиш бўйича конституциявий ҳуқуқлари кафолатлари мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ ва Виртуал қабулхоналари ташкил этилган. 2017 йил 11 сентябрдаги “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонунга ҳар қандай масалалар бўйича мурожаатлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 38-39-сон, 420-модда; 2017 й., 35-сон, 916-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 9-10-сон, 168-модда; 2003 й., 5-сон, 67-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 й., 6-сон, 249-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2008 й., 39-сон, 390-модда; 2008 й., 52-сон, 509-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2012 й., 38-сон, 433-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 13-сон, 194-модда, 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.10.2017 й., 03/17/448/0126-сон, 05.04.2018 й., 03/18/470/1005-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.

қабул қилишнинг рад этилиши ман қилиниши киритилган, амалиётдан фуқароларнинг эҳтиёжларини қондириш учун сайёр, шахсий ва оммавий қабуллар ўтказиш ўрин олган. Шунингдек, аниқ вақт тартибида ахборот-коммуникация технологиялари, шу жумладан, ишонч телефонлари, давлат органларининг шошилиш линиялари ва видеоконференция алоқаси йўлга қўйилган. Қонунда давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан аҳоли билан тўғридан-тўғри мулоқот воситасида мурожаатларни самарали кўриб чиқишни назорат қилиш учун ташкил этилган Президентнинг Халқ ва Виртуал қабулхоналари ҳуқуқий мақоми белгилаб қўйилган.

Мурожаат қилиш конституциявий ҳуқуқига, шунингдек, қатор қонуности норматив ҳужжатларида аниқлик киритилади. Улардан энг муҳими Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 7 майдаги қарори билан тасдиқланган “Давлат органларида, давлат муассасаларида ва давлат иштирокидаги ташкилотларда жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тартиби тўғрисида Намунавий низом”¹ ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат органларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга субъектлар Ўзбекистон Республикаси ва чет эл давлатларининг жисмоний ва юридик шахслари ва фуқаролиги йўқ шахслар бўлиши мумкин. Мурожаат қилиш конституциявий ҳуқуқини амалга ошириш бўйича ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўлган давлат ҳокимиятининг органлари ва мансабдор шахслари, одатда, мурожаат қилинадиган манзил бўлади.

Жамоатчилик назорати субъектларининг давлат органларига мурожаатлари ҳуқуқларини тартибга солишда “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонун (янги таҳрири)² муҳим роль ўйнайди. Ушбу Қонунда мурожаатларнинг турлари, мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳимоя қилинишининг кафолатлари, давлат органлари томонларидан мурожаатларни кўриб чиқиш тартиби, давлат органларининг ушбу соҳадаги асосий мажбуриятлари белгилаб қўйилган.

Мурожаатлар оғзаки, ёзма ёхуд электрон шаклда бўлиши мумкин.

Ариза — ҳуқуқларни, эркинликларни ва қонуний манфаатларни амалга оширишда ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимос баён этилган мурожаатдир.

Таклиф — давлат ва жамият фаолиятини такомиллаштиришга доир тавсияларни ўз ичига олган мурожаатдир.

Шикоят — бузилган ҳуқуқларни, эркинликларни тиклаш ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги талаб баён этилган мурожаатдир.

Мурожаатлар, уларнинг шакли ва туридан қатъи назар, бир хил аҳамиятга эга.

Давлат органларининг, ташкилотларининг «ишонч телефони»га келиб тушган мурожаатлар оғзаки мурожаат сифатида мазкур Низомда белгиланган тартибда қайд этилади, рўйхатга олинади ва кўриб чиқилади.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.05.2018 й., 09/18/341/1202-сон.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 977-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.01.2018 й., 03/18/463/0634-сон.

Давлат органининг, ташкилотининг расмий веб-сайти орқали ёки давлат органининг, ташкилотининг расмий электрон почта манзилига келиб тушган мурожаатлар электрон мурожаатлар тарзида қайд этилади ва ушбу Низомда белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси, Интернет тармоғидаги Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали орқали келиб тушган мурожаатлар электрон мурожаатлар тарзида қайд этилади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 3 июндаги 188-сон қарори билан тасдиқланган Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали тўғрисида низом талаблари ҳисобга олинган ҳолда ушбу Низомда белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Оммавий ахборот воситалари таҳририятларидан келиб тушган мурожаатлар Қонунда ҳамда ушбу Низомда назарда тутилган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилади.

Мурожаатлар давлат тилида ва бошқа тилларда берилиши мумкин.

Мурожаатлар, уларнинг шакли ва туридан қатъи назар, бир хил аҳамиятга эга.

Давлат органларининг, ташкилотларининг «ишонч телефони»га келиб тушган мурожаатлар оғзаки мурожаат сифатида мазкур Низомда белгиланган тартибда қайд этилади, рўйхатга олинади ва кўриб чиқилади.

Давлат органининг, ташкилотининг расмий веб-сайти орқали ёки давлат органининг, ташкилотининг расмий электрон почта манзилига келиб тушган мурожаатлар электрон мурожаатлар тарзида қайд этилади ва ушбу Низомда белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси, Интернет тармоғидаги Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали (кейинги ўринларда Ҳукумат портали деб аталади) орқали келиб тушган мурожаатлар электрон мурожаатлар тарзида қайд этилади ва Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 3 июндаги 188-сон қарори билан тасдиқланган Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали тўғрисида низом талаблари ҳисобга олинган ҳолда ушбу Низомда белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Оммавий ахборот воситалари таҳририятларидан келиб тушган мурожаатлар Қонунда ҳамда ушбу Низомда назарда тутилган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилади.

Мурожаатлар давлат тилида ва бошқа тилларда берилиши мумкин.

Фуқароларни ва фуқаролик жамияти институти вакилларини қабул қилиш. Давлат органларида фуқаролар ва фуқаролик жамияти институти вакиллариининг қабули давлат органининг раҳбари ёки бу борада ваколат берилган бошқа мансабдор шахслари томонидан қабул қилинади. Давлат органида, ташкилотида жисмоний шахсларни ва юридик шахсларнинг вакиллариини қабул қилиш мурожаатлар билан ишлаш бўйича бўлинма ёки тегишли таркибий бўлинма ходимлари иштирокида амалга оширилади. Жисмоний шахсларни ва юридик шахсларнинг

вакилларини қабул қилиш белгиланган кун ва соатларда, қабул қилиш жадвалига мувофиқ ўтказилади.

Қабул қилиш жадвали ва уни ўтказиш вақти, жойи ҳамда қабулга олдиндан ёзилиш тўғрисидаги ахборот, қабул қилиш тартиби уларни давлат органлари, ташкилотларининг расмий веб-сайтларида эълон қилиш, шунингдек, уларнинг маъмурий биносида ҳамма кириши мумкин бўлган жойлардаги стендларга ёки бошқа техник воситаларга жойлаштириш орқали манфаатдор шахслар эътиборига етказилади.

Жисмоний шахс оғзаки мурожаат этаётганда ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни, юридик шахсининг вакили эса ўз ваколатларини тасдиқлайдиган ва ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатиши керак. Агар аввал худди шу масала бўйича мурожаат юзасидан қарор қабул қилинган бўлса, қабул қилиш рад этилиши мумкин.

Агар жисмоний шахсларни ва юридик шахсларнинг вакилларини шахсан қабул қилиш пайтида мурожаатда баён қилинган масалаларни ҳал этиш давлат органи, ташкилоти ёки уларнинг мансабдор шахсининг ваколатига кирмаслиги аниқланган тақдирда, уларга мурожаатда баён қилинган масалаларни ҳал этиш учун қайси органга ёки ташкилотга мурожаат қилиш кераклиги тушунтирилади. Бунда жисмоний шахсларнинг ва юридик шахслар вакилларининг талаби билан бу ҳақда ёзма шаклда жавоб берилади.

Шахсий қабул давомида давлат органи, ташкилот раҳбарининг қарорига кўра ва мурожаат этувчига бу ҳақда хабар берган ҳолда махсус техника воситалари (аудио- ва видеоёзув, шунингдек, фотосуратга олиш) қўлланилиши мумкин.

Жисмоний шахс ва юридик шахсларнинг вакили давлат органи, ташкилотининг раҳбарига ёхуд уларнинг мансабдор шахсларга видеоконференцалоқа воситасида мурожаат бериши, олдиндан тасдиқланган махсус ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда видеоконференцалоқа жадвал орқали амалга оширилади. Бунинг учун мурожаат этувчи видеоконференцалоқа ўрнатилган тегишли давлат органи, ташкилотига белгиланган тартибдаги талабнома билан мурожаат қилади. Ариза электрон шаклда берилиши мумкин.

Давлат органи, ташкилотининг раҳбари талабномани кўриб чиқиб, видеоконференцалоқа орқали кўриб чиқиш ёки кўриб чиқишни рад этиш ҳақида қарор қабул қилади. Қабул қилинган қарор, видеоконференцалоқа орқали мурожаатни кўриб чиқиш вақти ва жойи ҳақида давлат органи, ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларни белгиланган тартибда огоҳлантиради.

Видеоконференц-алоқа орқали келиб тушган мурожаатлар оғзаки мурожаат сифатида Давлат органларида, давлат муассасаларида ва давлат иштирокидаги ташкилотларда жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тартиби тўғрисида Намунавий Низомда белгиланган тартибда қайд этилади, рўйхатга олинади ва кўриб чиқилади.

“Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонунда фуқаро мурожаат этиш ҳуқуқидан фойдаланаётганда уни камситишга йўл

қўйилмаслиги белгилаб қўйилган. Мурожаат этиш ҳуқуқидан фойдаланилаётганда жисмоний шахснинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеига, шунингдек, юридик шахсларнинг мулк шакли, жойлашган ери (почта манзили), ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва бошқа ҳолатларига қараб камситишга йўл қўйилмайди.

Мурожаат этиш ҳуқуқлари кафолатлари. Жисмоний ва юридик шахсларга давлат органларига ташкилотларга яқка тартибда ёки жамоа бўлиб мурожаат этиш ҳуқуқи кафолатланади.

Мурожаат этилганда ҳуқуқлар, эркинликлар ва қонуний манфаатларга риоя этилишининг кафолатлари. Давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари мурожаатларни кўриб чиқишда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда қонунлари талабларига риоя этиши, уларнинг тўлиқ, холисона ва ўз вақтида кўриб чиқилиши учун чоралар кўриши, жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари тикланишини ҳамда қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш бўйича ўз ваколатлари доирасида чоралар кўриши шарт.

Мурожаатларни қабул қилиш ва кўриб чиқиш кафолатлари. Мурожаатлар давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши шарт, "Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонуннинг 29 ва 30-моддаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Мурожаатлар муносабати билан аён бўлиб қолган маълумотларнинг ошкор этилмаслиги кафолатлари. Мурожаатларни кўриб чиқишда жисмоний шахсларнинг шахсий ҳаёти, юридик шахсларнинг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар уларнинг розилигисиз, шунингдек, давлат сирини ёхуд қонун билан кўриқланадиган бошқа сирни ташкил этувчи маълумотларнинг ва, агар бу жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини камситадиган бўлса, бошқа ахборотнинг давлат органлари, ташкилотлар ходимлари ва улар мансабдор шахслари томонидан ошкор этилишига йўл қўйилмайди.

Жисмоний ва юридик шахс тўғрисидаги, мурожаатга тааллуқли бўлмаган маълумотларни аниқлашга йўл қўйилмайди. Жисмоний шахснинг илтимосига кўра унинг шахсига доир бирон-бир маълумот ошкор этилмаслиги керак.

Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари муносабати билан улар хавфсизлигининг кафолатлари. Жисмоний шахсни, унинг вакилини, уларнинг оила аъзоларини, юридик шахсни, унинг вакилини ва юридик шахс вакилининг оила аъзоларини улар ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш ёки ҳимоя қилиш мақсадида давлат органларига, ташкилотларга ва уларнинг мансабдор шахсларига мурожаат этганлиги, шунингдек, мурожаатларда ўз фикрини билдирганлиги ва танқид қилганлиги муносабати билан таъқиб этиш ман этилади.

Мурожаатлар уларда қўйилган масалаларни ҳал этиш ўз ваколати доирасига кирадиган давлат органига, ташкилотга ёки уларнинг мансабдор шахсига бевосита ёхуд бўйсунув тартибида юқори турувчи органга берилади.

Жисмоний ва юридик шахслар мурожаатни мустақил равишда беришга, шунингдек, бу борадаги ваколатни ўз вакилига беришга ёхуд мурожаатни почта алоқаси воситалари орқали ёки электрон шаклда юборишга ҳақли. Вояга етмаганлар, муомалага лаёқатсиз ва муомала лаёқати чекланган шахсларнинг манфаатларини кўзлаб мурожаатлар уларнинг қонуний вакиллари томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда берилиши мумкин.

Мурожаатга у бўйича илгари қабул қилинган мавжуд қарорлар ёки уларнинг кўчирма нусхалари, шунингдек, уни кўриб чиқиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар илова қилиниши мумкин, мазкур ҳужжатлар қайтарилмайди, мурожаат этувчи уларни қайтариш ҳақида ёзма ариза берган ҳоллар бундан мустасно. Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар мурожаат тааллуқлилиги бўйича бошқа давлат органига, ташкилотга ёки уларнинг мансабдор шахсига юборилганда мурожаатга илова қилиниши керак.

Мурожаатларни бериш муддатлари, қоида тариқасида, белгиланмайди. Айрим ҳолларда, агар давлат органининг, ташкилотнинг ёки улар мансабдор шахсларининг мурожаатни кўриб чиқиш бўйича имкониятларига, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ўз вақтида амалга ошириш ва ҳимоя қилишни таъминлаш заруратига боғлиқ бўлса, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа асосларга кўра мурожаатни бериш муддати белгиланиши мумкин.

Бўйсунув тартибида **юқори турувчи органга ариза ёки шикоят жисмоний ёки юридик шахсга унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини бузувчи ҳаракат (ҳаракатсизлик) содир этилганлиги ёхуд қарор қабул қилинганлиги маълум бўлган пайтдан эътиборан узоғи билан бир йилдан кечиктирмай берилади.**

Ариза ёки шикоят беришнинг узрли сабабга кўра ўтказиб юборилган муддати аризани ёки шикоятни кўриб чиқувчи давлат органи, ташкилот ёки уларнинг ваколат берилган мансабдор шахси томонидан тикланади.

Жисмоний ва юридик шахслар ўз мурожаатини у кўриб чиқилгунига қадар ва кўриб чиқиладиган пайтда мурожаат бўйича қарор қабул қилингунига қадар ёзма ёки электрон шаклда ариза бериш йўли билан чақириб олиш ҳуқуқига эга. Бундай ариза тушган тақдирда мурожаатни кўриб чиқиш тўхтатилади ва уч кун мобайнида мурожаат давлат органининг хати билан мурожаат қилувчига қайтарилади.

Мурожаатни чақириб олиш тўғрисидаги ариза давлат органлари, ташкилотлари томонидан қонун бузилишларини аниқлаш ва бартараф этиш юзасидан чора-тадбирлар кўрилишини истисно этмайди.

Кўйилган масалаларни ҳал этиш ўзининг ваколати доирасига кирмайдиган давлат органига, ташкилотига келиб тушган мурожаатлар **беш кун муддатдан кечиктирмай** давлат органининг, ташкилотининг раҳбари ёки таркибий бўлинманинг раҳбари томонидан имзоланган хат билан тегишли органларга юборилади, бу ҳақда мурожаат қилувчига ёзма ёхуд электрон шаклда хабар қилинади.

Мурожаатни кўриб чиқиш учун асоссиз равишда бошқа давлат органларига, ташкилотларига ўтказиш ёхуд қарорлари ёки ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилинаётган органларга ёки мансабдор шахсларга юбориш тақиқланади.

Агар мурожаатларда уларни тегишли органларга юбориш учун зарур бўлган маълумотлар мавжуд бўлмаса, у ҳолда улар **беш кун муддатдан кечиктирмай** асослантирилган тушунтириш билан мурожаат қилувчиларга қайтарилади.

Мурожаатни тўлиқ, холисона ва ўз вақтида кўриб чиқиш учун қўшимча маълумотлар, маълумотномалар ва материалларга зарурат пайдо бўлган тақдирда, мазкур мурожаатни кўриб чиқаётган давлат органи, ташкилот ёки уларнинг мансабдор шахслари мурожаат этувчидан, шунингдек, ўз ваколатлари доирасида бошқа давлат органларидан, бошқа ташкилотлардан ва мансабдор шахслардан қўшимча ахборотни сўраб олиши мумкин.

Агар ахборот давлат сирини ёки қонун билан кўриқланадиган бошқа сирни ташкил этувчи маълумотларни ўз ичига олган бўлмаса, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларига, жамият ва давлат манфаатларига зарар етказмаса, давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари ўзларидан сўралаётган ахборотни **ўн кун ичида** тақдим этиши шарт.

Агар мурожаатда жойнинг ўзида ўрганишни талаб этувчи ҳолат баён қилинган бўлса, мурожаатни кўриб чиқувчи давлат органи мурожаатни жойнинг ўзида кўриб чиқишни таъминлаши мумкин.

Мурожаатлар давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши шарт, Давлат органларида, давлат муассасаларида ва давлат иштирокидаги ташкилотларда жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тартиби тўғрисида Намунавий низомнинг 6-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Мурожаатларни кўриб чиқишда жисмоний шахсларнинг шахсий ҳаёти, юридик шахсларнинг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар уларнинг розилигисиз, шунингдек, давлат сирини ёхуд қонун билан кўриқланадиган бошқа сирни ташкил этувчи маълумотларнинг ва, агар бу жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинлик

лари ҳамда қонуний манфаатларини камситадиган бўлса, бошқа ахборотнинг давлат органлари, ташкилотлар ходимлари ва улар мансабдор шахслари томонидан ошкор этилишига йўл қўйилмайди.

Жисмоний ва юридик шахс тўғрисидаги, муурожаатга тааллуқли бўлмаган маълумотларни аниқлашга йўл қўйилмайди.

Жисмоний шахснинг илтимосига кўра унинг шахсига доир бирон-бир маълумот ошкор этилмаслиги керак.

Муурожаатни муурожаат қилган ёки бошқа шахснинг иштирокисиз кўриб чиқишнинг имконияти бўлмаганда, улар давлат органи, ташкилотининг мансабдор шахси томонидан чақирилиши мумкин. Чақирилган муурожаат қилувчи келмаган тақдирда давлат органи, ташкилотининг мансабдор шахси муурожаатни унинг иштирокисиз кўриб чиқиш мумкин эмаслиги тўғрисида жавоб юборади.

Муурожаатга жавоб хати давлат органи, ташкилоти ёки унинг таркибий бўлинмаси раҳбари томонидан имзоланади.

Агар муурожаатда қўйилган масалалар хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига дахлдор бўлса, уларнинг вакиллари муурожаатларни кўриб чиқишда иштирок этиш учун давлат органлари томонидан ўз ваколатлари доирасида жалб этилади.

Агар муурожаатни кўриб чиқишда хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текшириш, шу жумладан, молиявий-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) зарурати юзага келса, текшириш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Жисмоний ва юридик шахслар ўз муурожаатини у кўриб чиқилгунига қадар ва кўриб чиқилаётган пайтда **муурожаат бўйича қарор қабул қилингунига қадар ёзма ёки электрон шаклда ариза бериш йўли билан чақириб олиш ҳуқуқига эга**. Бундай ариза тушган тақдирда муурожаатни кўриб чиқиш тўхтатилади ва уч кун мобайнида муурожаат давлат органининг хати билан муурожаат қилувчига қайтарилади.

Муурожаатни чақириб олиш тўғрисидаги ариза давлат органлари, ташкилотлари томонидан қонун бузилишларини аниқлаш ва бартараф этиш юзасидан чора-тадбирлар кўрилишини истисно этмайди.

Ариза ёки шикоят масалани мазмунан ҳал этиши шарт бўлган давлат органига, ташкилотга ёки уларнинг мансабдор шахсига келиб тушган кундан эътиборан **ўн беш кун ичида**, қўшимча ўрганиш ва (ёки) текшириш, қўшимча ҳужжатларни сўраб олиш талаб этилганда эса, **бир ойгача бўлган муддатда** кўриб чиқилади.

Ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш учун текшириш ўтказиш, қўшимча материалларни сўраб олиш ёхуд бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлган ҳолларда, уларни

кўриб чиқиш муддатлари тегишли давлат органининг, ташкилотнинг раҳбари томонидан истисно тариқасида **узоғи билан бир ойга узайтирилиши мумкин**, бу ҳақда муурожаат этувчига хабар қилинади.

Таклиф давлат органига, ташкилотга ёки уларнинг мансабдор шахсига келиб тушган кундан эътиборан **бир ойгача бўлган муддатда** кўриб чиқилади, кўшимча ўрганишни талаб этадиган таклифлар бундан мустасно бўлиб, бу ҳақда таклифни киритган жисмоний ёки юридик шахсга **ўн кунлик муддатда** ёзма шаклда хабар қилинади.

Аноним муурожаатлар; жисмоний ва юридик шахсларнинг вакиллари орқали берилган муурожаатлар, уларнинг ваколатини тасдиқловчи ҳужжатлар мавжуд бўлмаган тақдирда; мазкур Қонунда белгиланган бошқа талабларга мувофиқ бўлмаган муурожаатлар кўриб чиқилмайди.

Муурожаатни кўриб чиқишда жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари.

Муурожаатлар давлат органлари, ташкилотлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан кўриб чиқилаётганда жисмоний ва юридик шахслар кўйидаги ҳуқуқларга эга: 1) муурожаатни кўриб чиқишнинг бориши тўғрисида ахборот олиш; 2) важларни шахсан баён этиш ва тушунтиришлар бериш; 3) муурожаатни текшириш материаллари ва уни кўриб чиқиш натижалари билан танишиш; 4) кўшимча материаллар тақдим этиш ёки бундай материалларни бошқа органлардан талаб қилиб олиш тўғрисида илтимос қилиш; 5) адвокат ёрдамидан фойдаланиш; 6) муурожаатни қабул қилишни ёки кўриб чиқишни қонунга хилоф равишда рад этганлик устидан бўйсунув тартибда юқори турувчи органга ёки бевосита судга шикоят қилиш ва бошқалар.

Муурожаатларни кўриб чиқишда давлат органлари қонунга хилоф ҳаракатларни (ҳаракатсизликни) бартараф этиш юзасидан дарҳол чора-тадбирлар кўриши, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишини келтириб чиқарувчи сабаблар ва шароитларни ўз ваколатлари доирасида аниқлаш; жисмоний шахс, унинг вакили, уларнинг оила аъзолари, юридик шахс, унинг вакили ва юридик шахс вакилининг оила аъзолари уларнинг муурожаатлари сабабли таъқиб этилишини белгиланган тартибда бартараф этиш бўйича дарҳол чора кўришлари шарт.

Муурожаатлар кўриб чиққан давлат органи муурожаатда кўйилган барча масалалар бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида ташкилот ёки муурожаат қилувчига дарҳол ёзма ёки электрон шаклда хабар қилади.

Муурожаатларга жавоблар мумкин қадар муурожаат этилган тилда баён қилинади, **жавоблар муурожаатда кўрсатилган ҳар бир масала бўйича важларни инкор этувчи ёки тасдиқловчи аниқ асосларни** (заруратга қараб қонун ҳужжатлари нормаларига ҳаволалар қилинган ҳолда) ўз ичига олган бўлиши керак.

Мурожаат юзасидан қарор қабул қилган давлат органларининг мансабдор шахслари мурожаат юзасидан қабул қилинган қарор устидан, агар жисмоний ёки юридик шахс ушбу қарорга рози бўлмаса, шикоят бериш тартибини тушунтириши, қонуний манфаатлари бузилиши натижасида моддий зарар етказилган бўлса, **қонунда белгиланган тартибда моддий зарарнинг ўрнини қоплаш ёки маънавий зиённи компенсация қилиш чораларини кўриши шарт.**

Давлат органлари, ташкилотлар ва уларнинг мансабдор шахслари жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишини келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш мақсадларида **ҳар чоракда** мурожаатларни умумлаштиради ва таҳлил қилади.

Мурожаатларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш натижаларига кўра мурожаатлар билан ишлаш бўлинмалар ёки тегишли таркибий бўлинмалар томонидан мурожаатлар билан ишлашнинг умумий кўрсаткичлари, мурожаатларда тез-тез кўтарилган масалалар, мурожаатларни кўриб чиқиш яқунлари бўйича аниқланган асосий камчиликлар ва қоидабузарликлар, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, шунингдек, жамият ва давлат манфаатлари бузилишини келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этиш мақсадида кўрилган чоралар акс эттирилган маълумотномалар (шарҳлар) тузилади ҳамда давлат органи раҳбарига давлат органи, ташкилотида мурожаатларни кўриб чиқишнинг қонунийлигини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, шунингдек, жамият ва давлатнинг манфаатлари бузилишини келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этиш, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар киритади.

Мурожаатларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш натижаларига кўра тузилган маълумотномалар (шарҳлар) тегишли давлат органларининг расмий веб-сайтларида эълон қилинади.

Мурожаатларни кўриб чиқиш натижалари Ўзбекистон Республикаси Интерактив давлат хизматлари ягона порталида, давлат органларининг расмий веб-сайтларида, босма ва электрон оммавий ахборот воситаларида ҳар ойда эълон қилиниши мумкин.

Мурожаатлар билан ишлаш бўлинмаси тушган мурожаатларни таҳлил қилиш яқунлари бўйича давлат органи, ташкилотининг расмий веб-сайтида тегишли статистика маълумотларини ҳар ойда эълон қилади.

Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини қабул қилиш ва кўриб чиқишни қонунга хилоф равишда рад этиш, уларни кўриб чиқиш муддатларини узрли сабабларсиз бузиш, ёзма ёхуд электрон шаклда жавоб юбормаслик, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига зид қарор қабул қилиш, жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини, мурожаат муносабати билан қабул қилинган қарорнинг бажарилишини таъминламаганлик, жисмоний шахсларнинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги ёхуд юридик

шахсларнинг фаолияти тўғрисидаги маълумотларни уларнинг розилигисиз ошкор этиш, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаат қилганлиги муносабати билан ёхуд билдирилган фикри ва мурожаатидаги танқид учун таъқиб қилиш, шунингдек, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бошқача тарзда бузиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Давлат органларига сўровлар

Ахборот эркинлиги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси томонидан тартибга солинади. Конституциянинг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин” деб қўрсатилган.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг жисмоний ва юридик шахслар билан ахборот муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар томонидан тартибга солинади.

Фуқаролар, ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва ОАВ жамоатчилик назоратини амалга ошириш жараёнида ахборот олиш тўғрисида сўровлар қилишлари мумкин. Сўровларни ҳуқуқий тартибга солиш тартиби **“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”¹, “Ахборот эркинлигининг принциплари ва кафолатлари тўғрисида”², “Ахборотлаштириш тўғрисида”³ қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар** томонидан амалга оширилади.

Бундан ташқари, ушбу масалаларни тартибга соладиган қатор қонуности ҳужжатлари: “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш ва тарқатиш, қонунчиликнинг электрон маълумотлар базасини яратиш қоидалари” (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2011 йил 12 декабрда рўйхатга олинган, 2290-рўйхат)⁴, “Ахборотни ҳужжатлаштириш, давлат ахборот ресурсларини ҳисобга ва рўйхатга олиш тартиби тўғрисидаги низом” (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2006 йил 4 апрелда рўйхатга олинган, 1558-рўйхат)⁵, Ўзбекистон Республикаси ахборот ресурсларини тайёрлаш ва маълумотлар базаси тармоғида, шу жумладан, Интернетда тарқатиш тартиби тўғрисида низом” мавжуддир.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 1-сон, 2-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; Миллий қонунчилик маълумотлари базаси, 19.04. 2018 й., 03/18/476/1087-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 10-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 36-сон, 452-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 50-сон, 520-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 14-сон, 120-модда.

“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, уларнинг таркибий ва ҳудудий бўлинмалари фаолиятининг очиқлигини таъминлашга нисбатан татбиқ этилади¹. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг таркибий ва ҳудудий бўлинмалари ушбу органларнинг вертикал ва горизонтал бўйича тузилишини (босқичма-босқич бўйсунилишини) акс эттиради. Масалан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги таркибий жиҳатдан бош бошқармалар, бошқармалар, бўлимлар ва ҳоказолардан иборат бўлиб, бу унинг таркибий ташкилот эканлигини кўрсатади. Унинг ҳар бир вилоятдаги ҳудудий органлари вилоят ички ишлар бошқармалари, шаҳар (туман) ички ишлар бўлимлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 6 ноябрдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қоидаларини амалга оширишга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори² билан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг жамоатчилик назоратини ривожлантириш, давлат органлари томонидан қабул қилинаётган, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига тааллуқли қарорлари тўғрисида аҳолининг кенг қатламлари ва ННТлар хабардор бўлишларини таъминлаш мақсадларида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш фаолиятини мувофиқлаштириш ва мониторингини олиб бориш бўйича жамоатчилик кенгаши ташкил этилди.

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти тўғрисидаги ахборот тушунчаси.

Ҳуқуқий тизимдаги роли бўйича ахборот **ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган ахборот**га бўлинади. Агар норматив-ҳуқуқий ахборот ҳуқуқ ижодкорлиги тартибида яратилаётган ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатдан ўрин оладиган бўлса, норматив ҳисобланмаган ахборот, қоида бўйича, ҳуқуқни қўллаш ва ҳуқуқ-тартибот фаолияти тартибида тайёрланади. Норматив ҳисобланмаган ахборотга қуйидагилар тааллуқлидир:

биринчидан, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг ҳолати тўғрисидаги умумий ахборот: прокуратура, суд органларига қонунчиликка амал қилиш тўғрисида келиб тушадиган аризалар;

суд, жинсий ишлар ва прокуратура статистикаси;

қонунчилик ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар самарадорлиги бўйича социологик тадқиқотлар;

иккинчидан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар, шартномавий ва бошқа мажбуриятлар тўғрисидаги ахборот;

учинчидан, ижроия ҳокимият органларининг норматив кўрсатмаларнинг ижросини таъминлаш бўйича маъмурий фаолияти тўғрисидаги ахборот;

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 45-сон, 575-модда; 2016 й., 42-сон, 490-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.02.2018 й., 09/18/107/0697-сон, 25.08.2018 й., 09/18/680/1791-сон.

тўртинчидан, судлар ва суд органларининг ахборотлари;
бешинчидан, ҳуқуқбузарликларнинг аниқланиши ва уларни текшириш билан боғлиқ ахборотлар.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олишга доир сўров (бундан буён матнда сўров деб юритилади) ахборотдан фойдаланувчининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти тўғрисида ахборот тақдим этиш ҳақида ушбу органларга ва (ёки) уларнинг мансабдор шахсларига йўлланадиган оғзаки ёки ёзма шаклдаги (шу жумладан, электрон ҳужжат шаклидаги) талабидир.

Ахборотдан фойдаланувчининг сўрови ҳам оғзаки, ҳам ёзма шаклда (шу жумладан, электрон ҳужжат шаклида) бўлиши мумкин. Аммо амалий нуқтаи назардан назорат қилиш қулайлиги туфайли ёзма шакл мақбулроқдир. Оғзаки сўров берилганда эса ахборотдан фойдаланувчи унинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ва (ёки) мансабдор шахсларга юбораётган сўрови зарур тарзда рўйхатга олиниши ёки қайд қилинишига эътибор қаратиши керак. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари эса, ўз навбатида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти тўғрисида ахборот олиш учун берилган ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклдаги (шу жумладан, электрон ҳужжат шаклидаги) сўровлар ижросини назорат қилиш тизимини ўрнатиши керак.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятига доир **оғзаки сўровлари шакли** қабул пайтида, давлат органлари маълумотнома хизматлари ёки мансабдор шахсларнинг телефонлари орқали берилиши мумкин.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятига доир **ёзув шаклидаги сўровларда** ахборотдан фойдаланувчининг манфаатларида сўровни икки нусхада бериш керак. Сўров қонунда кўзда тутилган барча талаблар ҳисобга олинган ҳолда расмийлаштирилган бўлиши керак.

Электрон ҳужжат шаклидаги сўровга келганда эса 2004 йил 29 апрелдаги “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, электрон рақамли имзо билан тасдиқланган ва уни идентификация қилиш имконияти бўлган электрон ҳужжатнинг бошқа реквизитлари мавжуд электрон шаклидаги ахборот ҳисобланади.

Сўровга қўйиладиган талаблар

Жисмоний шахснинг сўровида унинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган ва сўровнинг моҳияти баён этилган бўлиши керак. Юридик шахснинг сўровида юридик шахснинг тўлиқ фирма номи, унинг жойлашган ери (почта манзили) тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган, сўровнинг моҳияти баён этилган бўлиши керак.

Ёзма сўровлар ахборотдан фойдаланувчининг шахсий имзоси билан тасдиқланган бўлиши керак. Сўровни шахсий имзо билан тасдиқлаш имконияти бўлмаган тақдирда, у қўшимча равишда тузувчининг ҳам фамилияси, исми, отасининг исми қўйилган ҳолда унинг имзоси билан тасдиқланган бўлиши керак.

Ахборотдан фойдаланувчини идентификациялаш имкониятини берадиган маълумотлар кўрсатилмаган сўров аноним ҳисобланади ва кўриб чиқилмайди.

Сўров унда қўйилган масалалар юзасидан ахборот тақдим этиш ваколатига кирадиган давлат ҳокимияти ва бошқаруви органига ёки мансабдор шахсга юборилади.

Белгиланган тартибда юборилган сўров кўриб чиқилиши шарт.

Ахборотдан фойдаланувчининг сўрови рўйхатдан ўтказилган кундан эътиборан кўпи билан ўн беш кунлик муддатда кўриб чиқилиши керак.

Оммавий ахборот воситасининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олишга доир, шунингдек, мансабдор шахсларнинг интервьюсини ташкил этиш тўғрисидаги сўрови кўпи билан етти кунлик муддатда кўриб чиқилади.

Агар ахборотдан фойдаланувчининг сўровини кўриб чиқиш давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ваколатларига кирмаса, сўров сўралаётган ахборотни тақдим этиш ваколатига киритилган органга рўйхатдан ўтказилган кундан эътиборан уч иш куни ичида юборилади, ахборотдан фойдаланувчи эса бу ҳақда хабардор қилинади.

Расмий нашрларда, оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган (чоп этилган) ёхуд расмий веб-сайтларда жойлаштирилган ахборот сўралганда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари сўровга бериладиган жавобда сўралаётган ахборот эълон қилинган (чоп этилган) расмий нашрнинг, оммавий ахборот воситасининг номи, чиқарилиш санаси ҳамда рақамини ва (ёки) сўралаётган ахборот жойлаштирилган расмий веб-сайтнинг электрон манзилени кўрсатган ҳолда ҳавола бериши мумкин.

Агар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари олинган сўров бўйича давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа органлари ваколатлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўлмаса, ахборотдан фойдаланувчига сўров рўйхатдан ўтказилган кундан эътиборан уч иш куни ичида тегишли жавоб юборилади.

Сўров рад этилган тақдирда ахборотдан фойдаланувчига асослангилган жавоб юборилади.

Қонуншунос келиб тушган оғзаки ёки ёзма шакллардаги (шу жумладан, электрон ҳужжат шаклидаги) сўровларни рўйхатга олиш муддати ва тартиби тўғрисида ҳеч нарсани кўрсатмаган¹. Ҳужжатларни юритиш умумий қоидаларига мувофиқ сўровлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларида келиб тушган куни рўйхатга олинishi керак.

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари, корпорациялари, концернлари, уюшмалари, компаниялари ва бошқа марказий муассасалари аппаратларида иш юритиш ва ижро назоратини ташкил этиш бўйича Намунавий йўриқнома / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 29 мартдаги 140-сон қарорига 2-илова.

Ахборотдан фойдаланувчи сўровини рад этиш

Шуни таъкидлаш керакки, қонунда “тегишли жавоб” ва “асосланган жавоб” каби қайдлардан ташқари давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ва (ёки) улар мансабдор шахсларнинг жавобига қўйиладиган бошқа ҳеч қандай аниқ талаблар кўзда тутилмаган. Ахборотдан фойдаланувчининг сўровига жавобининг шакли ва мазмуни тўғрисида ҳам ҳеч нарса дейилмайди. Афтидан, ушбу талаблар келгусида мазкур қонунга мувофиқ ишлаб чиқиладиган тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топади (Қонуннинг 23-моддаси).

Қонуннинг мазмуни ва талабларидан келиб чиққан ҳолда **ахборотдан фойдаланувчининг сўрови қуйидаги ҳолатларда рад қилиниши мумкин:**

- агар сўровнинг мазмуни бўйича ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида сўралаётган ахборотни аниқлаш имконияти бўлмаса;
- агар сўровда жавоб бериш учун почта, электрон почта манзили ёки факс, ахборотдан фойдаланувчи билан боғланиш мумкин бўлган телефон рақами бўлмаса. Бундай ҳолатларда ахборот тақдим этиш имконияти бўлмайди;
- сўралаётган ахборот сўров келиб тушган давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолиятига тааллуқли бўлмаса;
- сўралаётган ахборот махфий бўлса ёки уни ошкор қилиш шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, жамият ва давлатнинг манфаатларига зарар келтириши мумкин бўлса;
- сўралаётган ахборот аввал ахборотдан фойдаланувчига тақдим этилган бўлса;
- сўровда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қабул қилинган ҳужжатларни ҳуқуқий баҳолаш, давлат органи фаолиятини таҳлил қилиш масаласи қўйилган бўлса.

Давлат органларига жамоатчилик назоратининг шакли сифатидаги мурожаатлар ва сўровлар жамоатчилик назоратининг бошидан охиригача — барча босқичларда амалга оширилиши мумкин.

Масалан, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги вазиятнинг жамоатчилик мониторингини ўтказишда жамоатчилик назоратининг субъекти у ёки бу соҳада (таълим, соғлиқни сақлаш, иш билан бандлик ва бошқалар) бошқарувни амалга ошираётган давлат органига муайян ахборотни тақдим этиш, экспертлар ва мутахассислар билан учрашувни ташкил этиш, жойларга чиқиш, идора ходимлари сўровини ўтказиш, материаллар ва ҳужжатларни тақдим этиш, муаммони муҳокама қилишни ташкил қилиш орқали мониторинг ўтказиш, шунингдек, мониторинг яқунларини кўриб чиқиш, тақлиф этилган тавсияларга жавоб беришда кўмаклашиш илтимоси билан мурожаат қилади.

Бу жамоатчилик назоратининг энг фаол ва тез-тез қўлланиладиган шаклидир.

Шу тарзда давлат органларига мурожаатлар ва сўровларнинг Конституциявий ҳуқуқи мазмуни унинг субъектлари куйидаги ҳуқуқларга эғалигини қамраб олади:

биринчидан, давлат органлари фаолиятини танқидий таҳлил этиш ҳуқуқи;

иккинчидан, давлат органлари ва улар мансабдор шахсларининг фаолиятини яхшилаш бўйича тавсиялар бериш ҳуқуқи;

учинчидан, фуқароларнинг ўзларининг хатти-ҳаракатлари (жамоавий мурожаатлар бериш) орқали давлат органлари ва улар мансабдор шахсларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва бошқа қарорларини қабул қилиш ёки бекор қилиш ёхуд ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқи;

тўртинчидан, давлат органларидан аниқ ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишда ёрдам беришни талаб қилиш ҳуқуқи;

бешинчидан, ўзларининг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, шунингдек, бошқа шахсларнинг қонунлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш (тиклаш) бўйича мурожаат қилиш;

олтинчидан, давлат органлари ва улар мансабдор шахсларининг қонунчиликни бузганликларидан хабардор бўлганларида бу ҳақда маълум қилиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлар.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик назоратини ташкил этганда давлат органларига мурожаат қилинишининг қандай роли бор?
2. Жамоатчилик назоратининг субъектлари давлат органларига қандай мақсадда сўровлар билан мурожаат қилади?
3. Давлат органларининг жамоатчилик назорати субъектларининг мурожаатлари ва сўровларини кўриб чиқиш бўйича қандай мажбуриятлари бор?

§2. Давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок этиши

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 8-моддасига мувофиқ, жамоатчилик назорати субъектлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок этиш ҳуқуқига эга. Жамоатчилик назорати субъектлари куйидаги шароитлар яратилгандагина давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок эта олади:

биринчидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан мувофиқлаштириш ва маслаҳат ҳайъатлари ташкил этилганлиги тўғрисидаги ахборот эълон қилинган бўлса;

иккинчидан, мажлисларни ўтказиш режаси, уларнинг кун тартиби, ўтказиш жойи, санаси, вақти ва ҳозир бўлиш тартиби билан танишиш имконияти бўлганида.

Асосан, барча давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳайъат ва мувофиқлаштириш органлари ташкил этилишини таъкидлаш лозим.

“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги қонун давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг палаталари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари), уларнинг қўмиталари (доимий комиссиялари), комиссияларига очиқликни таъминлаш мақсадида ўз фаолияти тўғрисидаги ахборот, шу жумладан, режалаштирилаётган мажлислар ва тадбирлар, кўриб чиқилиши мўлжалланаётган масалалар, қабул қилинган қарорлар ҳақидаги ахборот ўз вақтида эълон қилинишини (чоп этилишини) таъминлаш мажбуриятини юклайди.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ҳайъат мажлислари очиқ тарзда ўтказилади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Ёпиқ мажлислар фақат кун тартибига оммавий ахборот чегаралаганлигига тааллуқли масалалар киритилган ҳолатларда ўтказилади.

Барча бошқа ҳолатларда, юқорида кўрсатилганидек, ҳайъат мажлислари очиқ бўлиши ва шу сабабли ахборотдагн фойдаланувчилар учун уларда қатнашиш имконияти бўлиши керак.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ўзларининг очиқ ҳайъат мажлисларида ахборотдан фойдаланувчиларнинг ҳозир бўлиши учун шароитлар яратади. Ахборотдан фойдаланувчилар кўплиги ва уларнинг ҳаммасини мажлисга таклиф қилишнинг иложи йўқлиги ҳисобга олинган ҳолда Қонун давлат органларининг ўз мажлисларида ахборотдан фойдаланувчиларнинг муайян сони ҳозир бўлиши учун шароит яратиши мажбуриятини кўзда туттади. Ҳайъат мажлисларида ўзга шахсларнинг (ахборотдан фойдаланувчиларнинг) иштирок этиш шартлари деганда уларнинг ушбу мажлисларга уларнинг кун тартибига қўйилган масалалар бўйича ихтисосликлари ва малакаси ҳисобга олинган ҳолда рўйхат бўйича, муайян сонини таклиф қилиш тушунилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг расмий веб-сайтларида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан ўтказиладиган оммавий тадбирлар (мажлислар, кенгашлар, учрашувлар, матбуот конференциялари, брифинглар, семинарлар, давра суҳбатлари ва бошқалар) тўғрисидаги маълумотлар эълон қилиниши шарт.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ҳайъат мажлисларида ахборотдан фойдаланувчиларнинг иштирок этиши шартлари ва тартиби қай тарзда белгиланиши масаласи очиқ қолмоқда.

Ушбу ва шу каби бошқа масалаларни ҳал этишда “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун 5-моддасининг 14–15-банд-

лари, 8-моддасининг 9-бандига амал қилиш керак. Уларда давлат органлари очиқ ҳайъат мажлисларини ўтказиш режалари, шу жумладан, кун тартиби лойиҳалари, мажлисни ўтказиш санаси ва жойи тўғрисида ахборотни тақдим этиш, шунингдек, ахборотдан фойдаланувчиларни мажлисларда ҳозир бўлиш шартлари ва тартиби тўғрисида хабардор қилиш мажбуриятлари кўрсатилган. Масалан, ҳокимиятнинг кун тартибига муайян кўчада гаражларни бузиш масаласи қўйилган бўлса, ушбу кўча, маҳалла, гараж ширкати вакиллари ана шу мажлисга таклиф қилинишлари сўзсиз шартдир. Тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан ахборотдан фойдаланувчиларнинг мажлисларда иштирок этишга жалб этиш барча қоида ва тартибларини тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиниши шарт.

Ҳайъат органларининг очиқ мажлисларда жисмоний шахслар ва юридик шахсларнинг, нодавлат ноижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вакиллари ҳозир бўлишлари мумкинлигини таъкидлаш керак. Ҳайъат органлари мажлисларга таклиф этилган шахсларнинг таркиби давлат органи раҳбари томонидан кун тартиби масалаларини ҳисобга олган ҳолда тасдиқланади. Мажлисларда унинг дастури, ҳужжатлар лойиҳаларининг матнларини қамраб олган материалларни тақдим этиш таъминланади.

Мажлисда ҳозир бўлганлар қайдлар қилиш, шунингдек, агар бу мажлисни ўтказишга халақит бермаса, сурат олиш, аудио ва видео ёзувини амалга оширишга ҳақлидирлар.

Шундай қилиб жамоатчиликнинг давлат ҳокимияти бошқаруви органларида иштирок этиши учун муайян шарт-шароитларни яратиш керак. Жумладан:

биринчидан, оммавий ахборот воситаларида мажлислар ўтказиш режаси, кун тартиби, мажлис ўтказиладиган сана, вақт ва жой оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши;

иккинчидан, таклиф қилинганларнинг ҳозир бўлиши тартиби ўрнатилиши;

учинчидан, мажлисда иштирок этишни хоҳловчиларни рўйхатга олиш;

тўртинчидан, мажлисларнинг кун тартиби, вақти ва ўтказиш тартиби жойлаштириладиган ахборот стендини барвақт жиҳозлаш;

бешинчидан, таклиф этилганлар қайдлар қилиш, суратга олиш, аудио ва видео ёзувини амалга оширишлари учун жой тайёрлашлари керак.

Ахборот олиш эркинлиги жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этиш имкониятига эга бўлишлари учун давлат ҳокимияти органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқини қамраб олади. Мажлисларни ўтказиш вақти тўғрисидаги ахборот барвақт жамоатчилик эътиборига етказилиши керак.

Шу муносабат билан давлат ҳокимияти бошқарувининг ҳар бир органи тегишли регламентни ишлаб чиқиши ва тасдиқлаши керак.

Ахборотдан фойдаланишни таъминлаш бўйича ишларни ташкил этиш регламентини ахборотдан фойдаланишни таъминлаш бўйича қуйидаги қоидалар аниқ ва батафсил қайд қилиниши керак:

- тақдим этилаётган ахборотнинг ишонарлиги;
- ахборотни тақдим этиш муддати ва тартибига риоя қилиш;
- тақдим этилаётган ахборотдан чегараланган равишда фойдаланидиганларга тааллуқли маълумотларни олиб ташлаш ва бошқалар¹.

Қонунга мувофиқ, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ўз фаолиятининг очиқлигини таъминлаш мақсадида оммавий ахборот воситалари вакилларининг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳузурида аккредитация қилиши мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари оммавий ахборот воситаларининг аккредитация қилинган вакилларини ўтказиладиган тадбирлар тўғрисида олдиндан хабардор қилади, уларга ўз касбига доир вазифаларини бажаришда кўмаклашади.

Аккредитация — оммавий ахборот воситалари вакилларининг ваколатларини давлат ҳокимияти органлари томонидан эътироф этиш тартиботидир.

Аккредитация — лотинча “acredere” сўзидан таржима қилинганда ишонч билдиришдир.

Оммавий ахборот воситалари вакилларини аккредитация қилиш Ўзбекистон Республикаси оммавий ахборот воситалари вакилларини давлат ҳокимияти органлари ҳузурида аккредитация қилиш тартиби тўғрисидаги низомга мувофиқ амалга оширилади. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари оммавий ахборот воситалари вакилларини аккредитация қилишлари ҳам қилмасликликлари ҳам мумкинлигини таъкидлаш керак.

Шунга асосланиб, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари оммавий ахборот воситалари вакилларини улар тўла очиқлик шароитида фаолиятларини олиб бораётганиклари учун аккредитация қилмасликлари мумкин. Бу оммавий ахборот воситалари вакилларига қийинчиликлар туғдириши мумкин. Улар ўтказиладиган тадбирлар тўғрисида олдиндан хабардор бўлмай қолишлари, давлат ҳокимияти органларининг фаолияти тўғрисида ахборот олишда қийинчиликларга дуч келишлари мумкин.

Фақат расмий рўйхатга олинган оммавий ахборот воситалари вакиллари давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳузурида аккредитация қилиниши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси оммавий ахборот воситалари вакилларини давлат ҳокимияти органлари ҳузурида аккредитация қилиш тартиби тўғрисида низом / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 23 ноябрдаги 243-сон қарорига илова // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 46-47-сон, 461-модда.

Оммавий ахборот воситалари вакилларини аккредитация қилиш журналистларнинг ўз ишини пухта билиш, ОАВларнинг мустақиллиги принципларига асосланади. Оммавий ахборот воситалари вакилларининг ўз ишини пухта билишини аниқлаш давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг норматив ҳужжатлари билан белгиланади. Бунда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг соҳаси ҳисобга олинади.

Оммавий ахборот воситалари вакилларини аккредитация қилиш ОАВларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан ўзаро муносабатларини тартибга солиш, журналистларга ўз касби вазифаларини бажариш учун қулай шарт-шароитлар яратишга даъват этилган. Аккредитация қилинган оммавий ахборот воситалари вакиллари қонунчиликда кўзда тутилган ҳолатлар истисно этилганда бўлажак мажлислар, кенгашлар ва бошқа тадбирлар тўғрисида олдиндан ахборот олиш имкониятига эга бўлади. Оммавий ахборот воситалари вакилларини аккредитация қилган давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ОАВ ходимларига аудио-, видео ёки киносуратга олиш, овоз ёзиш учун зарур бўлган техник аппаратлардан фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиб беради.

Оммавий ахборот воситалари ахборотдан фойдаланувчиларнинг алоҳида тоифаларини ажратмасдан унинг барча фуқаролар ва ташкилотлар учун тўла очиқлигини таъминлайди.

Давлат органларининг мансабдор шахслари:

- цензура қилганлик;
- журналист ўз касбига доир қонуний фаолиятни амалга оширишига аккредитация қилишни асоссиз равишда рад этиш ёки аккредитацияни ноўрин бекор қилиш йўли билан тўсқинлик қилганлик;
- журналистнинг сўров билан мурожаат қилиш ва зарур ахборотни олиш ҳуқуқини бузганлик;
- журналистга тазйиқ ўтказганлик, унинг журналистлик фаолиятига аралашганлик учун **жавобгарликка тортиладилар.**

“Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, журналистнинг белгиланган ҳуқуқларини бузганлик, унинг журналистлик касбига доир фаолияти билан боғлиқ ҳолда шаъни ва қадр-қимматини ҳақорат қилганлик, унинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулкига таҳдид, зўравонлик ёки тажовуз қилганлик қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

§3. Жамоатчилик эшитуви, муҳокамаси ва давлат органлари мансабдор шахсларининг ҳисоботлари

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда жамоатчилик эшитуви ва муҳокамасини ўтказишни жамоатчилик назоратининг алоҳида шакллари сифатида

белгилайди, улар шакли бўйича ҳам, мазмуни бўйича ҳам бир-бирига яқиндир. Қонуннинг 9-моддасида ижтимоий аҳамиятга молик масалаларни, шунингдек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, давлат органларининг бошқа қарорлари лойиҳаларини оммавий муҳокама қилиш **жамоатчилик муҳокамаси** эканлиги кўрсатилган.

Қонуннинг 10-моддасида давлат органларининг, улар мансабдор шахсларининг фаолиятига тааллуқли ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ёхуд фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, жамият манфаатларига дахлдор масалаларни муҳокама қилиш учун ташкил этиладиган йиғилиш **жамоатчилик эшитуви** эканлиги қайд этилади.

Чет эл мамлакатларининг амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг демократик ривожлантириш тажрибаси фуқаролик жамияти институтларининг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этишнинг муҳим шакллари билан **давлат органлари билан биргаликда жамоатчилик қизиқишига эга соҳалардаги қайсидир бир давлат тузилмасидаги вазият ёки улар фаолиятини очиқ муҳокама қилиш ҳисобланади**. Жамоатчилик муҳокамаси доирасидаги йиғилиш ва мажлисларда, қоида бўйича, тизимли мулоқотни йўлга қўйиш, давлат органлари билан фуқароларнинг жамоатчилик бирлашмалари ўртасида барқарор шериклик муносабатларини ўрнатиш, жамоатчилик фикрини ҳисобга олган ҳолда давлат ва жамият ҳаётининг муҳим масалалари бўйича сифатли ва ўз вақтида қарорлар тайёрлаш мақсадларида давлат органлари, жамоатчилик, ОАВ вакиллари тингланади.

Жамоатчилик билан маслаҳатлашувлар оммавий жамоатчилик муҳокамаси шаклида (бевосита шакл) ва жамоатчилик фикрини ўрганиш шаклида (билвосита шакл) ўтказилади.

Жамоатчилик билан маслаҳатлашувларнинг оммавий жамоатчилик муҳокамаси шаклидаги маслаҳатлашувлар қуйидагиларга нисбатан ўтказилиши шарт:

- муҳим ижтимоий аҳамиятга эга ҳамда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаатлари ва мажбуриятларига тааллуқли **норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари**, шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари учун имтиёзлар тақдим этиш ёки чеклашлар ўрнатиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ваколатларини амалга оширишга тааллуқли ҳужжатлар;
- иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланиш **давлат ва минтақавий дастурларининг лойиҳалари**, уларнинг бажарилиши ҳолатига нисбатан қарорлар;
- **давлат органлари раҳбарларининг** бюджет маблағларидан фойдаланилиши, ўтган йилда маблағларнинг сарф қилиниши тўғрисидаги **ҳисоботлари**;
- давлат ва жамоатчилик назорати бўйича **ўтказилган тадбирлар якунлари**;
- **инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг долзарб муаммолари**, фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш;

- **Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларини бажариш юзасидан маърузалари кўриб чиқиш** натижаларини эшитиш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг долзарб масалаларига тааллуқли қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш фаолиятини такомиллаштиришга йўналтирилган **таклифларни ишлаб чиқиш**;
- давлат органлари ва ННТларнинг аҳолининг ижтимоий ночор тоифалари ижтимоий-ҳуқуқий мақомини яхшилаш бўйича долзарб вазифаларни ҳал этиш юзасидан **ҳамкорлигининг асосий йўналишларини аниқлаш** ва бошқалар.

Жамоатчилик эшитувларининг шакллари. “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига мувофиқ, давлат органларининг, улар мансабдор шахсларининг фаолиятига тааллуқли ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ёхуд фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, жамият манфаатларига дахлдор масалаларни муҳокама қилиш учун ташкил этиладиган йиғилиш жамоатчилик эшитувидир.

Жамоатчилик эшитувларини нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситалари ўтказиши мумкин.

Жамоатчилик эшитувлари турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари, шу жумладан, муҳокама этилаётган масала ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ёки дахлдор бўлиши мумкин бўлган шахслар иштирокида ўтказилиши мумкин.

Жамоатчилик эшитувлари оммавий ва очиқ ўтказилади. Жамоатчилик эшитувларининг иштирокчилари жамоатчилик эшитувига киритилган масалалар юзасидан ўз фикрини эркин билдиришга ва таклифлар киритишга ҳақли.

Жамоатчилик эшитувларининг ташкилотчиси жамоатчилик эшитувига киритилаётган масалалар, эшитувни ўтказиш муддати ва тартиби тўғрисидаги ахборотни олдиндан эълон қилади. Бунда ташкилотчи ўз ихтиёридаги, жамоатчилик эшитувига киритилаётган масалаларга тааллуқли бўлган материаллардан жамоатчилик эшитувининг барча иштирокчилари эркин фойдаланишини таъминлайди.

Жамоатчилик эшитувлари учун қонунчиликка мувофиқ, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзининг фаолияти доирасига кирадиган масалалар бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар **ижро этувчи ҳокимият органлари раҳбарларининг** фуқаролар йиғинлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитиш хосдир¹.

¹ Қаранг: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 17-сон, 219-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда, 52-сон, 597-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 16.10.2018 й., 03/18/498/2051-сон.

Фуқаролар йиғини атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, уни ободонлаштириш ҳамда кўкаламзорлаштириш масалалари юзасидан ўз ваколати доирасида тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш ҳамда уларнинг натижалари бўйича қарорлар қабул қилишга ҳақлидир. Ушбу тадбирларда ННТ ва фуқаролар ҳам иштирок этишга ҳақлидирлар.

“Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонуннинг² 25-моддасига мувофиқ, тегишли халқ депутатлари кенгашлари томонидан вилоят, туман, шаҳар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг муҳим ва долзарб масалалари юзасидан ҳисоботларини эшитишига ҳақлидир.

Вилоят, туман, шаҳар ҳокимининг ҳисоботи тегишли халқ депутатлари Кенгашининг вилоят, туман, шаҳарнинг ўтган йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши яқунлари ва жорий йилга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида эшителиди. Мазкур мажлис вилоятларда ва Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли мажлиси ўтказилганидан кейин ўн кундан кечиктирмай, туманлар ва шаҳарларда эса вилоятларда ва Тошкент шаҳрида тегишли мажлислар ўтказилганидан кейин ўн кундан кечиктирмай ўтказилади.

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимининг ҳисоботини эшитишга тегишли вилоятлар ва Тошкент шаҳридан сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари, Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзолари, давлат бошқаруви органлари раҳбарлари, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари, вилоят ва Тошкент шаҳар ижроия ҳокимияти органлари таркибий бўлинмаларининг раҳбарлари таклиф этилади.

Туман ва шаҳар ҳокимининг ҳисоботини эшитишга тегишли сайлов округларидан сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари, Қонунчилик палатаси депутатлари ва халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашлари депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, давлат бошқаруви органларининг вакиллари, вилоят, Тошкент шаҳар ҳокими ёки унинг ўринбосарлари, туман ва шаҳар ижроия ҳокимияти органлари таркибий бўлинмаларининг раҳбарлари, **тегишли ҳудудда жойлашган бошқа давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг, корхоналарнинг, муассасаларнинг, ташкилотларнинг, шу жумладан, нодавлат нотижорат ташкилотларининг,**

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 9-сон, 320-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 241-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 51-сон, 514-модда; 2005 й., 52-сон, 385-модда; 2007 й., 15-сон, 153-модда; 39-сон, 399-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2013 й., 52-сон, 686-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 23-сон, 301-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 35-сон, 914-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.01.2018 й., 03/18/454/0493-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.

сиёсий партияларнинг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари ва бошқа шахслар таклиф этилади.

Вилоят, туман, шаҳар ҳокимининг ҳисоботини муҳокама қилиш якунлари бўйича тегишли халқ депутатлари Кенгашининг қарори қабул қилиниб, унда тегишли ҳоким ва маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари ишининг самарадорлигига комплекс баҳо берилади, уларнинг ишини такомиллаштиришга доир тавсиялар ва таклифлар, шунингдек, қарор амалга оширилишининг бориши устидан назоратни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар назарда тутилади. Мазкур қарор ва ҳокимнинг ҳисоботи расмий нашрларда ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг веб-сайтида эълон қилиниши шарт.

Жамоатчилик эшитувлари ва муҳокамасини ўтказиш ташаббуси. Жамоатчилик муҳокамаси давлат органларининг фаолияти тўғрисида зарур ахборот олиш учун ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлари томонидан нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситаларини таклиф этган ҳолда ташкил этилади.

Бунда:

- муҳокамага олиб чиқиладиган масалага аниқлик киритилади;
- муҳокамани ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинади;
- муҳокамани ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилади (зарурат бўлса);
- аҳолининг тегишли ижтимоий гуруҳлари, шунингдек, хўжалик юритиш субъектлари, фуқаролик жамиятининг институтлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва бошқа манфаатдор субъектларни тадбирда иштирок этишини таъминлаш чоралари кўрилади;
- муҳокамани ташкил этаётган органнинг расмий веб-сайти ва бошқа ОАВларда жамоатчилик эшитуви ва муҳокамаси ўтказилиши тўғрисидаги ахборот албатта эълон қилинади;
- ҳал этиш учун таклиф этилган масаланинг муҳокама қилиниши самарадорлиги жамоатчилик томонидан баҳоланиши тўғрисидаги ахборот тўпланади ва таҳлил этилади;
- экспертлар томонидан масалани муқобил ҳал этиш бўйича билдирилган таклифлар шакллантирилади;
- якуний қарор қабул қилинишида муҳокама натижаларини ҳисобга олиниши таъминланади;
- аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонларга тааллуқли қарорлар қабул қилинганда муҳокама натижаларининг таҳлили ўтказилади;
- муҳокамани ўтказган органнинг расмий веб-сайтида ва бошқа имконияти бўлган воситалар билан муҳокама натижалари эълон қилинади.

Оммавий жамоатчилик муҳокамасини ўтказишни ташкилий жиҳатдан таъминлаш учун ишчи гуруҳи ташкил этилиши мумкин.

Оммавий жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш тўғрисидаги ахборотда қуйидагилар кўрсатилади:

муҳокамани ўтказадиган органнинг номланиши;

муҳокамага қўйилган масалалар ёки ҳужжат лойиҳасининг номланиши;

масалани ҳал этиш вариантлари;

қабул қилинган қарорларнинг амал этиши тааллуқли бўлган аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонлар;

аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонлар учун ҳар бир муқобил қарорни ҳаётга тадбиқ этиш оқибатларининг эҳтимол тутилган оқибатлари;

тадбирларни ўтказиш муддати, жойи ва вақти тўғрисидаги маълумотлар, муҳокама қилиш тартиби, оммавий ахборот воситалари вакилларининг аккредитация қилиниши, иштирокчиларни рўйхатга олиш;

аҳолининг алоҳида ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонлар вакилларининг муҳокамада иштирок этишларини таъминлаш воситалари;

ёзма шаклдаги таклиф ва мулоҳазаларнинг эгаси, муддати ва шакли;

оммавий жамоатчилик муҳокамасига олиб чиқилган масала бўйича маслаҳат бериладиган манзил ва телефон рақами;

муҳокамани ташкил этаётган орган масъул ходимининг фамилияси ва исми;

муҳокама натижаларини эълон қилиш муддати ва воситалари.

Жамоатчилик билан электрон маслаҳатлашувлар орқали оммавий муҳокамани ўтказиш учун ҳукумат веб-сайтлари, ижро этувчи ҳокимият органлари, ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг расмий веб-сайтларидан фойдаланилиши мумкин.

Жамоатчилик билан электрон маслаҳатлашувлар ўтказиш учун ҳукумат веб-сайтида қуйидагилар жойлаштирилади:

– оммавий эшитувларни ўтказиш тўғрисида ахборот;

– муҳокамага қўйилган ҳужжат лойиҳасининг матни;

– таклифлар ва мулоҳазаларни жўнатиш учун электрон манзил ҳамда оммавий жамоатчилик муҳокамасига олиб чиқилган масала бўйича маслаҳат тақдим этиладиган телефон рақами.

Оммавий жамоатчилик эшитуви уни ўтказиш тўғрисида ахборот эълон қилинган кундан бошланади.

Оммавий жамоатчилик эшитувини ўтказиш муддати бир ойдан кам бўлмаслиги керак.

Таклифлар ва мулоҳазалар оғзаки ва ёзма шаклда тақдим этилади, электрон почта орқали муҳокамани ташкил этган органнинг масъул шахси манзилига юборилади.

Ҳукумат веб-сайтига келиб тушаётган таклиф ва мулоҳазалар келиб тушгандан сўнг камида 10 кун мобайнида ушбу сайтда эълон қилиниши мумкин. Оғзаки

таклифлар ва мулоҳазалар, шу жумладан, телефон орқали билдирилганлари фуқаронинг фамилияси, исми ва отасининг исми, почта манзили кўрсатилиши шартлиги билан қайд қилинади.

Фуқаролик жамияти институтлари, илмий ва эксперт ташкилотлари, бошқа юридик шахслар таклифлар ва мулоҳазаларни ўз номланишлари ва жойланишлари кўрсатилган ҳолда ёзма тарзда тақдим этадилар.

Аноним таклифлар рўйхатга олинмайди ва кўриб чиқилмайди.

Конференциялар, анжуманлар, жамоатчилик эшитувлари, мансабдор шахсларнинг ҳисоботларини эшитиш, давра суҳбатлари, мажлислар, жамоатчилик билан учрашувлар пайтида протокол олиб борилиб, унда билидирилган таклиф ва мулоҳазалар қайд қилинади. Протокол матни ижро этувчи ҳокимият органнинг ёки ННТнинг расмий веб-сайтида икки ҳафта мобайнида эълон қилинади.

Оммавий жамоатчилик муҳокамаси пайтида келиб тушган таклифлар ва мулоҳазалар зарурат бўлганда тегишли мутахассислар жалб этилиб ўрганилади ва таҳлил этилади.

Жамоатчилик эшитувини ташкил этган органлар оммавий муҳокама натижалари бўйича ҳисобот тайёрлайди. Унда қуйидагилар қайд этилади:

- муҳокамани ўтказган органнинг номланиши;
- муҳокамага олиб чиқилган масала ёки ҳужжат лойиҳаси мазмуни ва номланиши;
- муҳокамада иштирок этган шахслар тўғрисида ахборот;
- муҳокама натижалари бўйича ижро этувчи ҳокимият органига келиб тушган таклифлар тўғрисидаги ахборот;
- жамоатчиликнинг таклиф ва мулоҳазалари ҳисобга олиншининг ахбороти, бунда қабул қилинган қарор албатта асосланиши ҳамда таклиф ва мулоҳазалар ҳисобга олинмагани сабабли кўрсатилиши керак;
- муҳокама натижалари бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида ахборот.

Оммавий муҳокама натижалари албатта орган томонидан жамоатчилик эътиборига расмий веб-сайтда ёки имконияти бўлган бошқа восита билан муҳокама тугагандан сўнг икки ҳафтадан кечикмасдан жамоатчилик эътиборига етказилади.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик эшитишлари, мансабдор шахсларнинг ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш қандай шаклларда ўтказилиши керак?
2. Жамоатчилик эшитишлари ва муҳокамаларини ўтказиш ташаббускори ким бўлиши мумкин?
3. Улар қайси масалалар бўйича ва қандай тартибда ўтказилади?

§4. Жамоатчилик мониторинги

Ўзбекистонда жамоатчилик мониторинги каби жамоатчилик назорати шаклининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши мамлакатда ҳуқуқий давлатни барпо этиш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий шароитлар яратилган бўлишига қарамасдан ҳали бу жараён охирига етмаганлиги билан боғлиқдир. Ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг асосий принциплари конституциявий мустақамлаб қўйилган, Конституцияда инсоннинг ҳуқуқлари ва эркинликлари олий қадрият деб эълон қилинган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг асосига қўйилган.

Бироқ ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида конституциявий қонунийлик муаммолари ҳали ўз долзарблигини йўқотмаган.

Кўпгина қонунларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ННТ, фуқаролар ва ОАВ инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари тўғрисидаги қонунчиликнинг бажарилиши соҳасидаги вазиятни кузатиш, уларнинг бузилиши ҳолатларини аниқлаш, ушбу ҳолатлар тўғрисида тегишли давлат органларини хабардор қилиш, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятини яхшилаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари ва давлат тузилмалари вакиллари иштирокида тўпланган материалларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш ақунларини кенг ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқларга эгаллиги мустақамлаб қўйилган.

Бошқача қилиб айтганда, гап мамлакатда **Ўзбекистон Республикаси қонунларининг, фақат қонунларнигина эмас, балки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг жамоатчилик мониторинги тизими**ни шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисида кетмоқда. Конституцияда мустақамлаб қўйилган халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларининг давлат ҳуқуқий тизимида устунлиги фуқаролик жамияти институтларининг фақат қонунларнигина эмас, балки инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масалалари бўйича халқаро ҳужжатларнинг жамоатчилик мониторингини ўтказиш ҳуқуқидан далолат беради.

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб халқаро ташкилотларнинг иштирокисиз ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро ҳужжатларга қўшилмасдан туриб, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш мумкин эмаслигини англаб етган. Ўзбекистон Республикаси ўз зиммасига халқаро мажбуриятларни олиб, уларнинг ижроси тўғрисида ўз вақтида ҳисобот беради. Ўзбекистон 1998 йилдан бошлаб БМТнинг тегишли қўмиталарига мунтазам равишда миллий маърузаларни юборади. Мустақиллик йилларида халқаро конвенциялар ва пактларнинг ижроси тўғрисида 40 тага яқин миллий маърузалар тайёрланди ва жўнатилди.

Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши тўғрисида халқаро органларга миллий маърузаларини тайёрлаш ва тақдим этиш қуйидагиларга кўмаклашади:

- миллий ҳуқуқ ва уни қўллаш амалиётини халқаро шартномаларда мавжуд мажбуриятларига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида таҳлил қилишни амалга ошириш;
- инсон ҳуқуқлари соҳасидаги вазият назарияси ва амалиётини таҳлил этиш, инсон ҳуқуқларига риоя этилишини мунтазам асосда кузатиш тизимини яратиш;
- инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳар қандай муаммони аниқлаш ва шундан кейин уни бартараф этиш, фақат умуман мамлакатда эмас, балки турли минтақа аҳоли гуруҳларида умумий вазиятнинг аниқ ҳолатини аниқлаш;
- халқаро шартномалардаги мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш бўйича узоқ муддатга мўлжалланган давлат сиёсатини ишлаб чиқиш;
- ҳукуматнинг инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши тўғрисида фақат халқаро органлар олдида эмас, балки ўз фуқаролари олдида ҳам ҳисобот беришини кенгайтириш;
- инсон ҳуқуқлари соҳасида ютуқларга эришилгани ёки муваффақиятларнинг мавжуд эмаслигини баҳолаш;
- ҳал этишни талаб этаётган муаммолар мавжудлигини тан олиш;
- турли давлатларда пайдо бўладиган инсон ҳуқуқларининг умумий муаммолари тўғрисида ахборот билан айрибошлаш.

Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масалалари бўйича халқаро мажбуриятлари бажарилишининг мониторинги қуйидаги имкониятларни беради:

- мамлакатнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро мажбуриятлари бажарилишининг аниқ халқаро-ҳуқуқий асосларини аниқлаш;
- халқаро мажбуриятлар бажарилиши ички давлат ҳуқуқий асосини такомиллаштириш;
- ривожланган давлатларнинг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни имплементация қилиш тажрибасини ўрганиш;
- олинган мониторинг маълумотларини инсон ҳуқуқлари таъминлаш бўйича халқаро стандартларини самарали имплементация қилиш давлат-ҳуқуқий механизмини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишда фойдаланиш;
- ушбу соҳада қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари фаолиятини яхшилаш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;
- инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятлар бажарилиши соҳасида инсон ҳуқуқлари миллий институтлари (Омбудсман, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ) ролини кучайтиришнинг ҳуқуқий жиҳатларини аниқлаш;
- давлат органларининг инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг шаклларини аниқлаш;
- инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро мажбуриятларни бажариш бўйича мамлакат миллий маърузаларини тайёрлаш учун маълумотларни тўплашни такомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш.

Қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти мониторингини давлат функцияларини бошқариш ва фуқаролик жамиятининг ривожлантиришнинг энг зарур ҳисобланган замонавий механизмлари деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳуқуқий мониторинг:

- норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифатини назорат қилишнинг таъсирчан воситаси;
- норматив-ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини баҳолашнинг шакли;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар амал этиши натижалари ўртасидаги алоқа канали;
- қонунчиликка аниқлик киритиш бўйича асосланган таклифларни ишлаб чиқиш, қонунчиликни қўллаш сифати ва самарадорлигини ошириш механизми.

Ҳуқуқий мониторинг объектлари турличадир. Улар қўйилган мақсадларга боғлиқ равишда қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

- умуман ҳуқуқий ҳудуд;
- ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳаларини тартибга соладиган ҳуқуқ тармоқлари ва институтлари;
- ижтимоий муносабатларнинг айрим соҳаларини тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамланмаси;
- алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг аниқ моддалари (нормалари).

Ҳуқуқий мониторинг мазмунига нисбатан мустақил уч йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳасини таъсирчан норматив-ҳуқуқий тартибга солиш мазмунини кузатиш;
- 2) кузатиш маълумотларини таҳлил этиш, фаолиятнинг норматив асоси ҳолати, унинг самарадорлигини баҳолаш;
- 3) ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг босқичига боғлиқ равишда ҳуқуқий мониторинг **лойиҳа ишлаб чиқишдан олдинги** ва **ҳуқуқни қўллаш мониторинги**га бўлинади.

Лойиҳа ишлаб чиқишдан олдинги мониторинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашдан аввал, ҳуқуқий тартибга солиш эҳтиёжи ўрнатилган босқичда амалга оширилади. У ҳуқуқий тартибга солиш керак бўлган ижтимоий муносабатларни тадқиқ этиш, уларнинг ҳуқуқий тартибга солишини текширишга йўналтирилган.

Ҳуқуқни қўллаш мониторинги ҳуқуқий кўрсатмаларда ифода этилган давлат иродасининг даражасини аниқлаш учун қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар амал этиши, ижтимоий муносабатлар иштирокчилари амалий фаолиятига жорий этилиши самарадорлигини баҳолаш учун мўлжалланган.

Ҳуқуқий мониторинг объектлари доирасининг кенглиги унинг умумий, тармоқ ва нуқтали турларини ажратиб кўрсатиш имконини беради.

Умумий мониторинг қонунчилик умуман қўлланиши тўғрисида ахборот олиш учун амалга оширилади.

Тармоқ мониторинги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг муайян соҳасида қўллаш амалиёти тўғрисида ахборот олиш мақсадини кўзлайди.

Нуқтали мониторинг аниқ норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг муайян қисмлари (нормалари) амал этишини баҳолашга йўналтирилган.

Ҳуқуқий мониторинг *бутун мамлакат миқёсида, минтақа ҳудудида муниципал ҳудуд доирасида* ёки *давлат бошқарувининг тегишли соҳасида* амалга оширилиши мумкин.

Давомийлиги бўйича ҳуқуқий мониторинг *доимий* (узлуксиз), *вақтинчалик* (муайян вақт оралиғида амалга ошириладиган), ёки *тезкор* (норматив-ҳуқуқий ҳужжат амал этишининг биринчи йилида амалга ошириладиган) бўлиши мумкин¹.

Ҳуқуқий мониторинг жамиятда содир бўлаётган қонунчиликнинг ҳолати, барча ҳуқуқий жараёнларнинг таҳлилидир. Ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлиги ҳуқуқий нормаларнинг ижтимоий муносабатларга ва уларнинг иштирокчиларига улар мамлакатда амал этиш даврида ижобий таъсир кўрсатишга қодирлиги сифатида кўрилади².

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда қуйидагилар мустаҳкамлаб қўйилган.

Инсон ҳуқуқларини жамоатчилик мониторинги инсон ҳуқуқларига нисбатан ўтказилаётган ҳуқуқий сиёсатнинг тўғрилигини баҳолашга ёрдам беради, давлат органларининг ҳуқуқни қўллаш фаолияти натижаларини, улар томонидан йўл қўйилаётган ҳуқуқбузарликлар ва улар тарқалишининг сабабларини аниқлашга ёрдам беради. Мониторинг ёрдамида инсон ҳуқуқларининг энг қўпол ва кенг ёйилган ҳолатларини аниқлаш ҳамда аҳволни ўнглаш учун чоралар кўриш мумкин. Шу билан бирга қонунчиликдаги муаммоларни ёки ҳам марказий, ҳам маҳаллий даражадаги давлат органлари фаолиятини ташкил этишдаги камчиликларни аниқласа бўлади.

Инсон ҳуқуқларининг жамоатчилик мониторинги тизими вазифаларига қуйидагилар киради:

1. Мансабдор шахслар хатти-ҳаракатлари ва қарорларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, шунингдек, инсон ҳуқуқлари халқаро стандартларига мувофиқлигини аниқлаш.
2. Инсон ҳуқуқлари бузилишини аниқлаш, уларнинг олдини олиш ва бартараф этиш учун чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

¹ Батафсилроқ қаранг: Москалькова Т. Н., Черников В. В. Нормотворчество.— М., 2014. С. 170–174.

² Қаранг: Фаткуллин Ф. Н., Челюкин Л. Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы. — Казань, 1977. С. 26.

3. Давлат органларининг ўзаро ва жамоатчилик сектори билан инсон ҳуқуқларига амал қилиш ва уларни ҳимоялашни таъминлаш соҳасида ўзаро ҳамкорлик қилишни таҳлил этиш.

4. Жамоатчиликни инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳолатдан хабардор қилиш.

Жамоатчилик мониторингининг мақсади — инсоннинг асосий ҳуқуқлари, яъни бевосита шахсий ва фуқаролик, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий, экологик ва маданий ҳуқуқларининг ҳолатини аниқлашдир. Мониторингининг пировард мақсади батафсил ахборотни тақдим этиш билан бир қаторда инсон ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш бўйича асосланган тавсияларни ишлаб чиқишдир.

Инсон ҳуқуқларининг жамоатчилик мониторинги объектлари қуйидагилардир:

- а) қандайдир аниқ бир ҳуқуққа, масалан, сўз эркинлиги ёки таълим олиш, саломатликни муҳофаза этиш ҳуқуқига риоя этилиши;
- б) муайян минтақада, муассасада ёки бутун мамлакат ҳудудида яшаётган ўзига хос гуруҳлар (маҳбуслар, ҳарбий хизматчилар, беморлар ва бошқалар) ҳуқуқларига риоя этилишини текшириш;
- в) тарқоқ гуруҳлар ҳуқуқларига (очликни ташкил қилувчилар, ногиронлар, чет элликлар) ҳуқуқларига риоя этилишини текшириш;
- г) фаолиятнинг алоҳида турларини — ўзига хос ҳолатларни, масалан, пулини олиш мақсадида болаларни ўғирлашни текшириш бунда ана шу қилмишда мансабдор шахс аралашгани ёки турли жиноятлар учун айбсиз одамлар ҳукм қилинганига шубҳа қилишга асос бўлса.

Мониторинг мавзусини танлашда аввал тадқиқ қилинмаган масалаларга эътиборни қаратиш зарур. Масалан, афсуски, давлат бошқаруви соҳасида меҳнатни муҳофаза қилишга, яъни давлат хизматчилари томонидан ўз вазифаларини бажариш учун зарур шароитлар яратилишига етарлича эътибор берилмайди. Давлат хизматчиси ишга қабул қилинганда асосан стол, стул, компьютер ва идора буюмлари билан таъминланади. Бошқарув ходими меҳнат фаолиятини амалга оширадиган хонага, унинг ёритилиши, шамоллатилиши, ходимларнинг зичлиги, компьютернинг зарарли таъсиридан ходимни ҳимоя қиладиган махсус қурилмалар ўрнатилиши ҳамда саломатлик ва хавфсизликка таъсир кўрсатадиган бошқа омилларга жиддий эътибор берилмайди.

Давлат аппаратининг жамият ҳаётининг барча томонларини ислоҳ қилишдаги роли ва аҳамияти кучайиши муносабати билан кейинги пайтларда давлат хизматчиларига талаб ортмоқда. Бу давлат муассасалари иш берувчилари билан касаба уюшмалари ўртасида фақат давлат хизматчилари меҳнати муҳофазасининг ҳуқуқий асосини такомиллаштириш бўйичагина эмас, шунингдек, меҳнат қонунчилигига риоя этилиши мониторинги ва назорати тизимини шакллантириш давлат аппарати ходимлари меҳнат фаолиятининг хавфсиз соғлом шароитларини яратиш юзасидан ижтимоий шериклик даражасини ошириш заруратини туғдирмоқда. Бу Ўзбекистонда амалга оширилаётган маъмурий ислоҳотларнинг мақсад ва вазифаларига жавоб беради.

Жамоатчилик мониторингини ўтказиш ахборот манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

Давлат органлари (марказий):

- вазирликлар ва идоралар;
- судлар;
- прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари;
- Омбудсман;
- Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ ва бошқалар.

Давлат ҳокимияти ва бошқарувининг маҳаллий органлари:

- вилоят, туман, шаҳар ҳокимиятлари;
- судлар;
- прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари;
- маҳаллий даражадаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар.

Жамоатчилик сектори:

- фуқаролар;
- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари;
- ҳуқуқий ижтимоий тузилмалар (адвокатура, судлар ассоциацияси ва бошқалар);
- ННТ;
- ОАВ.

Инсон ҳуқуқлари жамоатчилик мониторингининг асосий босқичлари

Инсон ҳуқуқларининг мониторинги, асосан, қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикаси халқаро мажбуриятлари бажарилиши нуқтаи назаридан миллий қонунчиликнинг шарҳи.
2. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг муайян категориялари бузилиши тўғрисидаги ахборотни тўплаш.
3. Унинг натижаларини умумлаштириш.
4. Вазиятни яхшилаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.
5. Унинг якуний ҳужжатларини муҳокама қилиш.

Мамлакатда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ўтказишга тайёргарлик кўришда тадқиқ этилаётган муаммога алоқадор бўлган барча норматив ҳужжатларни қуйидагиларни аниқлаш учун ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг Ўзбекистон кўшилган халқаро стандартларига мувофиқлиги;
- қонунлар, қонуности ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мутаносиблиги;
- қонуности ҳужжатларининг мамлакат қонунларига мувофиқлиги;
- маҳаллий ҳокимият органлари ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, шунингдек, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларга мувофиқлиги.

Инсон ҳуқуқларининг у ёки бу категориялари бузилиши далиллари тўғрисидаги ахборотни тўплаш

Инсон ҳуқуқлари бузилиши ҳолатлари тўғрисидаги далилларни турли манбалардаги ахборотларни тўплашга йўналтирилган мониторинг тадқиқотларини амалга ошириш даставвал тадқиқ этилаётган соҳадаги вазиятнинг таҳлилини ўтказишни назарда тутди. Бу таҳлил имконияти бўлган ва ишонарли манбалардан қидирилиш асосида амалга оширилиб, мониторинг концепциясини ва дастлабки иш кўриш стратегиясини танлашга кўмаклашади.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги вазиятни дастлабки таҳлили учун қуйидаги манбалардан фойдаланилади:

- ушбу муаммо билан шуғулланадиган шахслар билан суҳбатлашиш;
- ушбу мавзу билан боғлиқ давлат органлари, ноҳукумат ташкилотлари вакилларида гуруҳий интервью олиш;
- илмий-тадқиқотлар натижаларини таҳлил этиш;
- ОАВ материалларини таҳлил этиш;
- фуқаролар шикоятларини таҳлил этиш;
- ташкилот ва муассасаларда бўлиш.

Дастлабки таҳлилга асосланган ҳолда мониторингни ўтказиш стратегияси ва аниқ хатти-ҳаракатлар ишлаб чиқилади.

Фуқароларнинг аниқ ҳуқуқларига риоя этиш **мониторингининг концепцияси** тадқиқотнинг объекти, соҳасини, алоҳида тадқиқот муаммолари, алоҳида саволларни аниқлашдан иборат бўлиб, мониторинг ўтказишда эътибор қаратилиши керак бўлган.

Мониторинг концепция асосида ахборотни тўплашнинг усуллари ва воситаларини танлаш амалга оширилади, уларни тўплаш воситалари (саволномалар, шикоятлар таҳлилининг ҳужжатлари, матбуот материаллари, интервью режаси ва бошқалар) ишлаб чиқилади.

Мониторингни ўтказишда мониторингни ташкил этишда **иштирок этадиган шахсларни ўқитиш**, уларнинг ахборотни тўплаш ва таҳлил этиш услублари, тадқиқ қилинаётган йўналишда инсон ҳуқуқларига риоя этиш соҳасидаги вазият тўғрисидаги билимларини эгаллашлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Мониторинг натижасида тўпланган инсон ҳуқуқлари бузилиши далолатлари ҳужжатларнинг (қарорлар, судларнинг ҳукмлари, фуқароларнинг мурожаатларига жавоблар, маҳаллий ҳокимият органларининг қарорлар ва бошқалар) ҳамда жабрдийдалар ёки гувоҳлар томонидан имзоланган аризалар, матбуот материаллари ва бошқалар бўлиши мумкин.

Мониторинг пайтида олинган ахборотни инсон ҳуқуқлари бузилишининг у ёки бу ҳолатлари ёйилишига сабаб бўлаётган ҳолатларни аниқлаш мақсадида бошқа манбалар, жумладан, давлат органларининг расмий ҳисоботлари билан таққослаш зарур.

Мониторинг натижаларини умумлаштириш

Инсон ҳуқуқларига риоя қилиш соҳасида амалдаги вазиятни мамлакат Контитуцияси ва қонунларига мувофиқлигини текшириш ўтказилгандан сўнг мониторинг натижалари маърузалар (ҳисоботлар) тарзида умумлаштирилади ва хулосалар чиқарилади.

Инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши мониторинги натижалари бўйича маъруза (ҳисобот) мониторинг мавзуси бўлган соҳадаги инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги тўлиқ ва объектив ахборот бўлиши, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги вазиятни ўзгартириш йўлларини кўрсатадиган тавсияларни қамраб олиши ҳамда алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган инсон ҳуқуқларининг бузилиши аниқ ҳолатларини кўрсатиши керак.

Маърузага (ҳисоботга) адабиётлар рўйхати, тадқиқот ўтказилган муассасалар, мониторинг қатнашчилари рўйхатлари, ҳуқуқий ҳужжатлар, экспертизалар, матнлар, ашёвий далиллар суратлари ва бошқа материалларни илова қилиш мақсадга мувофиқдир¹.

Мониторинг якуний ҳужжатларини муҳокама қилиш

Маъруза (ҳисобот) шаклида расмийлаштирилган инсон ҳуқуқларига риоя этилиши мониторингини яқунларини мониторинг мавзуси билан боғлиқ давлат муассасалари даражасида, парламент, ҳукумат, назорат қилувчи органлар, Омбудсман, маҳаллий ҳокимият органлари, ноҳукумат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ОАВ вакиллари ва бошқалар иштирокида муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир.

Маъруза (ҳисобот) билан ушбу мавзу билан қизиқадиган илмий доиралар вакиллари ва айниқса барча даражадаги ваколатли органлар депутатлари танишиши жуда муҳимдир.

Назорат саволлари:

1. Қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти жамоатчилик мониторингини ўтказишнинг қандай зарурати бор?
2. Жамоатчилик мониторинги тушунчаси, унинг мақсадлари, вазифалари ва функциялари нималардан иборат?
3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари жамоатчилик мониторингини ташкил этишнинг тартиби қандай?
4. Жамоатчилик назоратини ўтказиш учун энг долзарб мавзулар нималардан иборат?

¹ Қаранг: Аналитический доклад на тему: «Мониторинг прав инвалидов на доступ к транспортным услугам». —Т., 2016.

§5. Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик экспертизаси

Ўзбекистон Республикасида давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш бўйича фаол иш олиб борилмоқда, қонунчиликда ҳали мавжуд бўлган бўшлиқларни тўлдирадиган янги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда, жамиятни ислоҳ қилишга тўсқинлик қилаётган эскириб қолган нормалар ва кўрсатмалар бекор қилинмоқда.

Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятида эришилган шубҳасиз ютуқлар манзарасида қонунчиликнинг давлатни мустақамлашга самарали таъсир кўрсатишини заифлаштираётган камчиликларни ҳам сезмасликнинг иложи йўқ.

Қонунчиликнинг асосий камчилиги у давлат ва ижтимоий ҳаётдаги тез ўзгариб бораётган воқелик кетидан кўпинча улгура олмаётганлигидир. Шу сабабли қонунчиликда пайдо бўлаётган бўшлиқликлар тартибга солинмаган кўп масалаларни туғдирмоқда. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шакллантиришда бетизимлик ва чалкашликлар, ҳуқуқий тартибга солишда устуворликларнинг бузилиши, амалдаги қонунчилик тизимида номутаносиблик, янги қонунларнинг амалдагилари билан узвий боғлиқ ҳолда қабул қилинмаслиги, қонунлар билан қонуности ҳужжатлари ўртасида тизимли алоқадорликнинг бузилиши, амалиёт билан ишлаб чиқилган ҳуқуқ ижодкорлиги қоидаларига риоя этмаслик ва бошқалар кузатилади.

Жамоатчилик ҳуқуқий экспертизаси жамият ҳаётининг барча томонларини ва биринчи навбатда фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини ҳимоя қилишни ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатадиган ҳуқуқий нормалардаги камчиликларга қарши курашишга йўналтирилган².

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. М. Мирзиёев таъкидлаганидек, қонун лойиҳаларини пухта ва ижтимоий муносабатларни тўғридан-тўғри тартибга соладиган даражада ишлаб чиқиш, айниқса, идоровий ҳужжатларни кескин қисқартириш зарур. Мазкур йўналишдаги ишлар талаб даражасида эмаслиги оқибатида охириги уч йилда давлат органларининг 157 та қарори ўз кучини йўқотган қонунлар асосида чиқарилган³.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 мартдаги “Қонун ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини ўз вақтида ва сифатли ишлаб чиқишни таъминлашга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармойишига⁴ мувофиқ, республикада қонун ижодкорлиги фаолияти тизимида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар барча турлари бўйича шаклланган тизимни чуқур танқидий таҳлил қилиш

² Қаранг.: Кузнецова О. В. Пороки правовой нормы: диагностика и предупреждение // Журнал российского права. 2015. №3. С. 127-133.

³ Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

⁴ Миллий қонунчилик маълумотлари базаси (www.lex.uz), 2018 йил, 28 март.

режалаштирилган. Бу таҳлил норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилишининг ҳар бир босқичида — жамоатчилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш таклифлари ташаббуси амалиётидан бошлаб, уларнинг зарурати ва мақсадга мувофиқлигини асослаш, турли экспертизалар ва таҳлиллар ўтказиш, қонунлар қабул қилингандан сўнг қонунчилик ҳужжатларини таъсирини баҳолашгача чуқур танқидий таҳлил қилинади.

Концепция лойиҳаси ишлаб чиқилишида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилган:

- эски, бюрократик ва ўзини оқламаган тизимдан тўла воз кечган ҳолда давлат самарали ҳуқуқий сиёсатининг таркибий қисми сифатида қонун ижодкорлиги фаолиятининг инновацион механизмлари ва ёндашишларини аниқлаш;
- қонунчиликнинг адолатли, инсонпарвар ва амалий ҳужжатларини қабул қилишни, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларининг ҳар тарафлама таъминланишини кўзда тутадиган қонун ижодкорлиги фаолиятининг янги принципларини ишлаб чиқиш;
- жаҳон стандартларига мувофиқ қонунчилик ташаббусларини илгари суриш ва киритиш, уларнинг жамоатчилик томонидан кенг муҳокама қилиниши, келишиш ва қабул қилиш тартиби, умумқабул қилинган халқ манфаатлари, ривожланишнинг умумдавлат стратегияси аниқ мезонлари ва шартларини ўрнатиш;
- қонун ижодкорлиги фаолияти жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича таҳлилий маълумотлар базасини шакллантириш;
- иқтисодий, аввало хусусий бизнесга тартибга солиш босимини босқичма-босқич камайтириш, тартибга солишнинг муқобил турларига (жамоатчилик назорати, рақобат, ўзини ўзи тартибга солиш, ихтиёрий декларация қилиш ва ҳоказоларга) ўтиш;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни фаол тизимлаштириш ва кодификация қилиш, тўғридан-тўғри амал қиладиган қонунлар қабул қилиш механизмларини босқичма-босқич жорий қилиш натижасида идоровий норматив ҳужжатлар қабул қилиш амалиётини истисно қилган ҳолда жамоатчилик муносабатларини қонун орқали тартибга солишни камайтириш;
- бизнес юритиш учун энг қулай шароитларни яратиш, мамлакатда инвестициявий муҳитни мустаҳкамлашга йўналтирилган, башорат қилинадиган, изчил ва барқарор қонунчилик асоси шакллантирилишини таъминлаш;
- қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш илмий-назарий ва услубий асосини мустаҳкамлаш, қонунчилик ҳужжатларини ишлаб чиқиш босқичида башорат қилиш ва унинг таъсирини баҳолашнинг замонавий услубларини, шунингдек, тизимли асосда қабул қилингандан кейин мустаҳкамлаш;

“Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати, Президенти, Вазирлар Маҳкамаси,

вазирликлар ва идоралар, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари мустаҳкамлаб қўйилган¹.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органлар ёки мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органлар ёки мансабдор шахслар ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари қуйидагилардир:

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
- Ўзбекистон Республикасининг қонунлари;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари;
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;
- вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари;
- маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши керак.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси», «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари эълон қилинадиган **расмий манбалардир.**

«Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорларининг тўплами», «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари эълон қилинадиган **расмий манбалардир.**

«Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, шунингдек, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг расмий нашрлари вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари эълон қилинадиган **расмий манбалардир.**

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг расмий нашрлари мазкур органларнинг қарорлари эълон қилинадиган **расмий манбалардир.**

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, агар ҳужжатларнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, улар расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга киради.

Қонунчилик ҳужжатлари эълон қилинганидан кейин аҳоли ва мансабдор шахслар амал қилиши зарур бўлган норматив кўрсатмаларнинг аҳоли томонидан танишиши, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қоидалари бўйича тушунтириш олиш мақсадида мутахассисларга муурожаат қилиш учун шароит яратилади, шунингдек, тегишли нормалардан олиш мумкин бўлган ахборот ва билимларнинг турларига аниқлик киритилади.

Фуқаролик жамияти институтларининг қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасининг ўтказишда иштирок этишлари учун қуйидаги зарур шароитлар яратилиши керак:

Биринчидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан ишлаб чиқилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари давлат ҳокимияти ва бошқаруви органининг веб-сайтида эълон қилиниши керак. Веб-сайтда қуйидаги ахборот жойлаштирилиши керак:

- 1) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси тайёрланганлиги тўғрисидаги билдириш;
- 2) норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси;
- 3) билдиришнинг ва (ёки) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг жамоатчилик муҳокамаси муддати тўғрисида ахборот;
- 4) билдиришнинг ва (ёки) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг жамоатчилик муҳокамасининг натижалари тўғрисида ахборот;
- 5) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг жамоатчилик муҳокамаси натижалари тўғрисида ахборот.

Билдириш қуйидагиларни қамраб олади:

- норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг тури, номланиши ва кучга кириш муддатининг режаланаётганлиги, у амал этадиган шахсларнинг доираси, шунингдек, ўтиш даври ўрнатилиши зарурати;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат томонидан тартибга солинишнинг мақсади ва тегишли ижтимоий муносабатларнинг умумий хусусиятлари, шунингдек, уни қабул қилиш заруратининг асосланиши;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиққанлар тўғрисида маълумот;
- лойиҳани ишлаб чиққанлар томонидан таклифлар қабул қилинадиган муддат ва таклифларни тақдим этишнинг энг қулай усуллари;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиққанларнинг уни тайёрлаш тўғрисидаги маълумотларга тааллуқли қарорлари бўйича бошқа маълумотлар¹.

¹ Батафсилроқ қаранг: Москалькова Т. Н., Черников В. В. «Нормотворчество» научно-практическое пособие. — М., 2014. С. 198–200, 202, 245–248, 250.

Иккинчидан, жамоатчиликнинг қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг экспертизасида иштирок этишининг муҳим шarti — қонун ижодкорлиги фаолиятини тўғри ва ўз вақтида режалаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Қонун ижодкорлиги фаолиятини режалаштириш дейилганда яқин пайтда ва келажакда ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши керак бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва бошқа қонун ижодкорлиги (ҳуқуқ тайёргарлиги) ишларининг лойиҳалари англанади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига режали ёндашиш бугунги кунда айниқса объектив заруратдир. У, энг аввало, ижтимоий тартибга солиш сифатида ҳуқуқ ролининг ортиши билан боғлиқдир. Бевосита ҳуқуқий нормалар демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши шароитларида ходимларнинг ҳуқуққа амал қилган ҳолда иш кўришининг энг таъсирчан ва рағбатлантириш воситаси ҳисобланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқувчи органлар қонун ҳужжатлари нормаларини такомиллаштириш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашнинг жорий ва истиқболга мўлжалланган режаларини ишлаб чиқиши ҳамда тасдиқлаши мумкин.

Ҳуқуқ тайёргарлиги ишларининг ушбу турлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Вазирлар Маҳкамаси, Адлия вазирлиги ва бошқа органларнинг тегишли режалари (дастурлари ва бошқа режаланаётган ҳужжатларида) мустаҳкамлаб қўйилади.

Режа ишлаб чиқилаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (уларнинг изчиллиги, амалга ошириш муддатлари ва ижрочилар кўрсатилган ҳолда) ҳуқуқ ижодкорлигига тааллуқли бошқа чора-тадбирларнинг рўйхатини ўрнатадиган ҳужжатдан иборатдир.

Режанинг асосини ишлаб чиқилиши керак бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади. Уларнинг батафсил рўйхати ҳуқуқ ижодкорлигини режалаштиришнинг асосий мазмунини англатади.

Режалаштирилиши мумкин бўлган ҳуқуқ ижодкорлигининг асосий турларига қуйидагилар тааллуқлидир:

- 1) норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш;
- 2) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солишни такомиллаштириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;
- 3) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашда иштирок этиш;
- 4) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини инстанцияларда тақдим этиш;
- 5) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларига мулоҳазалар, хулосалар ва тузатишларни тайёрлаш;
- 6) ҳуқуқ ижодкорлигида йўл қўйилган хатолар мониторингини ўтказиш;
- 7) ҳуқуқни қўллаш мониторингини (умуман аниқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бўйича);
- 8) қонунчиликни қўллаш амалиётини умумлаштириш;

- 9) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар юзасидан шикоятлар бўйича суд амалиётини умумлаштириш;
- 10) ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тартибга солиниши муаммолари бўйича оммавий ахборот воситаларининг материаллари, фуқаролар, жамоатчилик ташкилотлари, давлат органларининг муурожаатларини ўрганиш;
- 12) персонални ҳуқуқ ижодкорлиги бўйича тайёрлаш;
- 13) ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига ахборот технологияларини жорий этиш чораларини ишлаб чиқиш ва жориш этиш ҳамда бошқалар.

Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига режали ёндашиш, аниқса бугунги кунда объектив заруратдир. Бу, энг аввало, ҳуқуқнинг ижтимоий тартибга солиш роли ортиши билан изоҳланади. Демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш шароитларида бевосита ҳуқуқ нормалари одамларнинг ҳуқуққа амал қилишлари учун энг таъсирчан ва рағбатлантирувчи омилга айланган.

Қонун ижодкорлигида режали иш кўриш ҳозирги давр ҳуқуқий тизимининг ҳолати билан боғлиқдир. Бир неча йиллардан кейинги қадамларни режаламасдан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни мақбуллаштириш, уларнинг кўп сонлилигини, номувофиқлигини камайтириш, ҳуқуқнинг алоҳида институтлари, тармоқлари ва тармоқ остидагиларининг бир хил ривожланмаслигини бартараф этиш, жамият ҳаётида қонуннинг ролини ошириш ва ҳоказоларни ҳал этиш қийиндир.

Тайёрланган лойиҳани муҳокама қилиш мутахассислар ва жамоатчиликнинг кенг доираси томонидан унинг асосий қоидаларини ҳар тарафлама баҳоланишини, шу жумладан, лойиҳанинг заиф ва ночор жойларини аниқлаш мақсадини кўзлайди. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг тайёрланган лойиҳаси билан танишишни истаган барча шахсларга бундай имконият яратиш энг мақбул ҳисобланади.

Муҳокама натижалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиққанлар қуйидаги имкониятларга эга бўладилар:

- 1) лойиҳага ўзгартириш ва аниқлик киритиш, унинг шакли ва мазмунини такомиллаштириш;
- 2) ҳуқуқий моделнинг мавжудларидан шаклланган шароитларида мақбулини танлаш;
- 3) лойиҳада жиддий камчиликлар мавжудлиги сабабли унинг яроқсизлиги учун лойиҳадан воз кечиш.

Учинчидан, амалиётда муҳокама босқичига зарур аҳамият берилиши керак. Баъзан лойиҳалар ўз вақтида жўнатилмайди, шу сабабли муҳокама иштирокчиларида уларни синчиклаб таҳлил этиш ва баҳолаш учун вақт етишмайди. Бундан ташқари барча ахборот материаллари (масалан, тушунтириш, молиявий-иқтисодий асослаш) жўнатилмайди. Баъзан муҳокамага тайёргарлик кўрилмайди, унинг иштирокчилари барвақт огоҳлантирилмайди ва ҳоказолар. Бунинг оқибатида лойиҳа расмийлик

учунгина юзаки муҳокама этилади. Бунда сифатли муҳокама қилиш лойиҳанинг ўзининг ҳам ва бутун қонун ижодкорлиги жараёнининг самарадорлигининг, чинакам демократлиги далолатлигининг ҳам сўзсиз шарти эканлиги ёддан кўтарилади.

Тўртинчидан, ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан ишлаб чиқиладиган қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажбурий тарзда ушбу ижро этувчи ҳокимият органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашлари мажлисларида муҳокама қилиниши, баҳолаш учун илмий муассасалар, жамоатчилик бирлашмалари ва бошқа ташкилотларга юборилади.

Бешинчидан, давлат органининг қарори бўйича жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадларида норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси босма оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши ёки унинг алоҳида қоидалари бўйича аҳоли ўртасида тегишли сўров ўтказилиши мумкин.

Олтинчидан, норматив ҳужжатлар ва бошқа турдаги давлат қарорлари жамоатчилик экспертизасининг жамоатчилик вакиллари сифатида ўтказиш жараёнини муваффақиятли шакллантириш ва давом эттириш учун фаолиятнинг ушбу турини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйиш керак.

Қонунчилик фаолиятининг жамоатчилик назорати самарали шаклини ривожлантириш ва тенг ёйиш зарурати “Жамоатчилик экспертизаси тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинишини талаб этмоқда. Ушбу қонунда жамоатчилик экспертизаси ўтказишнинг вазифалари, принциплари ва тартиби белгилаб қўйилиши мумкин.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва бошқа давлат органлари фаолиятида қонун лойиҳаларининг мустақил экспертизаси ўзини ўзи тартибга соладиган ташкилотларни жалб этган ҳолда ўтказиш амалиёти қарор топмоқда. Бироқ бу баъзан расмий хусусиятга эга бўлиб, номига ўтказилмоқда, жамоатчилик экспертларининг тавсиялари зарур даражада қабул қилинмаяпти.

“Экспертиза” атамаси лотинчадан таржима қилинганда “тажриба”, “синов” маъносини англатади. Кенг маънода экспертизани эксперт томонидан тадқиқ этилаётган соҳада махсус билимлар талаб қиладиган қандайдир масала, муаммони ўрганиш сифатида талқин қилиш мумкин. Ҳар қандай экспертизани амалга ошириш асосланган ҳулосалар билан тугаши, унда аниқланган муаммоларни бартараф этиш бўйича тавсиялар бўлиши керак.

Жамоатчилик экспертизасининг мақсади — *давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг қарорларини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этишда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини амалга оширишни ва ҳимоя қилишни таъминлашга кўмаклашидир.* Улар ёки айрим ижтимоий институтлар фаолиятининг фуқароларнинг устуворликларига, ижтимоий сиёсатнинг мақсадлари ва вазифаларига, шунингдек, ана шундай мувофиқликка эришиш бўйича таклифларни, шу жумладан, қонунчилик нормаларини шакллантиришдир.

Жамоатчилик экспертизаси демократик, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат ривожланиши шароитларида жамиятнинг давлат тузилмаларига таъсир кўрсатишнинг зарурий воситасидир. Бошқача қилиб айтганда, **жамоатчилик экспертизасининг асосий вазифаси** — ижтимоий эҳтиёжни акс эттириш ҳамда таркиб топаётган жамоатчилик муносабатлари тизимига жавоб бермайдиган ҳуқуқий нормаларни ҳуқуқни қўллаш соҳасига киритилишига йўл қўймасликдир. Жамоатчилик экспертизаси амал этаётган экспертиза институтларини тўлдириши ёки улар камчиликларини бартараф этишлари керак¹.

Экспертизани ўтказиш — жуда мураккаб, масъулиятли ва кўп меҳнат талаб қиладиган фаолият бўлиб, муайян қоидалар, тартиблар ва шартларга амал қилинишини назарда тутати. Бироқ ҳозирга қадар ҳам экспертизанинг назарий асослари фанда етарлича ишлаб чиқилмаган.

Жамоатчилик экспертизасини амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш керак:

- жамоатчилик экспертизаси моҳиятини таҳлил этиш ва унинг ижтимоий назорат тизимидаги ролини аниқлаш;
- қонун лойиҳаларининг ижтимоий экспертизасини тадқиқ этиш ижтимоий ҳудуддаги эҳтимол тутилган хавфни баҳолашдир;
- жамоатчилик экспертизаси институционаллашиши жараёнини кўриб чиқиш;
- жамоатчилик экспертизасининг қонун лойиҳалари сифатига таъсирини аниқлаш;
- қонун лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизаси концептуал моделини ишлаб чиқиш;
- ижтимоий жиҳатдан муҳим давлат қарорлари қабул қилиниши жараёнида жамоатчилик экспертизасининг механизмини асослаш.

Давлат органларининг ҳуқуқий асосини тартибга соладиган Ўзбекистон қонунчилигида давлат органлари ва ННТларнинг жамият ҳаётининг турли соҳаларида ўзаро иш кўришларини рағбатлантирадиган қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Жумладан, 2006 йил 11 октябрдаги “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги қонунда² қонунчилик фаолиятида жамоатчилик тузилмалари ва фуқароларининг иштирок этишларининг қуйидаги шакллари белгилаб қўйилган:

- 1) қонун лойиҳаларини тайёрлаш бўйича ишчи гуруҳи таркибидан қонун лойиҳаларини тайёрлашга қўмаклашиш;

¹ Батафсилроқ қаранг: Бакаева Ф., Арсланова К. О правовом регулировании вопросов проведения общественной экспертизы // Демократизация и права человека. № 1. 2014. С. 110–113.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 406-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

- 2) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқ субъектининг буюртмаси асосида қонун лойиҳасини ёки шартнома асосида ёхуд танлов асосида муқобил қонун лойиҳасини тайёрлаш;
- 3) нодавлат нотижорат ташкилотининг қонун лойиҳаси бўйича мулоҳазасини тақдим этиш.

2012 йил 24 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда (янги таҳрир)³ шунга ўхшаш қоидалар билан бир қаторда қонун лойиҳаларини ишлаб чиқувчиларнинг қуйидаги мажбуриятлари кўрсатилган:

- ташкилотларнинг, айрим фуқароларнинг таклифларини, маслаҳатлари ва тавсияларини, жамоатчилик фикрини аниқлашнинг бошқа воситалари маълумотларини умумлаштиради ҳамда улардан фойдаланади;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг жамоатчилик муҳокамаси иштирокчиларини унинг матни билан олдиндан таништиради.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда жамоатчилик экспертизаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг қонун ижодкорлиги соҳасидаги фаолиятини назорат қилишнинг шакли сифатида белгиланган. Қонуннинг 12-моддасида “Жамоатчилик экспертизаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва давлат органларининг бошқа қарорлари лойиҳалари фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, жамият манфаатларига мувофиқлигини аниқлаш учун уларни ўрганиш ҳамда баҳолашдан иборатдир” деб кўрсатилган.

Жамоатчилик экспертизасини нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситалари қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ўтказиши мумкин.

Жамоатчилик экспертизасининг ташкилотчиси тегишли соҳада зарур билим ва тажрибага эга бўлган мутахассисларни жамоатчилик асосида жалб этиши ҳам мумкин.

Бироқ юқорида қайд қилинган қонунларда давлат ҳокимияти органлари томонидан ижтимоий ва аҳолининг манфаатларига бевосита тааллуқли бошқа соҳалар бўйича қабул қилиаётган қарорларига эксперт тартиблари ва жамоатчиликнинг таъсир кўрсатиш механизмлари жуда ожиз ишлаб чиқилган. Шунинг учун самаралироқ ва замонавийроқ усул — жамоатчилик экспертизаси усулини қўллашни қонун томонида мустаҳкамлаб қўйилиши ва услубий таъминланиши зарурати пишиб етилди.

Жамоатчилик экспертизасини давлат ҳокимияти ва бошқаруви турли даражаларда қабул қилинадиган бошқарув қарорларини такомиллаштириш бўйича таклифларни жамоатчилик муҳокамасини ташкил этиш ва таклифлар ишлаб чиқиш орқали фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишлари контитуциявий ҳуқуқларини амалга оширишнинг шакли сифатида кўриб чиқиш мумкин.

³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2018 й., 03/18/474/1062-сон.

Жамоатчилик экспертизасини ўтказишда умуман ҳуқуқий экспертиза вазифаларига, унинг мавзуси, принциплари, асосий босқичлари ва усулларига эътибор қаратилиши керак.

Ҳуқуқий экспертизанинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборатдир:

1. Лойиҳа норматив-ҳуқуқий кўрсатмаларининг олий ҳуқуқий кучга эга ҳуқуқий нормаларга мувофиқлигини баҳолаш.
2. Лойиҳа қоидаларининг бир тартиб ҳуқуқий кучига эга ҳужжатлари (масалан, идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, бошқа идоравий ҳужжатлар) билан мувофиқлаштирилганлигини баҳолаш.
3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳуқуқий нормалари ва бошқа унсурларининг ички мувофиқлаштирилганлигини баҳолаш.
4. Коррупция кўриниши учун шароит яратишга кўмаклашадиган қоидаларни аниқлаш.
5. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатини расмийлаштириш қоидаларига риоя этилганлигини текшириш.

Ушбу вазифалар агар унинг мазмуни битта сўз ёки гап билан чегараланган бўлса ҳам ҳуқуқий экспертизага тақдим этилган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатга нисбатан ҳал этилади.

Бироқ ҳуқуқий экспертизанинг вазифаси юқоридагилар билан чегараланиб қолмайди. Экспертиза давомида, шунингдек, қуйидагилар ўрнатилади:

- норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиб олаётган шахсда уни қабул қилиш ваколатининг мавжудлиги;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси мазмуни ва номланишининг ўзаро мувофиқлиги;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси тили ва услубига қўйиладиган талабларга риоя этилганлиги;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси тузилишига қўйилган талабларга амал қилиниши;
- лойиҳага тушунтириш хатининг тўлиқлиги ва ишонарлиги, молиявий-иқтисодий асосланиши ҳамда унга илова қилинган бошқа ҳужжатлар¹.

Ҳуқуқий экспертиза, шу жумладан, жамоатчилик экспертизаси ҳам, энг аввало ҳуқуқ ижодкорлиги учун хос бўлган умумий принциплар, демократизм, объективлик, илмийлик ва ҳоказолар ҳисобга олинган ҳолда ўтказилиши керак.

Шу билан бир қаторда қонун ижодкорлиги амалиёти экспертиза ўтказиш фаолияти самарадорлигини таъминлайдиган қатор махсус қоидаларни ишлаб чиққан. Улар қуйидагилардир:

¹ Батафсилроқ қаранг: Москалькова Т. Н., Черников В. В. «Нормотворчество» научно-практическое пособие. — М., 2014. С. 340-349.

1. *Ҳуқуқий экспертизанинг кенг қамровлиги.* У норматив-ҳуқуқий ҳужжатни лойиҳалари қандай хусусиятга эга бўлмасин уларнинг барчаси бўйича ўтказилиши керак. Фуқароларнинг ҳамда идоралараро хусусиятга эаг ташкилотлар ҳуқуқий мақомини ўрнатадиган ходимларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига тааллуқли норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаларига нисбатан айниқса синчиклаб экспертиза ўтказилади.

2. *Экспертзанинг мустақиллиги.* Экспертиза уни ишлаб чиққан бўлимга бўйсунуш муносабатларига эга бўлган субъектлар томонидан ўтказилмаслиги керак. Давлат органларида бундай мустақил экспертлар сифатида ҳуқуқий хизматлар ҳамда уларнинг мустақил бўлинмалари, жамоатчилик экспертлари, олимлар, чет эл мутахассислари бўлади.

3. *Экспертзани ўтказиш учун вақтнинг етарли бўлиши.* Экспертлар норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳасини синчиклаб ўрганиш, фақат юзаки очиқ кўзга ташланадиган камчиликларнигина эмас, шунингдек, лойиҳани ишлаб чиқувчилар томонидан йўл қўйилган чуқур (аниқлаш қийин бўлган) хатоларни ҳам аниқлашлари учун ҳам зарур вақтга эга бўлишлари керак. Вақтнинг камчилиги экспертлар касб малакаси даражаси пастлиги билан бир қаторда экспертиза сифатини пасайтирадиган асосий омиллардан биридир. Экспертзани ўтказиш муддатларини чегаралаб қўйиш лойиҳани тўлиқ баҳолашга, айниқса лойиҳа мураккаб бўлганида, матнни батафсил ўрганиб чиқишга таъсир кўрсатади.

4. *Экспертзанинг тўлиқ бўлиши* тадқиқотчи эксперт томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг барча ўлчовлари қамраб олинган бўлиши керак. Ҳуқуқий экспертиза предмети бўлган лойиҳанинг барча таркибий қисмлари ҳуқуқий мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан баҳоланади.

5. *Экспертларнинг касбий малакаси.* Экспертзанинг ҳуқуқнинг тегишли тармоғида мутахассис бўлган, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг мазмуни ва расмийлаштирилишига қўйиладиган талабларни биладиган, ҳуқуқшунослик техникаси кўникмасига эга шахслар ўтказиши керак. Фақат шундай ҳолдагина экспертиза белгиланган муддатларда зарур даражада сифатли ўтказилиши мумкин.

6. *Ҳуқуқий экспертизанинг кўп босқичлиги.* Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси давлат бошқарувининг жуда муҳим ва жуда таъсирчан воситасидир. Шунинг учун қабул қилинаётган ҳужжатлар ҳуқуқий жиҳатдан бенуқсон, мантиқан ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаб тизимига боғлиқ бўлиши ўз-ўзидан равшандир. Бундай вазифалар норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси ҳужжатларини расмий ҳужжатга айлантириш йўлида кўп марта ҳуқуқий экспертизалар ўтказилиши жараёнида ҳал этилади. Ушбу экспертизалар бир-бирини тўлдиради ва ўзининг жамланмаси билан ҳуқуқ ижодкорлигида хатоларни анча камайтириш имконини беради. Лекин, афсуски буни мутлақ истисно этиб бўлмайди, холбуки бундай хатоларга йўл қўймаслик ҳуқуқий экспертизанинг пировард мақсадидир.

7. *Ҳуқуқий экспертиза натижаларининг мажбурийлиги.* Ҳуқуқий экспертиза хулосасидаги фикрлар лойиҳани ишлаб чиқувчилар томонидан тўла қабул қилиниши керак. Лойиҳани ишлаб чиқувчилар ҳуқуқий экспертиза натижаларини ҳисобга олишни рад этганида ҳуқуқий бўлинма асосланган хулоса тайёрлайди. Бу қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган раҳбар этиборига етказилади.

Ҳуқуқий экспертиза технологик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бир неча босқичлардан шаклланди. Экспертизанинг қуйидаги изчилликда амалга оширилиши талаб этилади:

- 1) ҳужжатларни экспертизага қабул қилиш;
- 2) норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг лойиҳаси ва унга илова қилинган ҳужжатларни даставвалги ўрганиш;
- 3) қўшимча маълумотларни тўплаш;
- 4) лойиҳани тадқиқ этиш (амалда ҳуқуқий экспертиза);
- 5) экспертиза ўтказиш давомида лойиҳани қайта ишлаш;
- 6) экспертиза натижалари бўйича хулоса тайёрлаш.

Жамоатчилик экспертизаси:

1. Қонун, дастур ва ҳоказоларни қабул қилиш ҳамда/ёки амалга ошириш самарасини баҳолайди.
2. Тегишли соҳада катта амалий фаолият тажрибасига эга фуқароларнинг жамоатчилик бирлашмаси мутахассислари томонидан ўтказилади.
3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишда пайдо бўлиши мумкин бўлган хатоларнинг салбий оқибатларини камайтиришга йўналтирилган.
4. Фуқаролик жамияти институтларининг ҳокимият органлари билан ўзаро ҳамкорлик қилишига қўмаклашади.
5. Ижтимоий манфаатларни аниқлайди, чунки жамоатчилик ташкилотлари минтақавий ва маҳаллий муаммоларнинг бутун кўп турлилигидан хабардорлар.
6. Фуқаролик жамиятини уларнинг эксперт салоҳиятини, касб малакаси ўсиши ва институционал ривожланиши орқали ривожланишга қўмаклашади.
7. Жамият томонидан катта ишончга эга.
8. Жамият ўзининг интеллектуал ресурсларини жалб этишга йўналтирилган.

Амалиётнинг далолат беришича, жамоатчилик экспертизаси турли ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил этишга йўналтирилган бўлиши мумкин. Жумладан, қонунларнинг гендер тенглиги принциплари, боланинг энг мақбул манфаатлари ва бошқаларга мувофиқлигини текширишга йўналтирилган жамоатчилик экспертизаси катта аҳамият касб этади. Гендер ва ювенал жамоатчилик экспертизаси билан биргаликда коррупцияга қарши жамоатчилик экспертизаси ҳам ўтказилади. Унинг моҳияти ва ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 25 декабрда 2745-сон билан рўйхатга олинган норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш услубиётида белгилаб қўйилган. Унда жумладан, қуйидагилар таъкидланади:

Коррупцияга қарши экспертиза:

- 1) лойиҳаларда коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этиш имкониятини берадиган омилларни аниқлайди;
 - 2) лойиҳани қабул қилиш оқибатларини коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этиш имконияти қисмидаги оқибатларини умумий баҳолайди;
 - 3) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қўллаш жараёнида коррупция хусусиятига эга хавф пайдо бўлиши имкониятини башорат қилади;
 - 4) лойиҳаларда аниқланган коррупция хусусиятига эга омилларни бартараф этишга йўналтирилган тавсиялар ишлаб чиқади ва чоралар кўради.
- Коррупцияга қарши экспертиза ўтказиш куйидаги принципларга асосланади:
- қонунийлик — норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳалари нормалари мазмунининг юқорироқ ҳуқуқий кучга мувофиқлиги;
 - ҳуқуқнинг қўлланиши — норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қоидаларини талқин этиш ва қўллашда зиддият келтириб чиқариши мумкин бўлган нормаларни олиб ташлаш;
 - нормаларнинг шаффофлиги ва барқарорлиги — лойиҳа матнини лўнда оддий ва равшан тил билан баён этиш. Лойиҳада қўлланиладган тушунча ва атамалар турлича талқин қилиш имкониятини истисно этадиган, қонунчиликда қабул қилинган маъносига мувофиқ бир хил қўлланади. Оғзаки нутқ шакллари, давлат тилида бир хил маънога эга сўз ва тушунчалар бўлганида чет эл атамаларини, эскирган ва кўп маъноли сўзлар ва ифодаларни, эпитетли таққослашларни, мажозларни қўллашга йўл қўйилмайди;
 - объективлик коррупцияга қарши экспертизани объектив ва ҳолис, қатъиян қонунчилик, назарий ва амалий асосда, тегишли ихтисослик доирасида, ҳар тарафлама ва тўла ҳажмда ўтказиш;
 - мустақиллик — коррупцияга қарши экспертизани мустақил шахс томонидан ўтказиш. Коррупцияга қарши экспертиза орқали манфаатдор шахс фойдасига хулоса олиш мақсадида таъсир кўрсатишга йўл қўйилмайди.

Амалий ишлар:

Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик экспертизасини ўтказишда иштирок этиш учун куйидагилар талаб қилинади:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси, Адлия вазирлиги, тегишли вазирлик ва идоралардан ҳар йили ушбу органнинг қонун ижодкорлиги режаларини сўраш;
- парламент ва бошқа давлат органларининг веб-сайтларида қонун лойиҳалари эълон қилинишини мунтазам кузатиб бориш;
- ҳуқуққа доир матбуотни кузатиб бориш;
- қонун лойиҳалари концепцияларини тайёрлаш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва уларни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъектларга юбориш;

- жамоатчилик экспертизасини ўтказишга ёрдам бериши мумкин бўлган ҳуқуқ-шунос олимларнинг маълумотлар банкини шакллантириш;
- ўзининг веб-сайтида қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини ҳамда ушбу ташкилот томонидан ўтказилган жамоатчилик экспертизаси бўйича тайёрланган хулосаларни эълон қилиш;
- қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик экспертизасини ўтказиш қайси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади?
2. Ҳуқуқий, шу жумладан, жамоатчилик экспертизасини ўтказиш тартиби қандай?
3. Жамоатчилик экспертизасининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштиришдаги роли қандай?

§6. Жамоатчилик фикрини ўрганиш

Давлат ва унинг органлари фаолияти тўғрисида жамоатчилик фикрини ўрганиш назорат қилишнинг кенг тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу назорат ҳар куни ва мунтазам ўтказилади. Миллионлаб фуқаролар давлат органлари фаолиятининг натижаларини кузатади, уларни қабул қилинган қонунларга мувофиқлигини солиштиради. Шунинг учун социологлар ва ҳуқуқшунослар олдида фуқароларнинг бевосита назорати ва жамоатчилик ташкилотларининг назорати билан бир қаторда жамоатчилик фикрини назоратнинг мустақил субъекти сифатида ўрганиш вазифаси пайдо бўлади.

Жамоатчилик фикрининг назорати ўзига хосдир. У назоратнинг бошқа турларидан қуйидагилар билан фарқланади:

- махсус ҳуқуқий тартибга солишни талаб этмайди, у гўё жамоатчилик назорати турларининг ҳуқуқий асосидан фойдаланади;
- унинг натижалари ҳамиша ҳам ёзма шаклдаги ҳужжатларда расмийлаштирилмайди, чунки жамоатчилик томонидан баҳолаш ижтимоий онда мавжуд ва у график шаклда ифода этилишидан кўпроқ англанишилади;
- бу, қоида бўйича, ошкор ва оммавий назоратдир, унинг натижалари тегишли органларга маълум қилинади, аҳоли оммавий ахборот воситалари орқали хабардор этилади;
- у мажбурий хусусиятга эга эмас, бироқ уни ҳисобга олишади, унга қулоқ тутишади.

Шундай қилиб, агар давлат назоратининг натижалари ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлса, жамоатчилик фикрининг назорати кўпроқ психологик хусусиятга эгадир. Шунга қарамасдан, жамоатчилик фикри ҳуқуқий нормаларни шакллантиришга,

мансабдор шахслар ва фуқароларнинг онги ва хатти-ҳаракатига таъсир қилиши мумкин¹.

Давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик фикрининг назорати жамоатчилик тузилмалари ва оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади. Шу маънода у ноҳукумат ташкилотларининг ташкилий, сиёсий, мафкуравий салоҳиятидан фойдаланган ҳолда муайян даражада институционаллашади.

Ҳозирги пайтда давлат хизматчилари “бошқарув жамиятга хизмат қилиши кераклиги”, бошқарув қарорлари жамоатчилик манфаатларига зид келмаслиги учун давлат бошқарувининг жамоатчилик фикрига боғлиқлигини англаб етмоқдалар. Жамоатчилик фикрининг назорати умуман давлат тизимида, жумладан, бошқарув жараёнида қандай ўрин эгаллаши, унинг самарадорлиги қандайлигига қараб жамият билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг моҳияти ва хусусияти тури тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Мамлакатимизда жамоатчилик фикри фақат давлат аппарати фаолиятининг натижаларини ва ундаги камчиликларни қайд этиб қолмасдан, бу камчиликларни бартараф этишга кўмаклашишлари мумкинлиги учун ушбу муносабатларни янада такомиллаштириш юзасидан катта иш олиб бориш талаб қилинади.

Давлат органларининг қонун томонидан белгилаб қўйилган доирада жамоатчилик фикрига боғлиқлигининг механизмлари ва тартибларини ташкил этиш муҳимдир. Қонун давлат органлари фаолиятининг фуқароларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларига мувофиқлигини баҳолашнинг мезони бўлиши, жамоатчилик фикри томонидан амалга оширилаётган назоратнинг ҳажми, мазмуни оқибатларини белгилаб бериши керак. Назорат қилиш ҳуқуқига давлат органларининг жамоатчилик фикри томонидан билдирилаётган мулоҳаза ва таклифларга муносабат билдириш мажбурияти мувофиқ бўлиши керак².

Сўнги йилларда жамоатчилик фикри институти давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини тартибга соладиган қонунчиликда ҳисобга олинаётганлигини таъкидлаш лозим.

Жумладан, давлат органларининг жамоатчилик фикрини қуйидагиларда ҳисобга олиши мустаҳкамлаб қўйилмоқда:

- қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашда;
- мамлакатни ривожлантиришнинг давлат ва минтақавий дастурларини, инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича миллий ҳаракат режаларини ишлаб чиқишда;
- давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятини назорат қилиш ва мониторингини амалга оширишда;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилишда ва бошқаларда.

¹ Қаранг: Сафаров Р. А. Общественное мнение и государственное управление. — М.: Юридат, 1975. С. 201.

² Қаранг: Бакаева Ф. Х. Общественный контроль за реализацией законов // в кн. «Узбекистан на пути к гражданскому обществу». — Т., 2003. С. 168–170.

Масалан, **“Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”**ги қонуннинг 16 ва 17-моддаларида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритгунига қадар жамоатчилик фикрини ўрганиши, қонун лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритилгунга қадар нодавлат ташкилотларга тақриз учун юбориши белгилаб қўйилган.

“Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда ҳам норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг муҳокамаси жараёнида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоатчилик бирлашмалари, ОАВ томонидан билдирилган таклифлар ва мулоҳазалар ҳисобга олиниши кераклиги кўрсатилган (16-модда). Жамоатчилик фикрини ҳисобга олишга **“Ўзбекистон Республикаси қонунлари лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”**ги қонунда ҳам эътибор қаратилган.

“Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши жамоатчилик фикрини кенг ҳисобга олишга кўмаклашади. Унда фуқаролар, жамоатчилик ва ОАВнинг давлат органлари фаолияти тўғрисидаги ахборотдан фойдаланиши, ушбу органлар томонидан ташкил этиладиган очиқ мажлисларда иштирок этиши, уларнинг ахборот хизматлари билан ўзаро муносабатлари тартибга солинган.

“Экологик назорат тўғрисида”ги қонун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқароларга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалаларига доир жамоатчилик фикрини ўрганиш, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказиш ваколатини берган (15-16-17-моддалар). Экологик назорат соҳасидаги давлат органлари аҳолига экологик хавфсизлик масалалари бўйича ахборотни тақдим этишлари шарт.

Жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш зарурати тўғрисидаги қоидалар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, ўз фаолиятлари тўғрисида аҳоли олдида ҳисоб бериш даражасини оширишга йўналтирилган ўз вақтида қарорлар қабул қилиш учун **давлат хизматчиларининг касб ахлоқ кодекси**га қўшила бошланди.

Жамоатчилик фикрини ўрганиш қуйидагилар орқали амалга оширилади:

- ижтимоий тадқиқотлар ва кузатишлар ўтказиш (сўров, анкеталаш, ахборот материалларининг контент-таҳлили, фокус гуруҳлар ва ҳоказолар);
- “шошинч телефон” ташкил этиш, шарҳлар, интервьюлар, босма ва электрон оммавий ахборот воситалари бошқа материалларининг аҳоли турли ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонларининг нуқтаи назарини аниқлаш учун;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш талаб қиладиган масала бўйича фуқароларнинг таклиф ва мулоҳазаларида билдирилган фикрларни қайта ишлаш ва умумлаштириш ҳамда бошқалар.

Жамоатчилик фикрини ўрганиш жамоатчилик назорати субъекти томонидан қуйидаги тартибда ташкил этилади ва ўтказилади:

- алоҳида масала бўйича жамоатчилик фикрини ўрганишга эҳтиёж аниқланади;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш ўтказиладиган масалалар бўйича уларни ҳал этиш юзасидан муқобил таклифлар ҳисобга олинади;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш муддати, шакллари ва усуллари аниқланади;
- жамоатчилик фикрини ўрганишни ўтказадиган тадқиқот ташкилотлари, мутахассислар, экспертлар, жамоатчилик ташкилотлари танлов асосида ўрганилади;
- тадқиқот олиб бориладиган аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонларнинг хусусиятлари аниқланади;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш натижалари тўғрисида якуний ахборот олинади;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш талаб қилинадиган масалаларни таклиф этилган ҳал этишга нисбатан жамоатчилик фикри умумлаштирилади;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш талаб қилинган масалалар бўйича ижроия ҳокимият органи томонидан узил-кесил қарор қабул қилинишида жамоатчилик фикри ҳисобга олиниши таъминланади;
- ижроия ҳокимият органининг расмий веб-сайтида ва бошқа имконият бўлган воситалар орқали жамоатчилик фикрини ўрганиш натижалари албатта эълон қилинади.

Жамоатчилик фикрини ўрганиш натижалари тўғрисидаги ҳисоботда қуйидагилар қайд қилинади:

- жамоатчилик фикрини ўрганишни ташкил этган (жамоатчилик фикрини ўрганган) органининг номланиши;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш алоҳида ҳудудда амалга оширилган тақдирда маъмурий-ҳудудий бирликнинг номланиши;
- фикрлари ўрганилган аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонлари;
- жамоатчилик фикрини ўрганилган мавзулар ва масалалар;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш учун қўлланилган усуллар;
- танланган тадқиқот моделидан чекланишга йўл қўйиш даражаси;
- жамоатчилик фикрини ўрганишни ўтказган шахслар тўғрисидаги ахборот;
- жамоатчилик фикрини ўрганиш талаб қилган масалаларни ҳал этиш бўйича таклиф этилган жамоатчилик фикрини умумлаштириш ва уни ижроия ҳокимияти органи томонидан узил-кесил қарор қабул қилишда ҳисобга олиш;
- жамоатчилик фикри эътиборга олинмаган ҳолатларда қабул қилинган қарорни асослаш.

Шундай қилиб, жамоатчилик фикрини ўрганиш — турли ижтимоий гуруҳларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари, давлат органларининг фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш бўйича фаолияти тўғрисидаги фикрларини баҳолаш мақсадида ахборотни тўплаш, умумлаштириш, қайта ишлаш таҳлил этишдир.

Жамоатчилик назоратининг субъекти объектив ва ишонарли ахборот олиш мақсадида жамоатчилик фикрини ўрганишни ташкил этиш учун қонунчиликка мувофиқ тадқиқот ташкилотлари, мутахассислар, экспертлар, фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан очиқ танлов шартлари асосида шартномалар тузиши мумкин. Давлат органлари фаолиятида жамоатчилик фикрини ҳисобга олишга профессионал, илмий, социологик кузатишлар, экспресс таҳлиллар, аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари ва манфаатдор томонларнинг таклифлари, жамият ҳаётининг турли жиҳатлари бўйича аҳоли ўртасида сўровлар ўтказадиган махсус социологик тузилмалар катта ҳисса қўшмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 25 июндаги фармони билан **“Жамоатчилик фикрини ўрганиш ижтимоий фикр маркази”** ташкил этилган.

Марказ барча замонавий техника турлари билан жиҳозланган ва таҳлилий ва амалий фаолиятда катта тажрибага эга юқори малакали мутахассислар (социологлар, психологлар, сиёсатшунослар, демографлар, иқтисодчилар) штатига эга.

Марказ чуқурлаштирилган интервью, **фокус-гурӯҳий мунозаралар** каби усуллардан фойдаланган ҳолда жамият турли гуруҳлари кайфиятлари, қизиқишлари, хатти-ҳаракатлари, баҳолашлари ва қарашлари, умидлари ва ниятларини ўрганади, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши тўғрисида жамоатчилик фикрининг таҳлили, қонун чиқарувчи органлар ва институтлар ижроия ҳокимиятга ишонч мониторинги ўтказилади. Бундан ташқари марказ шартнома асосида истеъмол товарлари бозорлари, шунингдек, хизмат соҳасининг маркетинг тадқиқотларини олиб боради.

Марказ томонидан ишлаб чиқилган **“Даврий матбуот контент-таҳлилининг услубиёти ва услуби”**га асосланган ҳолда Ўзбекистон матбуотининг доимий мониторинги амалга оширилади. 1999 йилдан бошлаб марказий ва минтақавий нашрларда маънавият, демократик янгиланишлар, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари, давлат дастурларининг амалга оширилиши ва бошқа масалаларнинг ёритилиши каби муаммоларнинг 115 тадан кўпроқ тадқиқоти ўтказилди.

Марказ ташкил этилгандан буён ўтган даврда энг муҳим ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий-ахлоқий муаммолар бўйича 400 тадан кўпроқ сўров мониторинги тадқиқотлари амалга оширилди. “Ўзбекистон: жамоатчилик фикри”, “ОАВ жамоатчилик фикри кўзгусида”, “Ўзбекистон мустақиллик йилларида”, “Ўзбекистон электорати икки палатали парламентга сайловлар арафасида”, “Жамият ва оила: маънавий ва ахлоқий дунё”, “Ўзбекистон хотин-қизлари: ижтимоий ҳиссиёт ва ижтимоий кайфият”, “Суд-ҳуқуқ тизимининг ислоҳоти жамоатчилик фикри кўзгусида”, “Миллий ўзлигини англаш”, “Ўзбекистондаги амалий муҳит тадбиркорлар нигоҳида”, “Фуқаролар ННТ тўғрисида: тасаввурлар, фикрлар, умидлар”, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайловлар”, “Ўзбекистон ёшлари: ижтимоий фаоллик, маънавият, келажак режалари” ва бошқалар шулар жумласидандир.

1998 йилдан 2016 йилнинг октябрь ойигача жамоатчилик сўровлари билан мамлакатнинг барча вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкентдаги 520 минг нафардан киши кўпроқ қамраб олинди.

Марказ доимийлик асосида ЮНЕСКО, ЮНФПА, Фридрих Эберт номидаги фонд (Германия), Конрад Адэнаур номидаги фонд (Германия), Россия Фанлар академиясининг Социология институти билан ҳамкорлик қилади.

2003 йилдан бери Ижтимоий фикр маркази Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан йилнинг ҳар чорагида мамлакатнинг етакчи мутахассисларини жалб этган ҳолда **“Ўзбекистонда жамоатчилик фикрини ўрганиш ва шакллантиришнинг долзарб муаммолари”** мавзусида илмий-амалий семинарлар ўтказди.

“Ижтимоий фикр” маркази Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ билан биргаликда **“Жамоатчилик фикри. Инсон ҳуқуқлари”** журналинини нашр этади. Журнал йилнинг ҳар чорагида ўзбек, инглиз ва рус тилларида чоп этилади. Журналнинг “Дунё турли нигоҳлар билан қаралганда англанади” шиори остида эълон қилинадиган материаллари кўп жиҳатдан ушбу нашр йўналишини белгилайди.

Назорат саволари:

1. Жамоатчилик фикрини ўрганишнинг асосий мақсадлари нималардан иборат?
2. Давлат органларининг ўз фаолиятида жамоатчилик фикрига муносабати қандай бўлиши керак?
3. “Жамоатчилик фикри” ноҳукумат маркази фаолиятининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

§7. Жамоатчилик назоратининг бошқа шакллари: жамоатчилик текшируви

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда жамоатчилик назорати шакллари рўйхати очиқ ҳисобланади, чунки Қонунинг 6-моддасида жамоатчилик назорати қонунчиликка мувофиқ ўрнатилган шаклларда амалга оширилиши мумкинлиги кўрсатилган. Яъни “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг¹ 5-моддасидан келиб чиққан ҳолда биз журналист текшируви каби жамоатчилик назорати шакли мавжудлиги тўғрисида гапиришимиз мумкин.

“Текшириш” тушунчаси қандайдир масала ёки ҳодисани ҳар тарфлама кўриб чиқиш, тадқиқ этиш, ўрганишни англатади. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари, шунингдек, жамоатчилик тузилмалари фаолиятига хос бўлган текширишнинг турли усуллари мавжуддир. Улардан энг машҳурлари парламент

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

текшируви, Омбудсман институти текшируви, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан амалга ошириладиган дастлабки текширишлардир.

Жумладан, 2016 йил 31 мартдаги “Парламент назорати тўғрисида”ги қонун¹ ҳамда 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги² ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги³ қонунларга мувофиқ, **парламент текшируви** — давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ва улар мансабдор шахслари томонидан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорлари бажарилишининг парламент назорати шаклидир. Парламент назорати тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддасида жамият ва давлатнинг энг муҳим манфаатларига дахл қилувчи, мамлакат хавфсизлиги асосларига, унинг барқарор ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган муайян фактларни ёки воқеаларни ўрганиш мақсадида Олий Мажлис палаталарининг қўшма қарори билан парламент текширувлари ўтказилиши мумкинлиги мустақамлаб қўйилган. Қонунчилик палатаси ва Сенат парламент текширувини ўтказиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан комиссия тузади.

Комиссия парламент текширувини ўтказишда қуйидагиларга ҳақли:

- давлат органларининг, хўжалик бошқаруви органларининг вакилларини, мутахассислар, экспертлар ва олимларни комиссия ишига жалб этиш;
- давлат органларидан, хўжалик бошқаруви органларидан, бошқа ташкилотлардан, шунингдек, фуқаролардан зарур маълумотларни сўраб олиш;
- давлат органларининг, хўжалик бошқаруви органларининг, бошқа ташкилотларнинг мансабдор шахсларини, шунингдек, фуқароларни тушунтиришлар бериш учун таклиф қилиш.

Комиссия бажарилган иш тўғрисида Олий Мажлис палаталари томонидан белгиланган муддатда уларни хабардор қилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 15-сон, 141-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон; 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.

Тезкор-қидирув, дастлабки тергов ва тергов, суд органлари томонидан кўриб чиқиладиган аниқ ишлар ва материаллар, шунингдек, ижрони таъминлаш ва нотариал ишлари билан боғлиқ фаолият парламент назоратининг объекти бўла олмайди.

Парламент назорати субъектлари ўз ваколатлари доирасида парламент назорати натижалари бўйича:

- ҳукумат аъзосини истеъфога чиқариш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти кўриб чиқиши учун таклиф киритиши;
 - тегишли давлат органларига, хўжалик бошқаруви органларига қонун ҳужжатларининг, давлат дастурларининг ижроси, ўз зиммаларига юклатилган вазифалар ҳамда функцияларнинг амалга оширилиши самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар кўриш юзасидан таклифлар ва тавсиялар киритиши;
 - давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан киритилган маърузаларни, ҳисоботларни, ахборотни ҳамда бошқа материалларни улар юзасидан мулоҳазалар ва таклифларни кўрсатган ҳолда ушбу органларга маромига етказиш учун белгиланган тартибда қайтариб юбориши;
 - парламент назорати материалларини ваколатли давлат органларига ўз ваколатларига мувофиқ кўриб чиқиш учун юбориши;
 - фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузиш ҳоллари ёки қонун ҳужжатларини бузишнинг бошқа ҳоллари маълум бўлиб қолган тақдирда уларга дарҳол чек қўйиш чораларини кўриш талаби билан тегишли давлат органларига, хўжалик бошқаруви органларига ҳамда мансабдор шахсларга мурожаат қилиши;
 - мансабдор шахсларни жавобгарликка тортиш, уларни лавозимидан озод этиш тўғрисида тегишли давлат органларига, хўжалик бошқаруви органларига таклифлар ва тавсиялар киритиши;
 - янги қонун ҳужжати лойиҳасини ишлаб чиқиш ёки амалдаги қонун ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш ташаббуси билан чиқиши;
 - парламент назорати натижаларини эълон қилиши мумкин.
- Давлат органлари, хўжалик бошқаруви органлари ўз ваколатлари доирасида:
- парламент назорати субъектлари томонидан қабул қилинган қарорларнинг кўриб чиқилиши ва ижро этилишини таъминлайди;
 - парламент назорати натижалари бўйича ишлаб чиқилган таклифлар ва тавсияларни амалга оширишга қаратилган зарур тадбирларни ишлаб чиқади ва (ёки) қарорлар қабул қилади;
 - таклифлар ва тавсияларни кўриб чиқиш натижалари ҳамда улар бўйича кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида парламент назорати субъектларига хабар қилади;

– қонун ҳужжатларининг бузилишига йўл қўйган давлат органларининг, хўжалик бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига нисбатан жавобгарлик чораларини кўради.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг¹ 32-моддасига мувофиқ, парламент назорати доирасида Сенатнинг прокуратура органлари фаолияти устидан назорат қилиш бўйича комиссияси ташкил этилган бўлиб, у Сенатнинг Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари бўйича қўмитаси билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ҳисоботини эшитади ва унинг натижалари бўйича Қарор қабул қилади.

Қонунчилик палатаси, Сенат ва унинг органларининг парламент назорати натижаларини кўриб чиқиш бўйича мажлислари **очиқ** ва **ошкора** ўтказилади. Уларга давлат ҳокимияти ва бошқаруви, **нодавлат нотижорат ташкилотлари**, илмий муассасалар, **оммавий ахборот воситалари вакиллари**, мутахассислар ва олимлар таклиф қилиниши мумкин. Зарурат бўлганида Қонунчилик палатаси, Сенат ва унинг органлари **ёпиқ мажлис** ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилишлари мумкин.

Парламент назоратининг натижалари оммавий ахборот воситаларида ва Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг расмий веб-сайтларида эълон қилиниши мумкин.

2004 йил 27 августдаги “Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”ги қонунга (янги таҳрири)² кўра, Омбудсман **шикоятларни текширишга** ҳақлидир.

Аниқ бир шикоятларни кўриб чиқиш ва текшириш³ ҳамда инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолатларда ҳамда ўз ташаббуси бўйича текшириш Вакил зиммасига турли давлат органлари, ташкилотлар ва мансабдор шахсларга турли ахборотларни тақдим этишга кўмаклашиш учун мурожаат қилиш мажбуриятини юклайди. Жумладан, жиноий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, жиноий-ижро этиш хусусиятидаги шикоятлар ва ҳолатларни кўриб чиқишда Вакил ахборот сўраб Ички ишлар вазирлиги, Прокуратура, Олий, шаҳар судлари, фуқаролик-ҳуқуқий можароларни кўриб чиқишда эса Олий, Олий хўжалик судлари ва бошқа инстанцияларга мурожаат

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 153-модда; 29-30-сон, 298-модда; 2008 й., 52-сон, 510-модда; 2009 й., 15-сон, 179-модда; 2011 й., 16-сон, 160-модда; 2013 й., 16-сон, 215-модда; 2014 й., 16-сон, 177-модда, 20-сон, 222-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда; 2016 й., 39-сон, 457-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 38-39-сон, 420-модда; 2017 й., 35-сон, 916-модда.

³ “Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”ги қонунда ишлатилган “текшириш” тергов ва дастлабки тергов органлари томонидан амалга ошириладиган “текшириш” билан айнан бир хил эмас. “Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”ги қонуннинг 13- ва 14-моддаларида кўрсатилганидек, Вакилнинг ўз ташаббуси билан “текшириши” арз қилувчи ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланиши мумкин бўлган воситалар ва шаклларни кўрсатиш, аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар юзасидан ташкилотлар ва мансабдор шахслардан ҳужжатлар, материаллар ва бошқа маълумотларни сўраш ва олишни англатади.

қилади. Ушбу органлар Вакил текшириш ўтказаетганда унга ёрдам беришлари, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганлигига тааллуқли, Вакил сўраган ҳужжатлар, материаллар ҳамда бошқа маълумотларни тақдим этишлари шарт.

Вакил шикоятларни кўриб чиқишда аниқланиши лозим бўлган ҳолатларни текшириш учун ташкилотларнинг вакилларини ва мансабдор шахсларни таклиф этиш, ташкилотларга ва мансабдор шахслар ҳузурига, қамоқда турган шахслар мурожаатларини текширишда жазони ижро этиш муассасаларига, қамоқда сақлаш жойларига ва махсус қабулхоналарга монеликсиз кириш, ушлаб турилган ёки қамоқда сақланаётган шахс билан учрашув ва суҳбатлар ўтказишга ҳақлидир.

Мансабдор шахслар, яъни ижроия ва суд ҳокимиятининг, мулк шаклидан қатъи назар корхона, ташкилот, муассасаларнинг, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ва жамоатчилик ташкилотларининг раҳбарлари Вакилга фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилиши билан боғлиқ шикоятларини кўриб чиқиш ва текшириш ёки ўз ташаббуси бўйича текшириш ўтказиш учун зарур бўлган тегишли ахборот, маълумот, ҳужжатларни ҳеч бир монесиз ва тезкор тақдим этишлари зарур.

Турли давлат ва жамоатчилик тузилмаларининг мансабдор шахслари Вакилга нафақат тегишли ахборотларни тақдим этибгина қолмасдан, шунингдек, ҳам фуқароларнинг алоҳида шикоятларида баён этилган далилларни, ҳам ўзларига бўйсунадиган органлар ва давлат хизматчилари томонидан инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўпол бузганликлари тўғрисидаги маълумотларни қабул қилишлари ва эшитишлари керак⁴.

Вакил фуқароларнинг шикоятларини кўриб чиқиш ва ўз ташаббуси бўйича инсон ҳуқуқлари бузилиши ҳолатларини текшириш натижалари юзасидан айрим шахслар томонидан инсон ҳуқуқларини кўпол ва мунтазам бузиш ҳолатларини аниқлаганида тегишли органларга уларни жавобгарликнинг тегишли турларига жалб этиш тўғрисида мурожаат қилишга ҳақлидир. Бунда ушбу мурожаатни олган ташкилот ёки мансабдор шахс шикоятни кўриб чиқиши ва бир ойдан кечикмасдан унга асосли жавоб бериши шарт.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқишни ноқонуний рад этиш, узрли сабабларсиз уларни кўриб чиқиш муддатларини бузиш, қонунга зид бўлган асоссиз қарорлар қабул қилиш, шунингдек, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашни таъминламаслик, шикоят муносабати билан қабул қилинган қарорларни амалда бажармаслик учун таъсир кўрсатиш чоралари кўзда тутилган (43-модда). Вакил инсон ҳуқуқларининг бузилиши ушбу тури учун тегишли шахсларни жавобгар-

⁴ Қаранг: Бакаева Ф. Х. Комментарий к Закону Республики Узбекистан «Об Уполномоченном Олий Мажлиса Республики Узбекистан по правам человека (омбудсмане)» // под ред. С. Ш. Рашидовой. — Т., 1998. С. 38-39, 41-42.

ликнинг ушбу турига жалб этиш ёки жиноий жавобгарликка тортиш муружаати билан чиқишга ҳақлидир (Жиноят кодексининг 144-моддаси).

Вакил томонидан махфийликнинг алоҳида тартиби бўлган корхона ва ташкилотларда бўлиши, шунингдек, унинг томонидан давлат сири бўлган ёки қонун билан муҳофаза этиладиган ахборотни олиш ва ундан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг алоҳида қонунчилиги билан тартибга солинади¹.

Дастлабки тергов — бу жиноят иши жараёнининг босқичи ҳисобланиб, унинг доирасида терговчи Жиноят-процессуал кодексида кўзда тутилган тарзда жиноят ҳодисасини ўрнатиш, ишни судда кўриб чиқишга тайёрлаш мақсадларида жиноятни содир этишда айбдорни, жиноятнинг барча ҳолатларини аниқлашдир.

Суд мажлиси доирасида жиноий ишларни кўриб чиқиш мақсадларида шахснинг айбдорлигига нисбатан дастлабки текшириш материалларини текшириш ҳамда Жиноят-процессуал кодекснинг дастлабки тергов ва тергов пайтида судланувчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича қоидаларини сўзсиз бажаришга йўналтирилган **суд тергови** амалга оширилади.

Жамоатчилик назорати масалалари бўйича қонунчиликнинг таҳлили фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, ННТ ва фуқаролар давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қўпол бузиш ҳолатларини мустақил равишда текшириш ваколатига эга эмасликларини кўрсатади. Уларга қўп даражада қонунчилик бузилиши ҳолатларини аниқлаш ва бу ҳақда тегишли давлат органларини хабардор қилиш ҳамда уларнинг олдини олиш, бартараф этиш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш бўйича таклифлар тақдим этиш функцияси мустаҳкамлаб қўйилган.

ОАВ бундан истисно ҳисобланади, уларга **“журналист текшируви институти”** орқали инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилиши билан боғлиқ ишлар ҳолатларини ўзлари текшириш ҳуқуқи тақдим этилган. Журналист текшируви давлат тузилмалари, дастлабки текшириш органлари томонидан ўтказиладиган текширишлардан тубдан фарқ қилиши табиийдир.

Журналист журналистлик фаолиятини амалга ошириш чоғида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- ахборотни тўплаш, таҳлил этиш, таҳрир қилиш, тайёрлаш ва тарқатиш;
- ахборот олиш учун давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга муружаат этиш;

¹ Қаранг: 1993 йил 7 майдаги “Давлат сирларини муҳофаза этиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 232-модда.

- давлат сирларини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни истисно этган ҳолда ҳужжатлар, материаллар ва ахборотдан фойдалана олиш;
- **журналист текшируви ўтказиш;**
- ўзи тайёрлаган хабарлар ва материалларни оммавий ахборот воситалари орқали имзосини ёки тахаллусини қўйиб тарқатиш, уларда ўз фикр-мулоҳазасини ифодалаш;
- давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида ва оммавий тадбирларида ҳозир бўлиш;
- журналистлик фаолиятини амалга ошириш юзасидан мансабдор шахс қабулида бўлиш;
- маълумотларни белгиланган тартибда ёзиб олиш, шу жумладан, зарур техника воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзиб олиш;
- судларнинг очиқ мажлисларида, ҳарбий ҳаракатлар майдонларида, табиий офат юз берган ҳудудларда, оммавий тадбирларда ҳозир бўлиш;
- эълон қилишга тайёрланган маълумотларни текшириш учун мутахассисларга мурожаат қилиш;
- башарти қонунни бузишга олиб келадиган бўлса, оммавий ахборот воситаси томонидан берилган топшириқни бажаришни рад этиш;
- ўзи тайёрлаган хабар ёки материалнинг мазмуни таҳрир жараёнида бузилган деган фикрга келса, унга имзо қўймаслик, ёхуд уни нашрдан олиб қолишни (эфирга бермасликни) талаб этиш;
- ахборот манбаи ёки муаллифнинг номи сир сақланишини талаб қилиш;
- тақдим этган хабарининг мазмунини оммавий ахборот воситаси бузиб эълон қилиши оқибатида ўзига етказилган маънавий зарар ва моддий зиён қопланишини суд орқали талаб қилиш;
- жамоат бирлашмаларига, шу жумладан, журналистларнинг халқаро ташкилотларига кириш ҳуқуқларига эга.

Журналист ўзига қонун ҳужжатлари билан берилган бошқа ҳуқуқлардан ҳам фойдаланади.

Ўз касбига доир фаолиятни амалга ошириш чоғида журналистнинг мажбуриятлари:

- қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари талабларига риоя этиши;
- ўзи тайёрлаётган материалларининг тўғри ёки нотўғри эканлигини текшириши ва холис ахборот тақдим этиши;
- айбсизлик презумпцияси принципига амал қилиши;
- журналистика соҳасининг сирини ошкор этмаслиги;
- журналистларнинг касбга оид одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши;
- шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларини, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиши шарт.

Журналист ўз касбига доир ахборотдан шахсий мақсадларда фойдаланиши, ахборот манбаи ёки муаллиф розилигисиз жисмоний шахснинг шахсий ҳаётига тааллуқли маълумотларни эълон қилиши, шунингдек, аудио ва видео ёзиш воситаларидан фойдаланиши мумкин эмас.

Журналист ўз текширувларининг натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали тарқатишга, уларни давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахсларга ихтиёрий равишда тақдим этиши мумкин. Журналист текшируви даврида у қўлга киритган материаллар ва ҳужжатлар олиб қўйилиши ёки кўздан кечирилиши мумкин эмас.

Журналист ўз текширувлари жараёнида 1997 йил 24 апрелдаги “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун¹, 2007 йил 15 январдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун², 2014 йил 5 майдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун³ ва бошқа қонунларга амал қилади.

Назорат саволлари:

1. Давлат органлари томонидан қонунчиликда белгилаб қўйилган текширишларнинг қайси турлари амалга оширилади?
2. Фуқаролик жамияти институтлари текшириш ўтказиш ҳуқуқига эгами?
3. Журналист текшируви нима?

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 110-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда; 2018 й., 16-сон, 326-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 209-модда; 2017 й., 37-сон, 9978-модда.

БЕШИНЧИ МАВЗУ. ҚОНУНЛАР ИЖРОСИ УСТИДАН ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ НАТИЖАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

§1. Жамоатчилик назорати натижаларини расмийлаштириш

Жамоатчилик назоратини ташкил этиш амалиёти унинг натижадорлиги тайёрланган яқунловчи ҳужжатнинг шакли ва сифатига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигидан далолат беради. Ушбу ҳужжатда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги қонунчилик бузилишининг аниқланган ҳолатлари, давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан тегишли қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қоидалари бажарилмаслиги ҳолатлари пайдо бўлишига олиб келадиган сабаблар ва шарт-шароитлар тўғрисида ишонарли ахборот, шунингдек, тадқиқ этилган соҳадаги вазиятни яхшилаш бўйича қонунчилик ва бошқа таклифлар тақдим этилади.

Жамоатчилик назорати натижалари бўйича яқуний ҳужжатларнинг баённомалар, маълумотномалар, ахборотлар, актлар, ҳисоботлар, маърузалар, хулосалар, тақдимномалар ва қонунчиликда кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар тайёрланиши мумкин.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 17-моддасида жамоатчилик натижалари шаклида яқуний ҳужжат тайёрланиши мумкинлиги қайд этилган.

Яқуний ҳужжатнинг турини танлаш, асосан, амалга оширилган жамоатчилик назоратининг шаклига боғлиқдир. Масалан, жамоатчилик муҳокамаси ва жамоатчилик эшитуви, одатда, **баённома** сифатида расмийлаштирилади. Унда қуйидаги ахборотлар бўлади:

- муҳокама иштирокчилари;
- муҳокама қилинган масалалар;
- муҳокама ташаббускорлари;
- муҳокаманинг мақсадлари ва вазифалари мазмуни;
- муҳокама мавзуси бўйича билдирилган фикрлар;
- мавжуд ҳолатни яхшилашга йўналтирилган таклифлар;
- муҳокамага олиб чиқилган масалаларга тааллуқли тақдим этилган қўшимча материаллар;
- эшитув ёки муҳокама натижасида қабул қилинадиган чоралар рўйхати.

Жамоатчилик муҳокамаси ёки жамоатчилик эшитуви ўтказилганлиги тўғрисидаги баённомага муҳокама ёки эшитувни ўтказиш учун асос бўлган тадқиқот материаллари илова қилинади.

Кўпинча жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш учун қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат, давлат ҳаракатлар дастури ёки бошқа дастурлар лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасини, шунингдек, инсоннинг у ёки бу ҳуқуқларини амалга ошириш соҳасидаги вазиятнинг жамоатчилик мониторингини, жамоатчилик фикрини ўрганишни ва жамоатчилик фикрининг бошқа шакллариини ўтказиш асос бўлади.

Шундай қилиб, баённомалар жамоатчилик назоратининг натижаларини расмийлаштириш шаклида жамоатчилик манфаатларига тааллуқли масалаларни муҳокама қилиш жараёнини, ушбу масалаларни муҳокама қилиш яқунларини чиқариш ҳамда муҳокама қилинаётган соҳада вазиятни яхшилаш ёки муҳокама қилинаётган ҳужжат матнини такомиллаштиришга йўналтирилгандир. Баённомалар тегишли иловалар билан муҳокама қилинган масалалар бўйича тегишли ваколатга эга давлат органларига юборилади. Жамоатчилик назоратининг субъектлари вақти-вақти билан ушбу давлат органларига кўрилган чоралар тўғрисида ахборот олиш учун мурожаат қилишлари мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, жамоатчилик назоратининг субъектлари, жумладан, **“Экологик назорат тўғрисида”**ги қонунга мувофиқ атроф-муҳит ҳолатини ҳамда фуқароларнинг ҳаёти ва саломатлигига таҳдид соладиган табиий ресурслардан нооқилона фойдаланишни кузатишни амалга оширишга ҳақлидирлар. Кузатиш жараёнида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, ННТ ва фуқаролар ушбу соҳада қонунчилик бузилиши далилларини аниқлашлари мумкин. Бундай ҳолатда улар тегишли давлат органлари, шу жумладан, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, хўжалик юритувчи субъектларга кузатиш натижасида олинган **ахборот**ни юборишга ҳақлидирлар.

Жамоатчилик назорати субъектларининг **ахбороти** давлат органларининг айрим масалалар бўйича қонунчиликни бажариш юзасидан фаолиятини кузатиш яқунларини расмийлаштириш тури сифатида қаерда, қачон ва қандай вазиятда қонун бузилиши аниқланганлиги, ўрнатилган шаклда расмийлаштирилган ҳужжат шаклида баён этилган ушбу далилларни исботлайдиган маълумотларни, шунингдек, бузилишларга олиб келадиган сабаблар ва шарт-шароитлар, тегишли давлат органлари томонидан қонунчиликка амал қилишга йўналтирилган таклифларни қамраб олиши керак.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш соҳасидаги вазият тўғрисида хабардор қилишнинг энг мақбул шакли ҳамда улар фаолиятида конституция ва қонунлар устунлиги принципини таъминлаш мақсадларида давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлик қилишнинг самарали шаклидир.

Маълумотнома жамият ҳаётининг ҳар қандай соҳасида жамоатчилик назорати натижаларини расмийлаштиришнинг энг универсал ва тез учраб турадиган туридир. Ҳужжатнинг ушбу тури қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятидаги вазиятни, ҳам марказий, ҳам маҳаллий даражадаги давлат бошқарувининг аниқ органи фаолияти, фуқаролар, ННТ, ОАВ ҳуқуқларини амалга ошириш соҳасидаги ишларнинг аҳволини таҳлил этиш, шунингдек, жамоатчилик фикрини ўрганиш, фуқаролар ўртасида социологик сўровлар ўтказиш ва бошқалар учун мақбулдир.

Олдинга қўйилган мақсадларга эришиш учун маълумотнома аниқ тузилмага: кириш қисми, асосий қисм, яқунловчи қисм, хулосалар ва таклифларга эга бўлиши керак. Кириш қисмида ҳужжатнинг мақсадлари ва вазифалари, унинг ташаббускорлари, расмийлаштиришда фойдаланилган ахборот манбаларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Асосий қисмда тадқиқ этилган соҳадаги вазиятнинг кенг хусусиятлари, ўрганилаётган соҳадаги ишларнинг аҳволини тўғри баҳолашга ёрдам берадиган ишонарли маълумотлар келтирилади. Яқунловчи қисмда маълумотнома муаллифларининг асосий хулосалари, қонунчилик бузилишига олиб келган сабаблар, вазиятни яхшилаш учун талаб қилинадиган ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитлар, шунингдек, давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятини такомиллаштириш, қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқларни бартараф этиш, давлат органлари билан ННТ ўртасидаги фаолиятни яхшилаш учун зарур ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитлар келтирилади.

Маълумотномага унда тақдим этилган ахборотнинг ишонарлилигини тасдиқлайдиган қўшимча материаллар илова қилиниши мумкин.

Маълумотнома кўриб чиқиш учун тегишли ваколатли давлат органларига, шу жумладан, юқори органларга, шунингдек, ижроия ҳокимият органлари фаолиятини ташқи, идорадан ташқари назорат қилиш ва мониторингини амалга оширадиган органлар: Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил, Адлия вазирлиги, Бош прокуратура, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази ва бошқаларга юборилади.

Жамоатчилик назорати яқунлари бўйича муҳим жамоатчилик манфаатига эга маълумотнома ҳам фуқаролик жамияти институтлари, ҳам давлат органлари томонидан ташкил этиладиган жамоатчилик муҳокамасининг мавзуси бўлиши мумкин.

Жамоатчилик назоратининг субъектлари қонунчилик талаблари бузилиши ҳолатларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш мақсадларида давлат хизматчилари фаолияти устидан кузатишни амалга оширади. **Қонуннинг аниқ (кўпинча қўпол) бузилиши аниқланганда ҳуқуққа зид амаллар содир этилиши вазиятларини қайд этиш учун акт** жамоатчилик назоратини расмийлаштиришнинг тури сифатида қўлланилади. Актда қуйидагилар кўрсатилади:

- у тузилган сана ва жой;
- кузатишни амалга оширишда иштирок этган шахсларнинг лавозими, фамилияси, исми ва отасининг исми;
- кузатишнинг амалда бошланган ва яқунланган санаси;
- қонунчилик бажарилмаганлиги ёки бузилганлиги далиллари;
- қонунчилик талаблари бузилишининг аниқланган далиллари бўйича чоралар кўриш юзасидан таклифлар.

Акт кузатишни амалда оширишда иштирок этган шахслар томонидан имзоланади.

Агар назорат қилинган ташкилот вакили актни имзолашни рад этса, актда бу ҳақда тегишли ёзув қайд этилади.

Актга тушунтириш ва маълумот материаллари, тушунтиришлар ва мулоҳазалар, назорат қилинаётган ташкилот вакилининг эътирозлари илова қилинади.

Назорат қилинган ташкилот раҳбари жамоатчилик назорати натижалари бўйича актни имзолашни рад этган ҳолатда унда баён этилган далилларнинг ишонарлиги масаласи идора раҳбари томонидан актга илова қилинган материалларни ҳамда назорат қилинган ташкилот раҳбарининг актни имзолашдан воз кечишининг ёзма равишда асослашни ўрганиш орқали аниқланади.

Жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг таҳлилий ҳисоботи (маъруза) сифатидаги шакли жуда кенг тарқалган.

Таҳлилий ҳисоботни (маърузани) тайёрлаш билан жамоатчилик назоратининг жамоатчилик мониторинги каби шакли якунига етади. У инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги алоҳида қонун ёки халқаро ҳужжатнинг бажарилиши билан боғлиқ ахборот, аниқ ҳуқуқни, вазирлик ва идора фаолияти мониторинги, фуқароларнинг ижтимоий ночор тоифалари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ҳоказолар тўғрисидаги ахборотни тўплаш, умумлаштириш ва таҳлил этишга йўналтирилган.

Жамоатчилик мониторинги бўйича таҳлилий ҳисоботда (маърузада) тадқиқ этиладиган соҳадаги вазият таҳлил этилади, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун бузилишлари аниқ ҳолатларининг далиллари, статистика маълумотлари, чиқарилган хулосаларнинг тўғрилигини кўрсатадиган жадваллар, графиклар, шунингдек, тегишли давлат органлари (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти), фуқаролик жамияти институтлари, таълим ва илмий муассасаларга тавсиялар асосланади.

Таҳлилий ҳисобот қуйидаги аниқ тузилмага эга бўлиши керак:

- мониторингни ўтказишда ёрдам берган ташкилотлар, рецензентларга миннатдорчилик;
- мониторинг ташкилотчилари, унинг мақсадлари ва вазифалари тўғрисида лўнда кириш қисми;
- асосий матн бўлимларга ажратилади, ҳуқуқий нормалар, статистика, инсон ҳуқуқларининг аниқ бузилишлари қамраб олинади;
- ҳуқуқбузарликларни аниқлаш усуллари;
- таклифлар;
- адабиётлар;
- мониторинг материалларидан иборат иловалар, намуналар, ҳуқуқий ҳужжатлар матнлари ва ҳоказолар.

Жамоатчилик мониторинги бўйича таҳлилий ҳисобот (маъруза) қуйидаги муайян талабларга жавоб бериши керак:

1. Ҳисобот ишонарли бўлиши керак, миш-мишлар ва текширилмаган ахборотларга эмас, балки аниқ баён этилган далиллар ва исботларга асосланиши керак.
2. Ҳисобот тантанавор хусусиятга эга бўлмаслиги керак, унинг мақсади — вазиятни яхшилаш учун аниқ чоралар кўрилишидир.
3. Ҳисоботдаги барча далиллар ҳужжатлаштирилган, аниқ ва текширила оладиган бўлиши керак.
4. Ҳисобот тушунарли, оғзаки нутқ ишлатилмаган, лекин содда, эҳтироссиз, умумий ноаниқ ифодаларсиз бўлиши керак.
5. Ҳисобот жуда чўзилиб кетмаслиги керак, ахборотнинг бир қисмини иловалар тарзида (масалан, қонунчиликни) бериш мумкин.
6. Ҳисобот мантиқий, изчил, тизимли ва ўқувчи томонидан осон ўқиладиган бўлиши керак.

Жамоатчилик мониторинги бўйича таҳлилий ҳисоботда (маърузада) тадқиқ этиладиган соҳадаги вазият таҳлил этилади, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун бузилишлари аниқ ҳолатларининг далиллари, статистика маълумотлари, чиқарилган хулосаларнинг тўғрилигини кўрсатадиган жадваллар, графиклар, шунингдек, тегишли давлат органлари (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти), фуқаролик жамияти институтлари, таълим ва илмий муассасаларга тавсиялар асосланади.

Таҳлилий ҳисоботни олувчилар давлат органлари: парламент, ҳукумат, Омбудсман, маҳаллий ҳокимият органлари, фуқаролик жамияти институтлари, ҳуқуқшунослар ва илмий жамоатчилик ҳамда бошқалар бўлиши керак. Олувчиларни танлаш ҳисобот мақсадлари ва мавзусига боғлиқдир¹.

Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, давлат ва минтақавий дастурлар ва режалар, давлат органларининг бошқа қарорлари лойиҳаларининг жамоатчилик экспертизасини ўтказганда жамоатчилик назоратини расмийлаштиришнинг **хулоса** тури тайёрланади. Хулоса юқорида қайд қилинган ҳужжатлар лойиҳаларининг жамоатчилик мафаатлари, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг халқаро стандартлари, фуқаролар ва юридик шахсларнинг қонуний манфаатларига, шунингдек, гендер тенглиги, коррупцияга йўл қўйилмаслик принципларига мувофиқлигини тадқиқ этиш ва баҳолашга яқун ясайди.

Шуни таъкидлаш керакки, жамоатчилик экспертизаси ўтказилганлиги тўғрисидаги хулоса кўриб чиқилиши ва унга асосланган жавоб тақдим этилиши талаб қилинади.

¹ Қаранг: Мониторинг прав ребенка. — Т., 2011; Концепция национального мониторинга прав женщин в Узбекистане. — Т., 2014. С. 31–34; Концепция мониторинга прав человека в контексте ВИЧ-инфекции в Республике Узбекистан. — Т., 2015. С. 115–120.

Хулосада жамоатчилик эксперти ёки экспертларининг қуйидагилар бўйича мустақил фикри ўз ифодасини топади:

- тайёрланаётган ҳужжат лойиҳасининг қонунчилик техникасига мувофиқлиги;
- ушбу масала бўйича хорижий мамлакатларда тўпланган тажриба;
- ўрганилаётган мавзу бўйича жамоатчилик фикрининг ҳисобга олинганлиги;
- қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича ўтказилган мониторинг натижалари ва ҳоказолар.

Жамоатчилик экспертлари ва мутахассислари томонидан экологик, гендер, коррупцияга қарши ва экспертизанинг бошқа турлари ўтказилиши мумкин. Уларнинг асосий мақсади — ҳужжат лойиҳасининг камчиликларини аниқлаш, лойиҳаларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритишни асослашдир.

Ҳужжат лойиҳаси бўйича хулоса белгиланган муддатларда, ҳужжат лойиҳасининг тилида тайёрланади, у қонун лойиҳасини тайёрлаган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига ёки тегишли давлат органи ҳузурида ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиқаётган ишчи гуруҳига ёхуд лойиҳани жамоатчилик муҳокамаси учун эълон қилган давлат органининг сайтига юборилади. Хулоса ушбу ҳужжатни тайёрлаган жамоатчилик ташкилотининг сайтида муҳокама қилиш ҳамда унинг мазмуни бўйича мулоҳазалар ва тавсиялар олиш мақсадида эълон қилиниши мумкин.

Касаба уюшмаларининг меҳнат, аҳолининг бандлиги, касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари қонунчилиги нормаларига амал қилиниши бўйича жамоатчилик назоратининг натижалари аниқланган камчиликларни бартараф этиш тўғрисидаги **ёзма ҳужжат** шаклида расмийлаштирилади. Иш берувчи қонунчилик бузилишини бартараф этиш тўғрисидаги ёзма ҳужжатни кўриб чиқиши ва касаба уюшмаларига 15 кун давомида кўриб чиқиш натижалари тўғрисида маълум қилиши шарт.

Бундан ташқари касаба уюшмалари иш берувчи томонидан жамоавий шартномалар ва битимлар шартларини бузадиган қарорлар қабул қилганида унга ёзма ҳужжат тақдим этишга ҳақлидир. Бундай ҳолатда ёзма ҳужжат бир ҳафта ичида кўриб чиқилади.

Шундай қилиб, ёзма ҳужжат жамоатчилик назоратига яқун яшашнинг шакли сифатида расмий ҳужжат ҳисобланиб, у қонунчилик бузилишига йўл қўйилганлиги ва белгиланган муддатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тиклаш бўйича чоралар кўриш тўғрисидаги илтимосномадир.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, касаба уюшмалари фақат ёзма ҳужжат тақдим этибгина қолмасдан, шунингдек, ходимларни ҳимоя қилиш учун **судга даъво**

аризаси ҳамда суд буйруғи чиқариш тўғрисида ариза билан муурожаат қилишга ҳақлидирлар¹.

Жамоатчилик назорати бўйича якуний ҳужжатларни тайёрлаш тартибининг қисқа таҳлили ушбу иш муайян билим ва кўникмаларни талаб этишини, расмиятчиликка, малакасизликка, жўнликка йўл қўйиб бўлмаслигидан далолат беради. Фақат сифатли, малакали тайёрланган ҳужжат жамоатчилик назорати субъектларининг давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қонунлар ижросини бажаришлари устидан назорат қилиш вазифаларини бажаришга жиддий муносабатларини кўрсатади.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик назоратининг якуни қайси ҳужжатлар билан расмийлаштирилади?
2. Жамоатчилик назорати бўйича якуний ҳужжатлар нималари билан фарқланади, уларнинг мазмуни нимадан иборат?

§2. Жамоатчилик назорати якунларини эълон қилиш

Жамоатчилик назорати соҳасига мамлакатда ҳақиқий демократия, Конституция ва қонунлар устунлиги принципи, жамоатчилик онгида демократик қадриятлар мустаҳкамланишини шакллантириш учун улкан аҳамиятга эга жамоатчилик назорати турли шакллари қонунлар доирасида амалга оширишга тобора кўпроқ фуқаролар, жамоатчилик ташкилотлари, ОАВ жалб этилмоқда. Ушбу иш мутахассисларнинг тор доираси томонидан ўтказилмаслиги кераклиги табиийдир.

Жамоатчилик назорати субъектларининг вазифаси жамият аъзолари, давлат органларини жамоатчилик назорати доирасида ўтказилаётган тадбирлар тўғрисида тўлиқ ахборот билан таъминлашдан иборатдир. Аммо бу билан чегараланиб бўлмайди. Фуқаророларни жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий ва ташкилий асослари, унинг асосий шакллари амалга ошириш воситалари, энг асосийси — жамоатчилик назорати якунлари бўйича эришилган натижалар тўғрисида хабардор қилиш муҳимдир.

Жамоатчилик вакиллари томонидан амалга оширилаётган назорат тадбирлари ошқора, яъни жамоатчиликни таништириш ва муҳокама қилиш учун очиқ бўлиши керак.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, жамоатчилик назорати оммавийлик ва очиқлик принципи асосида амалга оширилиши керак.

¹ Қаранг: 2016 йил 28 ноябрдаги “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуннинг 11-, 14-моддалари.

Жамоатчилик назоратининг ошкоралиги принципи давлат ва фуқароларнинг манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Шунинг учун давлат, хизмат ёки тижорат сири ёхуд жамоатчилик назоратини ўтказиш доирасида олинган фуқароларнинг хусусий турмуши тўғрисидаги маълумотларни эълон қилмаслик ва муҳокама этмаслик керак.

Жамотчилик назоратини ўтказиш масалалари билан боғлиқ ахборотни эълон қилишда қуйидаги принципларга амал қилиниши лозим:

- фуқаролар жамоатчилик назорати соҳасида ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида билишга ҳақлидирлар;
- улар фуқароларнинг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан назорат қилишда иштирок этиш воситаларини тартибга соладиган қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан танишишга ҳақлидирлар;
- барча назорат тадбирлари, уларни амалга ошириш жараёнлари ва яқунлари ОАВда, шу жумладан, электрон ОАВда эълон қилиниши керак;
- фуқаролар жамоатчилик назорати яқунларини Интернет тармоқлари, журналлар, газеталар саҳифаларидаги анжуманларда, ушбу масала бўйича ўтказиладиган муҳокамалар ва эшитувлар доирасида иштирок этишга ҳақлидирлар;
- жамоатчилик инсон ҳуқуқларини кўпол ва мунтазам бузаётган органлар ва мансабдор шахслар тўғрисидаги ахборотни тақдим этиш, бу ҳақда давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ННТ ва ОАВга хабар қилишга ҳақлидир;
- фуқаролар ўз иродаларига мувофиқ, ихтиёрий равишда ОАВда эълон қилинган назорат тадбирларида иштирок этиш, қонунларни ҳамда жамоатчилик назорати ўтказилган органлар фаолиятини такомиллаштириш бўйича ўз таклифларини билдиришга ҳақлидирлар;
- жамоатчилик назорати тўғрисидаги ахборот фақат ОАВларда эмас, шунингдек, давлат органлари, фуқароларнинг турли тоифалари, мутахассислар, олимлар ва амалиётчилар вакиллари билан учрашувларда ҳам эълон қилиниши керак.

Жамоатчилик назорати бу ҳақда билишлари, унинг натижаларини ҳисобга олишлари ва ўрганилган соҳадаги вазиятни яхшилаш бўйича аниқ чоралар кўрилиши билан фойдалидир. Жамоатчилик назоратини ташкил этиш билан боғлиқ масалалар эълон қилинмаса, у мантиқий яқунига етмайди.

Жамотчилик назорати бўйича ўтказилган тадбирлар тўғрисидаги ахборот, энг аввало, қуйидагиларни қамраб олишини таъкидлаш керак:

- қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари вакилларини;
- марказий ва маҳаллий даражадаги давлат бошқаруви органлари (вазирликлар, идоралар, ҳокимиятлар) ходимларини;
- ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари (адлия, прокуратура, ички ишлар ва бошқалар) ходимларини;

- инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар (Омбудсман, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ) вакиллари;
- фуқаролик жамияти институтларини;
- аҳолининг турли гуруҳларини (болалар, ёшлар, хотин-қизлар, ногиронлар ва бошқалар);
- инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ташкилотларни ва бошқаларни.

Эълон қилиш — бу ҳамиша жамоатчилик назоратининг яқунларини расмий эълон қилиш, фуқаролар, мансабдор шахслар ташкилотларга буни етказишдир.

Жамоатчилик назорати яқунларини **эълон қилишнинг куйидаги шакллари** амалиётга киритилган:

- жамоатчилик назорати яқуний ҳужжатларини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муайян соҳасида умумий раҳбарликни амалга оширадиган давлат бошқаруви органларининг юқори органларига;
- жамоатчилик назоратининг яқунлари тўғрисида қонунчилик ҳужжатлари бажарилишини ташқи, идорадан ташқари назоратини амалга оширадиган давлат органлари, шунингдек, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларни хабардор қилиш;
- жамоатчилик назорати яқунларини давлат органлари, ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва ОАВ иштирокида жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш;
- ОАВда жамоатчилик назорати яқунлари тўғрисида хабарлар, мақолалар, очерклар эълон қилиш;
- жамоатчилик назорати яқунлари мақсадлари ва вазифаларини тушунтириш мақсадида аҳолининг турли тоифалари билан учрашувлар ўтказиш;
- жамоатчилик назорати фаолияти соҳасида амалга оширилган ишлар ва қабул қилинган чоралар тўғрисида хабардор қилиш мақсадида ОАВ учун брифинглар, матбуот анжуманларини ташкил этиш ва бошқалар.

Шуни таъкидлаш керакки, ахборот олувчиларни танлаш жамоатчилик назорати бўйича тадбирнинг мақсади ва мавзусига боғлиқдир.

Жамоатчилик назорати яқунларни эълон қилмаслик фуқароларнинг аниқ ҳуқуқларини тиклаш ва ҳимоя қилиш, ушубу соҳада вазиятни яхшилашга хизмат қилмаслиги мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, давлат ННТ фаолияти тўғрисидаги ахборотни кенг ёйишдан манфаатдордир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 майдаги “Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси нодавлат нотижорат ташкилотларининг амалий фаолияти аҳоли орасида мунтазам равишда ва кенг ёритилишини таъминлаш вазифаси юкланган¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й., 18-сон, 361-модда.

Жамоатчилик назорати якунлари тўғрисидаги ахборотни эълон қилиш қуйидагиларга эришиш имкониятини беради:

- органлар ва мансабдор шахслар томонидан бузилган инсон ҳуқуқларини тиклаш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг алоҳида жиҳатларини ушбу соҳада давлат органлари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқларни аниқлаш;
- инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик бузилишига олиб келадиган сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлаш;
- қонунчилик нормалари бажарилишининг ташкилий ва институционал механизмлари мавжуд эмаслиги билан боғлиқ муаммоларга эътиборни қаратиш;
- инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти назорати ва мониторингини ташкил этиш соҳасидаги вазиятни англаб етиш;
- аҳолининг ҳуқуқий тарбияси соҳасидаги камчиликларни аниқлаш, давлат хизматчилари ва жамоатчилик вакилларида ҳуқуқий онг ва инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантириш;
- фуқароларнинг ҳуқуқларини бузиш ёки чеклашда айбдор мансабдор шахслар ва давлат хизматчиларини ҳуқуқий жавобгарликка тортиш бўйича аниқ чоралар кўриш;
- қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижроси устидан жамоатчилик назоратини янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларини аниқлаш ва бошқалар.

Назорат саволлари:

1. Жамоатчилик назоратини ўтказишда ошкоралик ва очиқлик қандай таъминланади?
2. Жамоатчилик назорати тўғрисидаги ахборотни эълон қилишнинг асосий принциплари нималардан иборат?
3. Қайси органлар жамоатчилик назорати тўғрисидаги ахборотни олувчилар ҳисобланади?

§3. Давлат органларининг ўз фаолиятида жамоатчилик назорати соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Ўзбекистонда шакллантирилаётган ҳуқуқий давлатнинг асосий унсурларидан бири қонунийлик принциpidир. Қонунийлик принциpi барча давлат органлари, нодавлат ноижорат ташкилотлари ва фуқаролар томонидан қонунлар, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга аниқ ва изчил амал қилиш ҳамда уларни ижро этиш сифатида англанади.

Қонунийлик принципининг бузилиши, биринчи навбатда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бутун тизими фаолиятига таъсир кўрсатади. Уларга қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти органлари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, жойлардаги давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари киради.

Қонунийликнинг асосий принциплари қуйидагилардир:

Қонунийликнинг умумийлиги — бу ҳуқуқнинг барча субъектлари: фуқаролар, жамоатчилик тузилмалари давлат органларининг ҳуқуқий нормаларга сўзсиз бўйсуниб мажбуриятини англатади.

Қонунийликнинг бирлиги — норматив кўрсатмаларнинг бир хил тарзда тушунилиши.

Қонун устунлиги — бу олий ҳуқуқий кучга эга қонунларга барча қонуности ҳужжатларнинг мувофиқлиги.

Қонунийликнинг, мақсадга мувофиқлик ва адолатнинг бирлиги — бу қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунига мақсадга мувофиқлик ва адолат сингдирилган бўлишини англатади.

Қонунийликнинг ҳам аҳоли, ҳам давлат аппарати мансабдор шахсларининг ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқлиги¹.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, қонун устуворлигини таъминлашда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, фуқароларни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Бунга жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш бўйича янги Миллий дастурни яратиш хизмат қилади².

Фуқароларнинг Омбудсман, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази, адлия ва прокуратура органларига келиб тушаётган шикоятлари таҳлили, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги қонунчилик бузилиши давлат органлари ҳуқуқий мақоми, ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари, давлат хизматчиларининг ҳуқуқий билимлари, малакалари паст даражадалиги, юқори раҳбарлик органларининг қуйи тузилмалари устидан ички идоравий самарали назорат мавжуд эмаслиги, меҳнатни илмий ташкил этиш қўлланмаслиги туфайли давлат органлари ходимларининг иши кўплиги, улар томонидан вазифаларига кирмайдиган функцияларни бажариши, манфаат ва муайян неъматлар топиш учун хизмат вазифасини суиистеъмол қилиши, шунингдек, ходимлар бир қисмининг эгаллаб турган лавозимига муносиб эмаслиги ва ҳоказолар билан боғлиқдир.

Давлат органлари, мансабдор шахслар ва хизматчиларнинг қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ўрнатилган ваколатлари ва хизмат вазифалари ташқарисига чиқадиган хатти-ҳаракатлари ўзбошимчалик сифатида баҳоланади. Ўзбошимчалик учун аҳлоқ ва ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидаларини бузадиган, қонуннинг умумийлиги принципини инкор этадиган аҳлоқий, ҳуқуқий ва сиёсий нигилизм хосдир³.

¹ Қаранг: Проблемы общей теории *ius*, учебник для магистрантов юридических вузов // под. ред. В. В. Лазарева. — М., 2012. С. 460–461.

² Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.

³ Қаранг: Права человека. Энциклопедический словарь. — М., 2016. С. 231.

Ҳозирги пайтда кўп нарса давлат органлари ва мансабдор шахслар қонунийлик принципига амал қилган ҳолда фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиши масалаларини тартибга соладиган миллий қонунчилик нормаларига амал қилиши ва буни амалиётда қўллашига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 майдаги фармонида давлат органларининг ННТ билан ўзаро муносабатларидаги фаолияти жиддий танқид остига олинган.

Фармонда бугунги кунда фаолият кўрсатаётган 9200 дан зиёд нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, демократик кадриятларни ҳимоя қилишда, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришишда муҳим роль ўйнаётганлиги таъкидланади.

Шу билан бирга, ушбу соҳадаги ишларнинг ҳолати амалга ошириладиган кенг қўламли ислохотларда, фуқароларнинг сиёсий маданияти ва ҳуқуқий онгини оширишда, уларнинг маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларини қондиришда нодавлат нотижорат ташкилотларининг фаол иштирок этишига тўсқинлик қилаётган қатор тизимли муаммо ва камчиликлар мавжудлигидан далолат бермоқда.

Фуқаролик жамияти институтларини жамоатчилик назорати соҳасидаги фаолиятини қўллаб-қувватлаш доирасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари қуйидагиларни қилишлари шарт:

- жамоатчилик назоратини ташкил этишнинг ҳуқуқий асоси ва ташкилий механизмларини такомиллаштиришга кўмаклашиш;
- жамоатчилик тузилмаларини давлат органлари фаолияти тўғрисидаги жамоатчилик фикрини ўрганишга жалб этиш;
- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ННТ, фуқаролар ва ОАВларнинг жамоатчилик назорати соҳасидаги фаолиятига аралашмаслик;
- жамоатчилик назоратини қонунда ўрнатилган тартибда ўтказиш учун ўз вақтида ахборот, ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этиш;
- ўзларининг ҳайъат органларида ўтказиладиган, жамоатчиликни қизиқтирадаган масалалар бўйича мажлисларига жамоатчиликнинг манфаатдор вакилларини таклиф этишни амалиётларига киритиш;
- давлат органларининг веб-сайтларида қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бўйича дастурлари ва режалари лойиҳаларини жойлаштириш;
- давлат органлари ва ННТларнинг ижтимоий фойдали вазифаларни ҳал этиш бўйича саъй-ҳаракатларини бирлаштириш учун жамоатчилик ва ОАВ билан алоқалар бўйича тузилмаларни, шу жумладан, жамоатчилик комиссиялари ва кенгашлари, мувофиқлаштириш марказларини шакллантириш ва бошқалар.

“Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг 16-моддасида давлат органларининг жамоатчилик назорати соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўрсатилган.

Давлат органлари:

- жамоатчилик назорати субъектларидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш тўғрисида ва унинг натижалари ҳақида ахборот олишга;
- жамоатчилик назорати натижаларига кўра тайёрланган якуний ҳужжатларда кўрсатилган тақлифлар ва тавсияларга нисбатан асослантирилган эътирозларини жамоатчилик назорати субъектларига юборишга;
- ўзи амалга ошираётган фаолият устидан жамоатчилик назорати масалаларига доир ахборотни ўз расмий веб-сайтларида, шунингдек, оммавий ахборот воситаларида жойлаштиришга;
- жамоатчилик назоратини ўтказиш ташаббуси билан чиқишга ҳақли.

Давлат органлари қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Давлат органлари:

- жамоатчилик назорати субъектларига жамоатчилик манфаатига дахлдор бўлган ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда тақдим этиши;
- ўзига жамоатчилик назорати субъектлари томонидан юборилган мурожаатлар ва сўровларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқиши, мурожаатларга ва сўралаётган ахборотга жавоблар тақдим этиши, бундан давлат сирларини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни ташкил этувчи маълумотлар ёхуд топширилиши жамоат тартибига ва фуқароларнинг ҳаётига таҳдид солиши мумкин бўлган маълумотлар мустасно;
- жамоатчилик назорати субъектлари томонидан юборилган тақлифлар ва тавсияларни, шунингдек, якуний ҳужжатлар ва материалларни кўриб чиқиши шарт.

Давлат органларининг зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Ушбу талабларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- жамоатчилик назорати яқунлари тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва кўриб чиқиш бўйича талаблар;
- жамоатчилик назорати доирасида тақдим этилган материаллар ва маълумотларни ўрганиш бўйича талаблар;
- жамоатчилик назорати ўтказишда аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича чоралар кўриш бўйича талаблар;
- жамоатчилик назорати субъектларини кўрилган чоралар тўғрисида хабардор қилиш.

Биринчидан, давлат органлари ва мансабдор шахслари қуйидагиларни қилишлари шарт:

- жамоатчилик назорати масалалари бўйича оғзаки, ёзма ва электрон мурожаатларни давлат ва бошқа тилларда ўрнатилган тартибда монесиз қабул қилиш ва рўйхатга олиш;
- жамоатчилик назорати субъектларини шахсан қабул қилиш.

Иккинчидан, давлат органлари жамоатчилик назорати бўйича яқуний ҳужжатларни ва уларга илова қилинган материалларни синчиклаб ўрганиш бўйича қуйидаги ишларни ташкил этиш:

- инсон ҳуқуқлари бузилиши тўғрисида аниқланган маълумотларни текшириш учун тузилмани тайёрлаш;
- қонунчилик бузилишига йўл қўйган ходимларга нисбатан хизмат текширишини амалга ошириш;
- мурожаатни объектив кўриб чиқиш учун қўшимча маълумотларни талаб қилиш, аниқланган камчиликлар бўлиб ўтган жойларга бориш.

Учинчидан, давлат органлари жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилиши натижасида етказилган моддий зиён ёки маънавий зарарни компенсация қилиш, ноқонуний ҳаракатлар, ҳаракатсизликларга чек қўйиш учун шошилинч чоралар кўриши шарт. Жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонунчиликни бузишда айбдор шахслар ўрнатилган тартибда жавобгарликка тортилади.

Жамоатчилик назорати субъектларининг инсон ҳуқуқларини тиклаш юзасидан мурожаатларини кўриб чиқиш бўйича давлат органлари қуйидагиларни қилишлари шарт:

- жамоатчилик назорати натижаларининг асосланганлигини текшириш ва ўрганиш давомида уларнинг ахборотдан фойдаланишларини таъминлаш;
- жамоатчилик назорати субъектларининг мурожаатни текшириш материаллари ва мурожаатни кўриб чиқиш натижалари билан танишишларини таъминлаш;
- бошқа давлат органлари ва тузилмаларидан қўшимча материалларни тақдим этиш, қонунчилик бузилиши гувоҳларини чақиришга ёрдам бериш;
- бир ойгача бўлган муддатда мурожаатга ёзма ёки электрон шаклда мурожаатда кўрсатилган ҳар бир банд бўйича далилларни рад этадиган ёки тасдиқлайдиган асосларга жавоб бериш;
- жамоатчилик назорати субъекти мурожаати натижалари бўйича қабул қилинган қарор ижросининг назоратини таъминлаш.

Жамоатчилик назорати яқунларини кўриб чиқиш давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш механизмларини тартибга соладиган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижроси бўйича давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятини такомиллаштириш учун қўшимча рағбат бўлиб хизмат қилиши мумкин. Жамоатчилик назорати субъектларининг қонунчилик ва бошқа тавсиялари давлат, шу жумладан, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари фаолиятидаги камчиликларни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, шунингдек, жамият ва давлат манфаатларининг бузилишига олиб келадиган ҳақиқий сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлаш имконини беради.

Шу муносабат билан давлат органлари томонидан жамоатчилик назорати бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ташаббусини амалиётга киритиш, жамоатчилик вакилларини инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасида давлат назорати ва мониторингини ўтказишга жалб этиш муҳимдир. Масалан, 2014–2015 йилларда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази Ўзбекистоннинг БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясини ратификация қилишга тайёргарлик кўриш доирасида “Ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида”ги қонун ва Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияси ногиронларнинг транспорт хизматларидан фойдаланишни таъминлаш қисми бажарилиши мониторингини ўтказиш ташаббусини илгари сурди. Ушбу мониторинг ўтказишга Ўзбекистон ногиронлар жамияти, Ўзбекистон карлар жамияти, Хотин-қизлар қўмитаси, “Маҳалла” фонди ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари жалб қилинди. Мониторинг яқунлари бўйича Таҳлилий ҳисобот тайёрланиб, парламент тузилмалари, ижроия ҳокимият органлари, хўжалик бошқаруви органлари ва бошқа тузилмалардан ногиронларнинг транспортдан фойдаланиши учун аниқ қонунчилик ва ташкилий чоралар кўриш учун юборилди.

Назорат саволлари:

1. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятида қонунийлик принципинимани англатади?
2. Давлат органларининг жамоатчилик назоратини ўтказишни қўллаб-қувватлаш бўйича қандай мажбуриятлари бор?
3. Давлат органларига жамоатчилик назоратини амалга ошириш яқунлари бўйича муурожаатларини текшириш юзасидан қандай талаблар қўйилган?

ХУЛОСА

Жамоатчилик назорати инсон ҳуқуқларининг жамоатчилик ҳимояси шаклларида бири ҳисобланиб, у Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига амал этилиши мониторингини ўтказиш орқали давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишини аниқлашда ёрдам бериш бўйича фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ноtijорат ташкилотлари, ОАВ, бевосита фуқаролар ва давлат органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашларининг фаолиятидир. Бу жамоатчилик ва давлат органлари биргаликда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг давлат тизимига кирадиган органлар фаолиятида Конституция ва қонунийлик устунлиги принципини амалга оширишга ёрдам берадиган ижтимоий шерикликнинг энг самарали шаклларида биридир.

Турли давлат органлари, шу жумладан, Омбудсман Котибияти ва Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказга келаётган шикоятларнинг таҳлили одил судлов соҳасида жамоатчилик назорати, айниқса муҳимлигидан далолат беради. Чунки, фуқаролар бевосита ана шу масалалар бўйича тегишли давлат тузилмаларига энг кўп шикоятлар билан мурожаат қилади.

Ҳозирги пайтда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари, ушлаб туриш ва жазони ижро этиш жойлари, судлар фаолиятининг очиқлигига нисбатан жамоатчилик назоратини ривожлантириш зарурати муҳокама этилмоқда. Ўзбекистонда жамоатчилик назорати институтини янада ривожлантириш жамоатчиликнинг қонунчиликка амал қилинишини кузатиш, юқорида қайд қилинган органларнинг ўзбўларчилиги ва ноқонуний хатти-ҳаракатларидан фуқароларни ҳимоя қилиш учун ушбу муассасаларда бўлишларига ташкилий-ҳуқуқий шароитлар яратишга боғлиқдир.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 июлдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш ва суд ҳокимияти органларига ишончни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида судларнинг жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан ишлари қониқарсиз даражада ташкил этилганлиги суд фаолиятини лозим даражада ёритиш имконини бермаётганлиги ҳамда аҳолининг суд ҳокимиятига ишончи пасайишига олиб келаётганлиги таъкидланган. Шунинг учун амалиётга судлар фаолияти тўғрисида жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларини хабардор қилиш мақсадида ҳар чорақда вилоят судлари раислари ва уларнинг ўринбосарлари томонидан брифинглар ўтказиш киритилмоқда¹.

Ҳозирги пайтда давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати таъсирини кучайтириш доирасида давлат ва ижтимоий қурилишда барча ННТларнинг роли ва аҳамиятини кучайтириш бўйича чора-тадбирлар қуйидагилар орқали амалга оширилмоқда:

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й., 28-сон, 574-модда.

- ННТги тааллуқли эскириб қолган, ҳозирги давр талабларига жавоб бермайдиган қоидаларини бекор қилиш, ННТни ташкил этиш ва фаолиятига тўсқинлик қиладиган мавжуд зиддиятлар ва бўшлиқларни бартараф этиш юзасидан қонунчиликнинг тўла инвентаризациясини ўтказиш;
- ижтимоий фойдали функцияларни бажараётган, аҳолининг ночор қатламларига ёрдам кўрсатаётган, инсон ҳуқуқлари ва эркинларини ҳимоя қилишга кўмаклашаётган ННТлар фаолиятини давлат томонидан рағбатлантириш учун солиқ қонунчилигини такомиллаштириш;
- адлия, солиқ органлари ва бошқа назорат қилувчи тузилмалар томонидан ННТ фаолиятининг ташқи давлат назорати тизимини демократлаштириш ва либераллаштириш таклифларини ишлаб чиқиш;
- янги илғор қонунчилик, шу жумладан, “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун қоидаларини амалга оширишга қодир бўлган, ҳуқуқни ҳимоя қилиш хусусиятига эга янги турдаги ННТларни ташкил этиш жараёнини рағбатлантириш;
- ночор аҳволга тушиб қолган фуқаролар, аёллар, ногиронлар, болалар, оғир касалликларга чалинганларга молиявий ёрдам кўрсатадиган жамоатчилик жамғармаларини ташкил этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- болалар, хотин-қизлар, бошпанасизларга ёрдам кўрсатиш бўйича институтлар (бошпаналар, инқироз марказлари ва бошқалар) ташкил этиш соҳасидаги ННТнинг хайрия салоҳиятини қўллаб-қувватлаш бўйича махсус чоралар ишлаб чиқиш.

Келажакда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун қоидаларини амалиётга жорий этиш бўйича қуйидаги махсус чоралар кўриш:

- ННТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун асосида фуқароларнинг алоҳида тоифалари, биринчи навбатда болалар, хотин-қизлар, ногиронлар, кам таъминланган ва кўп болали оилаларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга оширилишини назорат қилиш бўйича “жамоатчи инспектор”, “жамоатчи кузатувчи”, “жамоатчи омбудсман”, “Жамоатчилик комиссияси” институтларини шакллантириш ҳуқуқи тўғрисида норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш;
- жамоатчилик назорати субъектларининг ҳуқуқларини, жамоатчилик назоратининг шаклларини ҳамда давлат органларининг жамоатчилик назорати натижаларига муносабати ягона қоидаларини аниқ белгилаб қўйиш мақсадида жамоатчилик назоратини масалаларини тартибга соладиган Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг инвентаризациясини ўтказиш;
- жамоатчилик назорати шакллари амалга ошириш тартибини белгилайдиган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг жамоатчилик экспертизаси тўғрисида”ги қонунни ишлаб чиқиш;
- суд, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва назорат қилиш тузилмаларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларини бажаришлари бўйича фаолияти устидан жамоатчилик

назоратини ўтказиш тартибининг шакллари тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатни ишлаб чиқиш;

- Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида давлат органларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги фаолиятининг парламент ва жамоатчилик назорати тўғрисидаги маълумотлари ҳамда ҳар йили қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаларида ва ОАВда эълон қилинадиган қарорлари банкени ташкил этиш;
- парламентнинг ҳар йилги қонун лойиҳалари режаларига фуқаролик жамияти институтлари томонидан тақдим этилган таклифларни киритиш амалиётини жорий этиш;
- Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги халқаро мажбуриятлари бажарилиши бўйича муқобил маърузаларни тайёрлаш бўйича услубий тавсияларни тайёрлаш;
- ННТнинг инсон ҳуқуқларининг долзарб масалалари бўйича жамоатчилик назорати юзасидан тадбирларининг 2020 йилгача биргаликдаги режасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;
- Адлия вазирлиги муассасалари амалиётига ННТларнинг жамоатчилик назорати бўйича амалга оширилган тадбирлари, давлат органларининг жамоатчилик назорати яқунлари бўйича қабул қилган чоралари тўғрисидаги ахборотларни эшитувини киритиш;
- инсон ҳуқуқлари бўйича таълим дастурларига ҳам олий таълим муассасалари, ҳам лицей ва коллежлар даражасида Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назоратини ташкил этиш билан боғлиқ мавзуларни киритиш;
- Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси ҳузурида инсон ҳуқуқлари ва эркинлари соҳасидаги вазиятнинг жамоатчилик назорати ва мониторинги масалалари бўйича Ресурс маркази ташкил этиш;
- Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси билан Ўзбекистон телерадиокомпанияси ўртасида ННТнинг 2020 йилгача бўлган муддатда фаолияти, уларнинг ижтимоий фойдали вазифаларни бажаришдаги роли ва аҳамияти тўғрисида аҳолини мунтазам хабардор қилиб бориш тўғрисида битим тузиш;
- ОАВнинг Фуқароларнинг ҳуқуқий таълими даражасини ошириш, ёшларни инсон ҳуқуқлари маданияти руҳида тарбиялашда иштирок этиш концепциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;
- инсон ҳуқуқлари қўпол бузилиши ҳолатлари бўйича журналист текширувини ўтказиш ва бу ҳақда аҳолини хабардор қилишни амалиётга киритиш;
- Ўзбекистонда 2020 йилгача ННТ фаолияти масалалари бўйича ННТ билан келишилган Ноширлик фаолиятининг режасини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва бошқалар.

ТАВСИЯ ЭТИЛАЁТГАН АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг маърузалари

- 1.1. Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2016 йил 8 декабрь.
- 1.2. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз / Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ // Халқ сўзи, 2016 йил 15 декабрь.
- 1.3. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалик қоидаси бўлиши керак / Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи, 2017 йил 17 январь.
- 1.4. Мирзиёев Ш. М. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар — эзгу мақсадларимизга етишда таянчимиз ва суянчимиздир / “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқ // Халқ сўзи, 2017 йил 1 июль.
- 1.5. Мирзиёев Ш. М. Конституция — эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2017 йил 8 декабрь.
- 1.6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.
- 1.7. Мирзиёев Ш. М. Билимли авлод — буюк келажакнинг, тадбиркор халқ — фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2018 йил 8 ноябрь.
- 1.8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

- 2.1. 1992 йил 8 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т. Ўзбекистон, 2018.
- 2.2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодекси.
- 2.3. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий-процессуал кодекси.
- 2.4. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси.

- 2.5. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси.
- 2.6. 2002 йил 12 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги конституциявий қонун.
- 2.7. 2002 йил 12 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги конституциявий қонун.
- 2.8. 2017 йил 31 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги конституциявий қонун.
- 2.9. 1991 йил 15 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик бирлашмалари тўғрисида”ги қонун.
- 2.10. 1992 йил 9 декабридаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун.
- 2.11. 1993 йил 2 сентябрдаги “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонун.
- 2.12. 1996 йил 26 декабрдаги “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонун.
- 2.13. 1997 йил 24 апрелдаги “Ахборот кафолатлари ва ундан фойдаланиш эркинлиги тўғрисида”ги қонун.
- 2.14. 1997 йил 24 апрелдаги “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун.
- 2.15. 1998 йил 1 майдаги “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун (янги таҳрир).
- 2.16. 1998 йил 1 майдаги “Аҳолининг бандлиги тўғрисида”ги қонун (янги таҳрир).
- 2.17. 1999 йил 14 апрелдаги “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонун.
- 2.18. 2000 йил 25 майдаги “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонун.
- 2.19. 2000 йил 14 декабрдаги “Судлар тўғрисида”ги қонун.
- 2.20. 2000 йил 14 декабрдаги “Қонунлар муҳокамасининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”ги қонун.
- 2.21. 2001 йил 29 августдаги “Прокуратура тўғрисида”ги қонун.
- 2.22. 2002 йил 12 декабрдаги “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонун.
- 2.23. 2003 йил 29 августдаги “Жамоатчилик фондлари тўғрисида”ги қонун.
- 2.24. 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги қонун.
- 2.25. 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида”ги қонун.
- 2.26. 2003 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги қонун.
- 2.29. 2003 йил 11 декабрдаги “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги қонун.
- 2.30. 2004 йил 30 апрелдаги “Сиёсий партияларни молиялаш тўғрисида”ги қонун.
- 2.31. 2004 йил 27 августдаги “Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида”ги қонун (янги таҳрири).

- 2.32. 2004 йил 3 декабрдаги “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги қонун.
- 2.33. 2006 йил 11 октябрдаги “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги қонун.
- 2.34. 2007 йил 15 январдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун (янги таҳрир).
- 2.35. 2007 йил 2 майдаги “Ҳомийлик тўғрисида”ги қонун.
- 2.36. 2008 йил 11 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун (янги таҳрири).
- 2.37. 2012 йил 24 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонун.
- 2.38. 2013 йил 22 апрелдаги “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонун.
- 2.39. 2013 йил 27 декабрдаги “Экологик назорат тўғрисида”ги қонун.
- 2.40. 2014 йил 5 майдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини очиклиги тўғрисида”ги қонун.
- 2.41. 2014 йил 14 майдаги “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги қонун.
- 2.42. 2015 йил 26 августдаги “Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида”ги қонун.
- 2.43. 2016 йил 31 мартдаги “Парламент назорати тўғрисида”ги қонун.
- 2.44. 2016 йил 19 сентябрдаги “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонун.
- 2.45. 2016 йил 21 сентябрдаги “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонун.
- 2.46. 2016 йил 28 ноябрдаги “Касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонун.
- 2.47. 2017 йил 15 январдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун (янги таҳрири).
- 2.48. 2017 йил 11 сентябрдаги «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонун.
- 2.49. 2018 йил 12 апрелда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун.
- 2.50. 2016 йил 28 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизимини тубдан такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони.
- 2.51. 2017 йил 3 февралдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.
- 2.52. 2017 йил 8 августдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясида бошқарув кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини

оширишнинг самарали тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.

- 2.53. 2018 йил 4 майдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг ролини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.
- 2.54. 2018 йил 4 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
- 2.55. 2018 йил 28 мартдаги Ўзбекистон Республикасининг Президентининг “Қонун ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини ўз вақтида ва сифатли ишлаб чиқишни таъминлашга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармойиши.
- 2.56. 2018 йил 10 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори.
- 2.57. 2015 йил 6 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қоидаларини амалга оширишга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
- 2.58. 2008 йил 3 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгаши ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қўшма қарори.
- 2.59. 2019 йил 17 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳоли муаммолари билан ишлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.

III. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар

- 3.1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси.
- 3.2. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт.
- 3.3. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт.
- 3.4. Ирқий камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенция.
- 3.5. Хотин-қизларни камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция.
- 3.6. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция.
- 3.7. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг болаларнинг қуролли можароларда иштирок этишларига тааллуқли Факультатив протокол.

- 3.8. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг болалар савдоси, болалар фоҳишабозлиги ва болалар порнографиясига тааллуқли Факультатив протокол.
- 3.9. Қийноқлар ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситадиган турларига қарши конвенция.
- 3.10. Қийноқлар ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситадиган турларига қарши конвенцияга Факультатив протокол.
- 3.11. Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция.
- 3.12. Жамоатчиликнинг ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда иштирок этиш ва атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича одил судловдан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция.
- 3.13. Инсон ҳуқуқлари бўйича Вена Декларацияси ва Ҳаракатлар дастури.
- 3.14. БМТнинг Алоҳида шахслар, гуруҳлар ва жамият органларининг умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва мажбуриятлари тўғрисидаги декларацияси.
- 3.15. Европа Иттифоқининг расмий ҳужжатлардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенцияси.
- 3.16. Европа Иттифоқининг халқаро ноҳукумат ташкилотларини юридик шахслар деб тан олиш тўғрисидаги конвенцияси.

IV. Қонунларга шарҳлар

- 4.1. 1997 йил 24 апрелдаги “Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги қонунга шарҳ.
- 4.2. 2014 йил 5 майдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини очиқлиги тўғрисида”ги қонунга шарҳ.
- 4.3. 2014 йил 3 декабрдаги «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонунга шарҳ.

V. Махсус адабиётлар

- 5.1. Власов В. А. Обеспечение социалистической законности в советском государственном управлении. — М., 1958. С. 49.
- 5.2. Попова Е. П. О понятии общественного контроля в советском государственном управлении // Правоведение. 1961. № 3. С. 147–152.
- 5.3. Дрейслер И. С. О соотношении государственного и общественного контроля как гарантий социалистической законности // Проблемы социалистической законности на современном этапе развития советского государства. 1968. С. 35.
- 5.4. Ведель Ж. Административное право Франции. — М., 1973. С. 185.
- 5.5. Сафаров Р. А. Общественное мнение и государственное управление. — М.: Юриздат, 1975. С. 201.

- 5.6. Фаткуллин Ф. Н., Челюкин Л. Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы. — Казань, 1977. С. 26.
- 5.7. Бребан Г. Французские административное право. — М., 1988. С. 171.
- 5.8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М., 1990. С. 335.
- 5.9. Гаращук В. Н. Контроль общественных формирований и граждан как способ защиты прав личности в сфере государственного управления // Проблемы законности. 1998. Вип. 3. С. 107.
- 5.10. Бакаева Ф. Х. Комментарий к закону Республики Узбекистан «Об Уполномоченном Олий Мажлиса Республики Узбекистан по правам человека (Омбудсмане)» // под редакцией С. Ш. Рашидовой. — Т., 1998. С. 38–39, 41–42.
- 5.11. Зелетдинова Э. А. Российская демократия глазами А. де Токвиля // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2000. №1. С. 25.
- 5.12. Кожухов А. На пути к правовому государству // Юридическая практика. 2002. №17 (227).
- 5.13. Бакаева Ф. Х. Общественный контроль за реализацией законов // в кн. «Узбекистан на пути к гражданскому обществу». — Т., 2003. С. 168–170.
- 5.14. Рашидова С. Ш., Бакаева Ф. Х. О необходимости разработки и реализации Концепции развития и укрепления системы мониторинга за соблюдением прав и свобод человека в Республике Узбекистан // в кн. «Мониторинг прав человека». — Т., 2003. С. 135–144.
- 5.15. Узбекистан на пути к гражданскому обществу — Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари (Сборник статей) // отв. ред.: Р. Алимов. — Т.: Шарк, 2003. С. 155–161.
- 5.16. Понятие национальной и международной правовых систем // Журнал российского права. 2004. №11. С. 98–112.
- 5.17. Тихомиров Ю. А. О модернизации государства // Журнал российского права, 2004. №4. С. 3–16.
- 5.18. Ноздрачев А. Ф. Гражданин и государство: взаимоотношения в XXI веке // Журнал российского права, 2005. №9. С. 18–22.
- 5.19. Бакаева Ф. Х. Государство и личность: взаимные права и обязанности // журнал «Гражданское общество», 2005. №1 (2). С. 49.
- 5.20. Беляев В. П. Общественный контроль в современной России // Конституционное и муниципальное право. 2006. № 6.
- 5.21. Зубарев С. М. Контроль за деятельностью государственных гражданских служащих: вопросы теории и правового регулирования // Подготовлен для Системы Консультант Плюс. 15.03.2007.
- 5.22. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека: становление и развитие // под ред. А. Х. Саидова. — Т., 2007. С. 72, 73.
- 5.23. Бахрах Д. Н. Административное право России. — М.: Норма, 2009. 712 с.

- 5.24. Пособие по регистрации и организации деятельности негосударственных некоммерческих организаций. — Т., 2009. С. 271–275, 283, 284.
- 5.25. Аринин А. Мировой опыт общественного контроля над деятельностью власти: уроки для России // URL: <http://www.lawinrussia.ru/mirovoi-opyt-obshchestvennogo-kontrolya-nad-deyatelnostyu-vlasti-uroki-dlya-rossii>, 22.03.2010.
- 5.26. Саидов А., Бакаева Ф. Конституция Республики Узбекистан и права человека: от норм к реализации. — Т., 2010. С. 14–20.
- 5.27. Купреев С. С. Общественный контроль как средство противодействия коррупции в органах власти и управления // Административное и муниципальное право. 2010. №9. С. 10–12.
- 5.28. Негосударственные некоммерческие организации в Узбекистане: правовое регулирование, экономические основы деятельности, бухгалтерский учет и налогообложение в свете последних изменений законодательства. Методическое пособие. — Т., 2010. С. 5, 11, 12, 23–27.
- 5.29. Мониторинг прав ребенка. — Т., 2011.
- 5.30. Проблемы общей теории *jus*. Учебник для магистрантов юридических вузов // под ред. В. В. Лазарова. — М., 2012. С. 460–461.
- 5.31. Бакаева Ф. Х. Участие институтов гражданского общества в осуществлении общественного контроля: опыт Узбекистана: в кн. Общественный контроль и его формы: научно-теоретические аспекты. — Т., 2012. С. 139–140.
- 5.32. Кутыбаева Е., Шабает А. Общественный контроль за деятельностью государственных органов в Республике Узбекистан: состояние и перспективы: в кн. Общественный контроль и его формы: научно-теоретические аспекты. — Т., 2012. С. 158–160.
- 5.33. Юсупов А., Кенжаев Т. Общественный контроль за деятельностью государственных органов в Республике Узбекистан: состояние и перспективы: в кн. Общественный контроль и его формы: научно-теоретические аспекты. — Т., 2012. С. 190–191.
- 5.34. Юсупов А., Кенжаев Т. Сущность общественного контроля и его влияние на функционирование государства: в кн. Общественный контроль и его формы. Научно-практические аспекты. — Т., 2012. С. 186–191.
- 5.35. Международный опыт по вопросам социального партнерства и общественного участия в принятии государственных решений // под ред. А. Х. Саидова. — Т., 2014. С. 582–588.
- 5.36. Концепция национального мониторинга прав женщин в Узбекистане. — Т., 2014. С. 31–34.
- 5.37. Бакаева Ф., Арсланова К. О правовом регулировании вопросов проведения общественной экспертизы // Демократизация и права человека. 2014. № 1. С. 110–113.
- 5.38. Права человека. Учебник. // под ред. Е. А. Лукашевой. — М., 2015. С. 107.

- 5.39. Кузнецова О. В. Пороки правовой нормы: «диагностика» и предупреждение // Журнал российского права. 2015. №3. С. 127–133.
- 5.40. Концепция мониторинга прав человека в контексте ВИЧ-инфекции в Республике Узбекистан. — Т., 2015. С. 115–120.
- 5.41. Дмитриенко М. О. Общественный контроль как элемент государственно-общественного управления // URL: <http://отрасли.права.рф/article/12410,01.10.2015>.
- 5.42. Москалькова Т. Н., Черников В. В. Нормотворчество. Научно-практическое пособие. — М., 2014. С. 198–200, 202, 245–248, 250.
- 5.43. Саидов А. Х., Бакаева Ф. Х. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2015 году. — Т., 2016. С. 241, 263.
- 5.44. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль; пер. с фр.; предисл. Г. Дж. Ласки. — М.: Прогресс, 1992.
- 5.45. Аналитический доклад на тему: «Мониторинг прав инвалидов на доступ к транспортным услугам». — Т., 2016.
- 5.46. Аналитический Вестник №18 (270) Способы оценки эффекта воздействия законотворческих решений в странах Европы. Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации — Москва, 2005, июль.

Муҳаррир: М. Рихсибекова
Компьютерда тайёрловчи: А. Холматов

Нашриёт лицензияси AI № 263 31.12.2014
Босишга рухсат этилди 10.12.2019 й. Бичими 70x100 1/16
«Myriad Pro» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Босма табоғи 16,0.
Адади 200 нусха.

«BAKTRIA PRESS» МЧЖ Нашриёт уйи
100000, Тошкент, Буюк Ипак Йўли мавзеси, 15-25
тел.: +998 (71) 233-23-84

ООО «MEGA BASIM» босмахонасида чоп этилди

ISBN 978-9943-5812-3-4

ISBN: 978-9943-5812-3-4

9 789943 581234